

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№ 18

науковий збірник

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2013. — Збірник 18. — 336 с.

Ukrainian Liberation Movement / The Institute of Ukrainian Studies Named After Ivan Kryp'yakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, Center for Research on the Liberation Movement. — Lviv, 2013. — digest 18. — 336 p.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, рецензій та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху у ХХ столітті, його структуру та окремих особистостей.

Digest continues the series of scientific publication of documents, researches, reviews and other materials which show up different aspects of activity of Ukrainian liberation movement, its structural units and individuals in the XX century.

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович; канд. іст. наук Марта Гавришко (відповідальний редактор); Руслан Забілий; проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; д-р іст. наук Анатолій Русначенко; канд. іст. наук Олександра Стасюк, Геннадій Іванущенко, д-р іст. наук Іван Патриляк, Василь Стефанів.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол засідання №4 від 23.04.2013.)

Редакція наукового збірника «Український визвольний рух»
чекає Ваших матеріалів для публікації.

Статті просимо надсилати за адресою history@cdvr.org.ua

На обкладинці:

Невідомий повстанець з Долинщини, Івано-Франківська обл. 1947 р.
Архів ЦДВР.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Юрій Черченко

- Євген Коновалець про підготовку другого
Конгресу ОУН..... 6

Олександр Кучерук

- «...Все, що зв'язане з визволенням України»
(До генези відносин Організації Українських
Націоналістів та Українського Центрального Комітету
на початку Другої світової війни)..... 25

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917–1939 рр.

Володимир Солов'ян

- Роль Нестора Махна і махновщини у повстанському русі
українського селянства (1917—1921 рр.)..... 39

Роман Тютенко

- Гайдамацький кіш Слобідської України (грудень 1917 р. —
грудень 1919 р.)..... 59

Юрій Митрофаненко

- Український антибільшовицький рух на Кіровоградщині
1918—1940-і рр..... 84

ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Володимир Панченко

- Економічна складова в ідеології українського
націоналізму повоєнної доби (за матеріалами Великих
Зборів ОУН) 97

Роман Шляхтич

- Концепція Фронту поневолених націй у працях
пропагандистів ОУН(б) повоєнного часу..... 110

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН ТА УПА

Василь Ільницький

Організаційно-територіальний поділ Карпатського краю
ОУН (1945—1954 рр.)..... 117

Ярослав Антонюк

Діяльність Висоцького районного провуду ОУН(б)
(1947—1950рр.)..... 138

Аліна Коваль

Діяльність Організації Українських Націоналістів на
Миколаївщині в 1940—1950-ті роки..... 167

Євген Луньо

Комуністична Польща крізь призму повстанської народної
пісенності..... 183

Вадим Прокопов

Василь Галаса та Марія Савчин: гендерні особливості
сприйняття підпільної боротьби ОУН..... 209

УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ

Олег Сімків

Реакція світової громадськості на порушення прав людини в
УРСР (1976—1985 рр.)..... 228

РЕЦЕНЗІЇ

Василь Футала

Гаврилів І. Західна Україна у 1921—1941 роках: нарис
історії боротьби за державність: монографія. — Львів:
Вид-во Львівської політехніки, 2012. — 472 с. 252

Сергій Рябенко

Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки
John-Paul Himka. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans,
Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd //
Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des
slavistes. — 2011. — Vol. LIII. — № 2—3—4. —
Р. 209—243. 258

Олеся Ісаюк

Magnum opus про український визвольний рух.

Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.): Монографія / Центр дослідження визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с. 329

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Юрій Черченко

*Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української
археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

Стаття присвячена діяльності Євгена Коновальця щодо підготовки проведення другого Конгресу ОУН. Також публікуються листи Є. Коновальця та М. Сціборського за березень 1938 р., в яких йдеться про підготовку Конгресу. Ключові слова: ОУН, Конгрес, Коновалець, листи.

Yurij Cherchenko

Yevhen Konovalets about preparation of the Second Congress of the OUN

The article depicts Yevhen Konovalets' deeds preparing the Second congress of the OUN. Correspondence between Y.Konovalets and M.Stsiborskyi in March, 1938 about the Congress is published.

Key words: the OUN, the Congress, Konovalets, letters.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ ПРО ПІДГОТОВКУ ДРУГОГО КОНГРЕСУ ОУН

В архіві ОУН у Києві є фонд Євгена Коновальця, в якому зберігається кілька сотень документів першого голови Проводу ОУН. Переважною більшістю це листування полковника Коновальця з іншими особами. Головну тему цього листування, природно, склали різні аспекти діяльності організації. Одним з таких аспектів, до обговорення якого Є. Коновалець постійно звертався в своєму листуванні, була необхідність скликання II Конгресу ОУН.

Як відомо, перший Конгрес ОУН відбувся у Відні в січні—лютому 1929 р. На ньому були сформульовані основні ідеологічні та політичні засади діяльності новоствореної Організації Українських Націоналістів, а також затверджено принципи її побудови. Серед іншого зазначалося, що законодавчим органом ОУН є Збір українських націоналістів. «Сесія Збору відбувається один раз на два роки. Повідомлення про сесію мусять бути розіслані місяць перед установленим реченцем. Збір проводить свою працю в присутності не менше половини членів Збору»¹. Відповідно до цих статутних положень, наступний збір мав відбутися не пізніше 1931 р. Але склалося так, що другий Великий Збір було скликано аж в 1939 р., за кілька днів перед початком Другої світової війни.

Є. Коновалець чудово розумів, що після першого Конгресу ОУН залишилося багато невирішених питань, які потребували невідкладного розв'язання. Про це він писав членові Проводу ОУН Дмитрові Андрієвському в квітні 1930 р. Голова Проводу Українських Націоналістів (ПУН, ПРУН)² Є. Коновалець наголошував в цьому листі на необхідності «спільними силами теоретично і практично оформити найбільш актуальні питання для ОУН і підготувати їх в той спосіб, щоби слідуючий конгрес ОУН, який я думаю скликати десь в першій половині слідуючого року, мав готовий детально опрацьований матеріал, на основі якого міг би прийняти остаточне рішення. Прошу Вас для того ще до нашої конференції в Женеві передумати точно всі справи, розділити їх і кожному з

¹ Книш З. Становлення ОУН. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1994. — С. 116.

² На початку 1930-х рр. паралельно вживалися обидві абрєвіатури.

членів ПРУН призначити одно питання для оброблення»³. Таким чином, з цього листа видно, що Є. Коновалець планував провести другий Конгрес ОУН в першій половині 1931 р., як це і було передбачено Устроєм ОУН, прийнятим першим Конгресом ОУН.

Але об'єктивні обставини перешкоджали скликанню конгресу. Внаслідок репресій за ґратами опинилася велика частина провідних членів ОУН на західноукраїнських землях. Досить згадати, що протягом 1930—1932 рр. на посаді провідника ОУН на ЗУЗ змінилося 7 осіб, доки в січні 1933 р. обов'язки Крайового провідника ОУН не почав виконувати Степан Бандера, який затримався на цій посаді до арешту в червні 1934 р.

На заваді скликанню чергового конгресу стояв також брак відповідних кадрів для підготовки конгресу. Про це Є. Коновалець теж писав у своїх листах. В травні 1930 р. в листі до Д. Андрієвського Є. Коновалець пише: «Я ствердив, що ми перебуваємо кризу, але не кризу націоналізму, але кризу ПРУН. В ПРУН саме не маємо відповідних людей, які[,] ставши на чолі націоналістичного руху, були би здібні його повести рішучо і правильно. Цей заміт відноситься до всіх нас включно зі мною»⁴. Наскільки гострою була ця криза, свідчить той факт, що полковник Коновалець не виключав для себе можливості навіть піти з Проводу. В цьому ж листі він зазначав: «Я досі присвячував менше уваги теоретичним справам ОУН і взагалі справам ОУН. Здавалося мені, що при такій кількості членів ПРУН вони викажуть настільки ініціативи, що розвій ОУН скорим темпом посуватися буде вперед. Я бачу одначе, що воно не йде. Досі я займався іншими справами, а зокрема присвячував багато уваги й часу, щоби забезпечити матеріальну сторінку діяльності ОУН. Тепер я безумовно присвячу більше уваги і іншим справам ОУН, зазначаю одначе вже сьогодні Вам, що коли я побачу, що справи ОУН мимо цього не посуваються вперед, я залишу Провід ОУН, бо переливати з пустого в порожнє я абсолютно не думаю. Про це пишу поки що Вам і Мартинцеві[,] а в скорому часі подам це до відома і прочим членам ПРУН. Криза

³ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 26 квітня 1930 р. // *Документи і матеріали з історії ОУН.* — Т. 2. Ч. 2.: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927—1934 рр.). — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2007. — С. 118.

⁴ Там само.

людей в ОУН, а зокрема в ПРУН[,] стає з кожним днем щораз більш гострою»⁵.

Частково питання, які мали вирішуватися на конгресі, розглядалися на конференціях Проводу. На такі конференції, де обговорювалися важливі для організації питання, крім членів ПУН запрошувалися також представники Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ. Конференції відбувалися в Празі в 1930 і 1932 рр. і в Берліні в 1933 р. Зокрема, про важливість рішень конференції 1932 р. пізніше згадував С. Бандера. «В липні 1932 р. я з кількома іншими делегатами від КЕ ОУН на ЗУЗ брав участь у конференції ОУН у Празі (т. зв. Віденська конференція, яка була найважливішим збором ОУН після основуючого конгресу)»⁶.

На Берлінській конференції (1933 р.) було прийнято рішення провести другий Конгрес ОУН в 1934 р. Тому учасник конференції Євген Врецьона в своїх спогадах називав цю конференцію «передконгресовою»⁷. Хоча спочатку Є. Коновалець планував провести конгрес ще протягом 1933 р. В лютому він писав Д. Андрієвському: «Я рішився на протязі ще біжучого року скликати конгрес ОУН. Аргументи того рішення подам Вам в окремому мойому обіжникові. Необхідність скликання того конгресу диктують нам різні моменти і події як внутрішньо-політичні[,] так і міжнародні»⁸. Але врешті-решт була проведена конференція в липні того року в Берліні. Серед учасників цієї конференції були також С. Бандера і Я. Стецько, якому згодом Є. Коновалець доручить очолити організаційну підготовку другого Конгресу ОУН.

Вже після Берлінської конференції в серпні 1933 р. Є. Коновалець пише про різкі зміни в світовій політиці після підписання «пакту чотирьох» 14 липня 1933 р. і про те, чи вплине це на українську проблему. Він застерігав своїх колег по Проводу від марних очікувань і сподівань на світову кон'юнктуру. «Ніякі пакти і ком-

⁵ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 2 травня 1930 р. // *Документи і матеріали з історії ОУН*. — Т. 2. Ч. 2... — С. 122.

⁶ Бандера С. *Перспективи української революції*. — Видання ОУН. — Б.м.в.: б.в., 1978. — С. 6—7.

⁷ Врецьона Є. *Мої зустрічі з полковником* // *Євген Коновалець та його доба*. — Мюнхен, 1974. — С. 473, 475.

⁸ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 13 лютого 1933 р. // *Документи і матеріали з історії ОУН*. — Т. 2. Ч. 2... — С. 345.

⁹ Там само. — С. 373.

бінації світової політики нашої проблеми не заaktuалізують, доки ми самі на українських землях не створимо такої ситуації, яка би застала світ поважно поставитися до неї»⁹. І для з'ясування цієї позиції перед усією організацією полковник Коновалець знову наполягає на скликанні конгресу. «Виходячи з того становища[,] ми мусимо тому докласти всіх наших старань для того, щоби в першу чергу і то по змозі найскоріше підготовити Збір ОУН[,] на якому ми остаточно змогли би авторитативно вирішити цілий ряд тих проблем, без з'ясування яких нами годі начинати нашу дальшу розбудову»¹⁰.

Наступного разу Голова ПУН пише політичному референту ПУН Д. Андрієвському про потребу скликання конгресу ОУН в лютому 1934 р. «Напрявні мосі останньої конференції з базовиками¹¹, саме з уваги на те, що вони в основі перерішують деякі справи, усталені на I-му нашому Конгресі, не можна вважати зобов'язуючими рішеннями, а тільки напрямними, цебто матеріалом для підготовки нашого II-го Конгресу»¹². Тобто, рішення Берлінської конференції у деяких моментах суперечили постановам Першого конгресу ОУН і не могли бути впроваджені в діяльності організації без їх прийняття черговим конгресом. В цьому ж листі Є. Коновалець інформує Д. Андрієвського про те, що вже розпочата підготовка проектів рішень на другий конгрес. Полковник Коновалець пише: «В залученні пересилаю Вам: два проекти Органського¹³ — персональний склад Збору та відносно зміни Устрою ОУН; далі лист Органського з критикою тих напрямних у справі зміни Устрою, що їх усталено на моїй конференції з базовиками...»¹⁴.

Проте вбивство Броніслава Перацького 15 червня 1934 р. унеможливило скликання Збору. Почалися повальні арешти членів організації на західноукраїнських землях. На еміграції на вимогу польської держави поліція європейських країн, зокрема Німеч-

¹⁰ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 5 серпня 1933 р. // *Документи і матеріали з історії ОУН.* — Т. 2. Ч. 2... — С. 373.

¹¹ *Йдеться про представників Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ.*

¹² Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 19 лютого 1934 р. // *Документи і матеріали з історії ОУН.* — Т. 2. Ч. 2... — С. 412.

¹³ *Органський — організаційний псевдонім Миколи Сціборського.*

¹⁴ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 19 лютого 1934 р. // *Документи і матеріали з історії ОУН.* — Т. 2. Ч. 2... — С. 413.

чини та Чехо-Словаччини, також почала затримувати провідних членів ОУН та проводити обшуки в їх помешканнях. 22 червня 1934 р. в Берліні було заарештовано керівника ОУН на терені Німеччини Ріка Ярого, обшук у його помешканні тривав понад дві години. Було затримано також керівника станиці ОУН в Данцігу Андрія Федину¹⁵. Цікаво, що Є. Коновалець вважав вбивство Перацького лише приводом для затримання Р. Ярого. А головною причиною називав доноси з боку політичної групи прибічників гетьмана Павла Скоропадського. В листі до Д. Андрієвського в липні 1934 р. Є. Коновалець писав: «Відносно Карпата¹⁶ — то додатково доводжу до Вашого й Богуша¹⁷ відома, що для його захворіння¹⁸ факт зловлення втікача¹⁹ був тільки претестом²⁰... До захворіння Карпата причинилися дальше доноси гетьманців та інших провокаторів про те, що — мовляв — він є на службі ГПУ»²¹.

Про ситуацію, яка склалася з погіршенням умов для діяльності організації, Є. Коновалець писав: «Я далекий від ширення паніки, одначе в даній ситуації мушу взяти під увагу всі й найгірші можливості»²². Отож, про підготовку другого Конгресу ОУН в таких умовах вже не йшлося. До того ж, в 1935 р. у полковника Є. Коновальця виникли проблеми з дозволом на перебування спочатку у кантоні Женева, а згодом і взагалі у Швейцарії. У вересні 1936 р. Є. Коновалець змушений був виїхати на постійне мешкання з родиною до Італії. Вдова полковника Ольга Коновалець пізніше згадувала: «До Риму переїхали ми 19.9.1936.»²³.

До теми підготовки Другого конгресу ОУН Голова ПУН повернувся вже перебуваючи в Італії, вочевидь, наприкінці 1937 р. Згад-

¹⁵ Селешко М. *Звіт з подій в Карпатівці* // *Документи і матеріали з історії ОУН.* — Т. 2. Ч. 1. 1931—1934. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2010. — С. 382—384.

¹⁶ *Карпат* — організаційний псевдонім Ріка Ярого.

¹⁷ *Богуш* — організаційний псевдонім Макара Кушніра.

¹⁸ *Захворіння* — кодова назва арешту.

¹⁹ *Йдеться про арешт Миколи Лебедя.*

²⁰ *Тобто приводом.*

²¹ *Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 5 липня 1934 р.* // *Документи і матеріали з історії ОУН.* — Т. 2. Ч. 2... — С. 437.

²² *Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 26 червня 1934 р.* // *Документи і матеріали з історії ОУН.* — Т. 2. Ч. 2... — С. 436.

²³ Черченко Ю. *Огляд документів Євгена Коновальця в Архіві ОУН у Києві // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху.* - Львів, 2012. — Зб. 17. — С. 35.

ки про підготовку Конгресу знаходимо в листуванні Є. Коновальця з Миколою Сціборським за січень 1938 р. В листі до Є. Коновальця від 17 січня 1938 р. М. Сціборський зазначав: «Чекаю вказівок відносно проєктованого Конгресу»²⁴. Є. Коновалець в листі до М. Сціборського від 18 січня 1938 р. пише наступне: «В прилозі пересилаю Вам через т[овариша] Д.²⁵ цілий ряд матеріалів, зокрема два мої комунікати про реорганізацію ПУН і про призначення мною уповноваженого по підготовці Збору²⁶. Крім цього три обіжні листи уповноваженого з додатками та ще до того другий матеріал. Прошу все це уважно простудіювати і поробити Ваші зауваження на маргінесі цих матеріалів, зокрема конгресового. Справа скликання збору мусить бути висунена на перший плян. Речинець осіні невідкличний. Мусите тому Вашим авторітетом і Вашою активною допомогою бути помічним Уповноваженому при підготовці. Прошу там для цієї справи мобілізувати всі сили [...] Апелюю до Вас до цього нашого почину поставитися якнайбільше уважливо і зразу мобілізувати теж других. Від удачного проведення Збору багато буде дечого залежати [...] На Уповноваженого назначив я людину, що дає гарантії, що справа буде вести солідно. Треба одначе їй допомогти»²⁷.

Як бачимо, Є. Коновалець планував проведення збору на кінець 1938 р. Та підступне вбивство Голови ОУН в травні 1938 р. не дало здійснитися цим планам. В цій статті публікуються два документи, що за часом написання відносяться до початку 1938 р., періоду підготовки другого Конгресу ОУН. Це листи М. Сціборського до Я. Стецька та Є. Коновальця до М. Сціборського. В листі до Я. Стецька М. Сціборський серед іншого висловлює свої міркування стосовно статті Я. Стецька «Коли минає одне десятиліття». Машинописний текст цієї статті з редакторськими правками, зробленими, імовірно, рукою М. Сціборського, також зберігається в Архіві ОУН у Києві. Стаття Я. Стецька «Коли минає одне десятиліття» була опублікована у другому випуску альманаху²⁸. В альма-

²⁴ Лист М. Сціборського до Є. Коновальця від 17 січня 1938 р. // Архів ОУН у Києві. — Фонд Євгена Коновальця.

²⁵ Йдеться про Степана (Стефана) Давидовича.

²⁶ Уповноваженим по підготовці II Великого Збору ОУН було призначено, як відомо, Ярослава Стецька.

²⁷ Лист Є. Коновальця до М. Сціборського від 18 січня 1938 р. // Архів ОУН у Києві. — Фонд Євгена Коновальця.

нахах (а їх вийшло як мінімум три випуски) друкувалися статті з актуальних питань розвитку українського національно-визвольного руху для обговорення серед членства напередодні другого конгресу ОУН. Листа до М. Сціборського Є. Коновалець написав за два місяці до своєї загибелі.

Тексти листів публікуються без виправлень у повній відповідності до оригіналів. Всі особливості написання слів (наприклад, відсутність апострофа) збережені. Виправлені нечисленні орфографічні помилки.

Документ 1.

Лист Миколи Сціборського до Ярослава Стецька від 15 березня 1938 р.

15 березня

Вельмиповажаний пане!

Все Ваше листування одержав. В міжчасі вислав до Вас листа, якого певно дістали. Я ще 10-12 днів буду абсорбований роботою по редагуванню альманаху. Першу його частину вже здав до друку. Хочу, щоб альманах вийшов у початку квітня. Справі альманахів я надаю поважне значення. Наш рух впродовж кількох літ цілком не виявляв себе в тому напрямі. На цю тему в «Голосі»²⁹ появилася слухна стаття про занепад нашої політичної думки; цю статтю певно читали? Актуальною стає ця справа й з уваги на Ваш «журнал»³⁰. Я хочу піднести альманахи на відповідний квалітний³¹ рівень, тим більше, що вони обслуговують і землі. Перший альманах пішов туди в кількості 400 прим[ірників] (для самої еміграції взагалі не варто було б і видавати). Здійснення всіх повищих завдань вимагає таки багато праці, коли взяти під увагу, що треба наново організувати всю справу, притягти співробітників,

²⁸ Карбович З. Коли минає одне десятиліття // На службі нації. — Альманах. — Париж, 1938. — С. 49—54.

²⁹ Очевидно, йдеться про газету-тижневик «Український голос», яка з 1910 р. виходить у Вінніпезі.

³⁰ Журнал — кодова назва конгресу. Микола Сціборський пише: «Ваш "журнал"», підкреслюючи роль Ярослава Стецька як уповноваженого по підготовці конгресу.

надавати альманахам пляновий характер і т[ак] д[алі]. Отже, да-
руйте, що наразі відповім тільки на деякі практичні питання і від-
ложу ширшу відповідь на Ваше листування на яких 10 днів, коли
матиму «вільну голову».

Між іншим, писав мені Оршан³², що з бази прийшли відгуки на
перший альманах. Вони прихильні. Зокрема люди солідаризуються
з моєю статтею про питання програмовості. Це мене тішить. Видно,
що там відчувають те, що Ви в листі до мене окреслили таким ви-
разом (цитую приблизно з пам'яті): ДД³³ створив атмосферу, тепер
же приходиться пора практичної конкретизації проблем.

1. Вашу розвідку на суспільні теми дістав. Дякую. Сьогодні за-
чну її читати.

2. «Коли минає одне десятиліття» вже підготував і здав до дру-
ку. Стаття добра й відносно її внутрішнього змісту жадних за-
ваг не маю. Натомість маю їх щодо форми чи стилю писання.
Ви справді попереджали, що стаття необроблена та що треба її
проредагувати. Коли в цьому причина то дефекти зрозумілі. Але
коли це властивий стиль писання, то по дружньому раджу над
цим добре попрацювати.

Маєте відповідну ерудицію й глибину думки, отже було б шко-
да, коли Ваші писання залишатимуться нечитаними (для більшості).
А при такому способі формулювання думок можу напевно тверди-
ти, що Ваші статті мало хто читатиме. Навіть я, маючи досвід і
читаючи як редактор, себто навіть не так «читаючи» як аналізуючи
статті, мусів по кілька разів перечитувати деякі Ваші уступи й
тези щоб вловити суть Вашої думки, а проте не скрізь міг Вас точно
зрозуміти. Коли ж мова про пересічного, навіть цілком інтелігент-
ного читача, то він не завдаватиме собі труда спеціально аналізу-
вати писане, і після першої сторінки буде втомлений і кине.

Дефекти Вашого стилю полягають у тому, що зловживаєте
надзвичайно довгими й складними періодами, вставляєте різні
вводні речення, так що нераз одна фраза розтягається мало не
на сторінку. Читаючи це треба сполучати (в умі) перші речення з
останніми, допасовувати середину, чи навпаки, і т[ак] д[алі], щоб

³¹ Тобто якісний.

³² Ярослав Оршан — організаційний псевдонім Ореста Чемеринського: «з бази» — з
Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ.

³³ Йдеться про Дмитра Донцова.

нарешті схопити логічний зміст фрази, чи тези, яку видвигаєте. Завдяки цьому часто повторюєтесь і даєте стилістичну «воду», що розбиває цілість враження та утруднює стеження за розвитком Вашої думки.

Повторюю, може все це мало місце в статті тому, що вислали її (як вказували самі) необробленою. Тоді мої повищі завваги стають взагалі безпредметними. Але коли це такі Ваш властивий стиль, то треба б Вам звернути на це увагу. Між іншим, в структурі Ваших речень помічаються якісь чужі (не українські) впливи (польські чи може німецькі). Виявляється це в манері розставляти дієслова, прикметники і т[ак] д[алі] спеціальним способом. Це я помічаю майже у всіх наших молодших публіцистів із ЗУЗ (впливи польської школи й літератури?) Особливо визначався цим «Бюлетень КЕ», що виходив свого часу. Мушу зазначити, що така складна структура мови дуже тяжка до засвоєння наддніпрянським читачам і то навіть цілком інтелегентним. В цьому я мав нагоду нераз пересвідчуватися, особливо з людьми, що прибувають із СУЗ. Цим прямо таки дуже тяжко читати дотичні публікації й то не тому, що сама тематика є для них незною, але якраз у зв'язку зі стилістичною структурою цих писань.

На мою думку, приклади того, як треба писати, дають поважні публіцистичні журнали, що виходили на СУЗ в останньому періоді українізації (наприклад — «Більшовик») ще перед тим, поки не зачалася московська чистка «контрреволюційности» в українській мові (тепер цього вже немає: журнали виповнені русицизмами). Коли покликаюся на згадані видання, то очевидно маю на увазі не суть їх писань, але структуру мови й стилістичне оформлення.

Спинився я ширше над цією темою, бо вважаю її немаловажною. Нам треба також виробляти свій стиль і це я маю на увазі (тільки до певної міри, бо не є в цій справі самий фахівцем-фільольогом) в редагуванні альманахів.

«Коли минає перше десятиліття» я проредагував і перестилізував так, що гадаю будете вдоволені. Залишаючи без змін всі Ваші тези, я надав статті таке оформлення, що в процесі засвоєння викладу вони не стрічатимуть таких труднощій, як це було з первісним текстом. Вважаю, що назву статті треба залишити, бо вона відповідає поставленій концепції Вашій, а з другого боку

в дуже влучній маскованій формі звертає увагу читачів на те, про що нам йде (Ваш журнал)³⁴ ...

Копію проредагованого тексту тут залучаю до Вашого відома. Зазначую при тому, що стаття вже в наборі, а коли дістану від Вас відповідь, то буде вже набрана, отже роблення яких будь поправок у самому тексті стрічало б технічні перешкоди і коштувало б зайві гроші (так зв[ана] авторська коректура). Найвишче можете дати якісь нові цілі уступи, коли вважаєте, як автор, за потрібне. Хоч на мою думку, стаття й без цього є добра та вичерпує тему. Деталізувати окремі тези треба вже буде в спеціальних статтях.

Коли хочете щоб я проредагував ту брошуру, яку маєте видавати в базі, то прошу прислати. Прощу також вислати мені до зазнайомлення ті матеріяли, про які згадуєте.

3. Відносно Вашої думки про доцільність неподання прізвищ авторів у альманахах ділюся такими міркуваннями.

Обставини змушують нас до конспірації. Це є факт, накидуваний нам чужою волею й обставинами (умови окупації). З ним ми повинні рахуватися, але самий по собі він безперечно прикрий, бо утруднює нам у різних ділянках себевиявлення. Йде отже, на мою думку, про те, щоб додержуючи конспірацію в тих ділянках, де вона є необхідною, водночас вибиватися назверх там, де це тільки можливо. Недоцільно конспірувати там, де існують можливості назверхнього вияву. Цим виявом і можуть бути деякі наші видання, зокрема альманахи. Концепцію альманахів я прийняв власне тому, що ця видавничка форма найкраще забезпечуватиме нам поширення на землях, без тих труднощей, які вже з другого-третього числа стрінув би періодичний журнал (замкнення дебіту і т[ак] д[алі]). Вся справа тепер в тому, щоб редагувати альманахи в такий спосіб, щоб досягаючи своєї мети й містячи в собі все, що нам потрібне, вони характером своїх публікацій самі не провокували репресій. Це я й маю на увазі.

Репресії ж можуть викликати тільки насамперед «перетягнення» (щодо зовнішньої форми) а не прізвища авторів. Щодо цього останнього моменту, то я настоюю, щоб на всіх наших виданнях (де це тільки можливо) обов'язково подавалися автори, а не аноні-

³⁴ Назва статті нагадувала, що наближалася 10-та річниця від часу проведення Першого конгресу ОУН.

ми. Це має глибокий організаційний та психологічний сенс! Наш Рух на самій анонімній порожнечі існувати не може. Загал хоче знати не тільки ідеї, але й імена тих, що їх голосять, хоче знати з кого складається еліта Руху. І це є річ цілком природна. Очевидно, всіх представників цієї еліти ми наразі з багатьох причин демонструвати не можемо, але не треба самим обмежувати свої зовнішні вияви там, де вони можливі. Така частинна можливість існує в публіцистичній ділянці й її треба використовувати.

Приступаючи до видання альманахів, я казав свого часу Мудрому³⁵, що хочу з них створити саме ту плятформу для виявлення еліти і об'єднати навколо їх імена. Ті імена, що ставали б знані громадянству, яке, повторюю, хоче їх знати. Очевидно, центральною персоніфікацією Руху є п[ан] Мудрий, але для його ж власного відрельєфнювання потрібно давати докази існування навколо нього не тільки анонімної, але й бодай частинно персоніфікованої еліти (головним атутом³⁶, яким б'ють наших людей противники, саме є отце зневажливе: «хто у вас є?»...) Це важне й з зовнішніх оглядів.

Отже стою на тому, щоб альманах не був анонімним. Навіть ті, що в силу тих чи інших причин, ніяк не можуть виступити під своїми прізвищами, повинні обрати якийсь сталий псевдонім і під ним тільки виступати, щоб загал пізнав тих людей («Ленін» також не був Леніним, а «Троцький» не був Троцьким, але під цими прізвищами вони увійшли в історію революції). В нас це також почасти робиться. В публіцистиці стає відомий, наприклад, «Оршан», і хай під цим прізвищем виступає він надалі. Хотів би, щоб це зробили й Ви. Скажім — «Карбович», і вже під цим імям Ви мали б увійти в нашу легальну публіцистику. Очевидно всі ці критерії не стосуються спеціальних конспіративних видань (наприклад такого цінника³⁷, чи под[ібних]).

4. В листі Вашому до п[ана] Мудрого звернув я увагу на пасус, що стосується білорусів, і хочу висловити в цій справі свої міркування. Маю застереження до видвигненої гіпотези про «Русь-Україну» і т[ак] д[алі]. І ось чому.

³⁵ Мудрий — організаційний псевдонім Євгена Коновальця.

³⁶ Тобто козирем.

³⁷ Так у тексті.

Коли мова про білорусів, то неправильно було б недооцінювати їх визвольний рух. Він, хоч і не дійшов такої сили, як наш, все ж існує, виростає з органічних основ і стає все більш виразним динамічним чинником. Я взагалі дуже уважно стежу за тим всім, що відбувається в ССРСР. І можу твердити на підставі джерельних даних, що впродовж останнього року, наприклад, національно-революційний рух в БССР (сов[ітська] Білорусь) в певних випадках виявляв навіть більшу ефективну активність, ніж на УССРСР (прикро, але факт). Дуже виразні процеси зарисовуються в білоруському комсомолі, компартії і т[ак] д[алі]. Між іншим, білоруська спортова молодь на останній олімпіаді в Москві взяла всесоюзний перший приз, при чому її спортова акція має так виразний національний характер, що на це з невдоволенням звертала увагу центральна московська преса.

Відповідні процеси проходять і в Західній Білорусі. Там відбувається основна переоцінка советофільської орієнтації, носієм якої була так зв[ана] «Грамада», розгромлена поляками. Але зрештою й «Грамада» мала по суті національний характер. Її советофільство було тільки реакцією на польський терор. В основі вона заступала позиції білоруської соборности (Зах[ідної] Білоруси і БССР). Цікаво відмітити, що «Грамада» мала 150 000 членів! Цим літом, як знаєте, відбувалася тут³⁸ міжнародня студентська конференція. Приїхали й представники білоруської студ[ентської] громади з Вільна. Зовсім несподівано для мене, вони в супроводі одного білоруського політичного діяча, якого я особисто знаю давно, склали мені візиту. Заявили, що знають мене з преси й публікацій і використовують нагоди передати через мене привіт Рухові. В розмові виявили велику орієнтацію в наших справах, знайомство з виданнями, тактикою, положенням на наших землях і т[ак] д[алі]. Просто заявили, що на нас вчать. Хлопці молоді, літ 26-28, покінчали «підхорунжівки»³⁹, своїм складом і наставленням цілком подібні на наших із ЗУЗ. Виявилось, що це націоналісти, що гуртують вони поважну частину молоді, мають власні концепції, організаційно-тактичні пляни і т[ак] д[алі]. Дуже ерудовані й динамічні. Коротко кажучи — копія наших молодих активістів.

³⁸ Йдеться про Францію, де того часу мешкав Микола Сциборський.

³⁹ Підхорунжівки — польські військові підстаршинські школи.

Оповідали багато цікавого про Білорусь і настирливо вказували на konieczність порозуміння з нашим Рухом. Говорячи про перспективи, вказували, що без України не зможуть існувати і прагнуть до якнайгіснішого союзу з нею і т[ак] д[алі]. Характерний факт: один із цих делегатів дістав на міжнародних спортових змаганнях також першу нагороду. Про нього писала французька преса, вітали представники уряду й т[ак] д[алі]. Польська амбасада хотіла цей факт капіталізувати (бо ж спортовець формально був «поляком» і приїхав на польський пас⁴⁰!) і влаштувати бенкет із представниками міжнародного студентства, дипломатів і т[ак] д[алі]. Але той ухилився від цієї «чести». Мені казав, що скорше дав би себе покалічити, ніж дозволити на те, щоб поляки його «капіталізували».

Все це пишу для того, щоб вказати, що білоруський нац[іоналістичний] рух існує, розвивається й недооцінювати його було б помилкою. Якраз для альманаху я замовив статтю про білоруський визвольний рух⁴¹. Її написав для нас один білоруський активний діяч. Залучаю тут її в перекладі й остаточно проредагованій формі до Вашого відома. Після перечитання цю статтю прошу зараз же дати до перегляду п[анові] Мудр[ому].

Недооцінювання білоруського націоналізму не тільки розминалося б із фактами, але й було б схибленням із наших власних ідеологічних позицій. Справді — коли ми непохитно віримо в будуючу силу націоналізму, коли твердимо, що під знаком її наростає й оформлюється ціла нова епоха, коли знаємо, що органічній силі національного відродження нічого не можна протиставити, бо вона врешті решт зломить усі «кон'юнктури», і на цьому будуюмо цілу нашу акцію — то як же ж можемо заперечувати органічність цих процесів у інших поневолених народів, зокрема у білоруського? Цей останній справді йде в своєму розвитку позаду нас, бо знаходився і знайшовся тепер ще в гірших, несприятливіших обставинах, ніж ми, але це не є причиною його знегування.

Я розумію Вашу думку: Вам йде про моменти імперіяльності України. Я особисто також не «мінімаліст» й вихожу з аналогічних

⁴⁰ *Тобто паспорт.*

⁴¹ *Ця стаття також була опублікована в другому випуску альманаху. Див.: Х. Х. Визвольний рух Білорусі // На службі нації. — Альманах. — Париж, 1938. — С. 84—93.*

з Вами критеріїв (свого часу чимало про це писав). Але конкретні форми реалізації цієї імперськості видаються мені в інших формах.

Демоліберальний імперіялізм реалізувався шляхом насильного (адміністративного) інкорпорування чужих територій та асиміляції. Доба націоналізму вже сама по собі є запереченням таких методів. І це прекрасно розуміє такий глибокий політик і реформатор як Муссоліні, який видвигнув тезу «духової імперії» й твердження, що таку імперію можна створити не привласнюючи ні одного кв[адратного] кілометра чужонаціональних територій (Абіссинія не йде в рахубу, бо там заіснували спеціальні обставини).

Цим хочу сказати наступне. Коли карту Сходу Європи мають перекроїти націоналізми, в першу чергу націоналізм український, то виходячи з визнання органічності цього процесу, треба припускати, що вони (ці процеси) розвиватимуться й серед інших поневолених Москвою народів. Наш намір їх заперечити, піддати нашій асиміляції (в тому стилі як це робив демоліберальний імперіялізм) по-перше розбився б об їхню органічність, а по-друге надзвичайно ускладнив би наші позиції в обличчі спільного ворога — Москви. Необережні вияви того роду імперіялістичності з боку України автоматично викликали би небажані рефлексії (і акцію) серед цих народів.

Очевидно, що здійснюючи завдання усталення своїх державних меж на імперіяльному принципі, українській державі в певних випадках доведеться робити потягнення, на які дотичні народи дивитимуться «скоса»... Зловживання такими потягненнями (за чужий кошт) було б неоправданим; ці потягнення можна й доцільно було б зробити тільки там і так, де і як це обумовлювалося б абсолютно необхідними вимогами нашої державної рації (наприклад — приєднання Криму, хоч проти цього, можливо, були б настроєні татари, Кубані, хоч це не сподобалося б певним козацьким кругам і т[ак] д[алі].).

Стою на тому, що в свідомості поневолених народів Україна має виступати не як імперіяліст (в повищому розумінні), але як протектор їхнього незалежного існування й розвитку. Така позиція буде для нас далеко більше виграшна під моральним і політичним оглядом. Під політичним оглядом зокрема й тому, бо силою самого факту, аргументом своєї сили, чисельности, госпо-

дарських ресурсів, геополітичним положенням і т[ак] д[алі] Україна стане на сході вирішальним чинником у відношенні якого всі інші народи будуть тільки сателітами. Нашу імперіяльну місію я бачу в здійсненні такої політики, яка б, не порушуючи підстав розвитку поодиноких народів, щоби́льше — сприяючи цьому розвитку, водночас забезпечила б українській державі вирішальну ролю лідера східньо-європейського державного бльоку (Україна, Білорусь, Кавказькі держави і т[ак] д[алі]), що, маючи відповідні організаційно-договірні форми, став би плятформою здійснення історичної місії України.

Наразі кінчаю. Про інші справи писатиму пізніше. Здоровлю Вас щиро

Архів ОУН у Києві. — Фонд Євгена Коновальця. Оригінал, машинопис. (На першому аркуші чорнилом написано: «Копія листа до Карбовича». В Проводі ОУН було таке правило, що коли один з членів Проводу писав листа іншому членові ПУН і обговорював в ньому важливі питання діяльності організації, то копія цього листа надсилалася Голові ПУН та іншим членам Проводу, кого ця тема стосувалася. Саме тому цей лист і опинився в архіві Голови ПУН).

Документ 2.

Лист Євгена Коновальця до Миколи Сціборського від 24 березня 1938 р.

Дня 24 березня 1938 р.

Вельмишановний пане інженере.

Як Вам певно відомо довший час був я тепер в дорозі. Щойно сьогодні вдалося мені сісти на деякий час в спокійному куточку і зараз спішу, щоби Вам в першу чергу відповісти на всі затронуті Вами питання: 1./ Зі змістом Вашого листа до Карбовича вповні погоджуюся у всіх точках, зокрема з Вашим зауваженням відносно стилю Карбовича. Вважаю добре Ви зробили, що на те звернули йому увагу. Він розумний хлопець, але як начне закручувати, то в остаточности мабуть самий не розуміє, що написав. Рівнож правильні Ваші зауваги відносно за подавання прізвищ в наших виданнях. Я рішучо обстоюю Вашу думку, що зі зростом Руху

мусять рости теж люди. Не є можливий надаліше той стан, що тривав досі, що крім мене майже всі прочі були анонімами. Відносно білорусів, то в основі Ваші міркування правильні, хоч не зовсім з ними погоджуюся.

2./ Відносно пересланих мені статей альманахових, то ніяких основних зауважень до них не маю. Стаття Мартинця⁴² могла би бути доброю, коли би Ви були ще більше її виправили і позбавили її, зокрема, тої специфічної мартинцівської задиркуватости, що його самого і його писання робить у великій мірі неповажними. Навіщо йому було розпорпувати минуле, коли воно вже дійсно стало минулим, хіба на це, щоби його знов актуалізувати. Прошу Вас дуже на першій сторінці манускрипту обов'язково счеркнути назвисько Масарика, бо воно в цій гелереї в ніякому разі не повинно стояти. Добре зробили, що в цій статті вичеркнули один уступ. Він дійсно не смів в Альманасі найтисся. Все ж таки тверджу, що коли би Ви були завдали собі більше труду, то ця стаття могла бути ще кращою. Дуже боюся, щоби деякі випадки і твердження в цій статті знов не викликали пристрастей і нікому не потрібної дискусії. Відносно других статей не маю взагалі ніяких суттєвих зауважень. Ці всі статті я висилаю до Карбовича і прошу його ще переслати Вам після переглянення його зауваги, коли б взагалі які в нього були.

3./ Відносно величини Альманаху, то ніяких обмежень я Вам не ставляю. Навпаки, буду радий, коли Альманах буде такий, що зможемо ним похвалитися. Значить можете друкувати в ньому теж літературну статтю⁴³ і відтак видавати її ще окремою відбиткою.

4./ Прошу повідомити мене, чи й коли переслав Вам Лилик⁴⁴ обіцяну ним Вам статтю. Це мені конче треба знати.

5./ В найближчих днях перешлю Вам ще одну статтю Карбовича.

6./ Відносно Галагана⁴⁵ та його виїзду до Вас, то в мене втворилося вражіння, що взагалі у Дубчака⁴⁶ не має ніяких звязків,

⁴² *Йдеться про статтю: Мартинець В. За творчість і дух експансії // На службі нації. — Альманах. — Париж, 1938. — С. 20—31.*

⁴³ *Йдеться про статтю: Николишин С. Націоналізм у літературі СУЗ // На службі нації. — Альманах. — Париж, 1938. — С. 107—140.*

⁴⁴ *Лилик — організаційний псевдонім Михайла Турчмановича.*

⁴⁵ *Точно встановити про кого йдеться не вдалося. В «Нарисі історії ОУН» Петра Мірчука серед інформацій про арешти членів ОУН декілька раз згадується прізвище Івана Галагана.*

⁴⁶ *Дубчак — організаційний псевдонім Олекси Бойківа.*

про які він мені згадував і запевняв мене, що він зможе Г[алагану] вистаратися о візу. Закидування тепер, що мовляв Г[алаган] надто розписується на всі боки, це просто його викрут. Треба тому Вам на місці раз на розум з Дубчаком побалакати, чи є взагалі на це надія, що Г[алаган] отримає візу чи ні. Коли не має, тоді просто ненормальною являється річею його дальше зводити обіцянками і тоді треба думати, що взагалі з ним дальше робити. Особисто для мене ця справа дуже несимпатична, бо я повіривши Д[убчаку] заангажувався і тепер готовий вийти блазнем. Взагалі прошу Вас повідомити мене, що зараз робиться з друкарнею. Маю вражіння, що ця справа готова взагалі скінчитися фіяском. Коли друкарня не вспіває на разі друкувати більше, як УС⁴⁷, тоді кожне число УС мусить далеко дорожче обходитися, як було би воно друковане в чужій друкарні. Все то так кінчиться собі панство і надмір амбіції. В цій справі очікую від Вас точніших вісток. Коли їх від Вас отримаю, тоді подам Вам мої міркування, як найкраще вийти зі склавшоїся ситуації.

Коли я вже про УС то хотів би теж порушити взагалі проблему Дубчака. Це є неможливе на дальшу мету, щоби при сукупности наших сил ми дозволяли на це, щоби Дубчак був для праці в самому Рухові через друкарню втрачений. Зокрема тепер, коли стільки стає перед нами завдань. Прошу Вас над цєю справою подумати, коли й як можна було би його з друкарні остаточно видістати. Річ в тому, що черговим завданням нашої діяльності буде обєднання європейської еміграції! Коротко кажучи ми мусимо відновити назад ту діяльність, що свого часу мав переводити Андрієвський через Обєднання⁴⁸. Зокрема хотів я ще перед К[онгресом] скликати десь в одній державі конференцію представників всієї європейської еміграції, на якій обговорено би справу створення Обєднання, але кращого так що до змісту, як теж й форми від цього, що давніше був склеїв А[ндрієвський]. Якраз цю справу хотів я доручити Дубчакові, а саме, щоби він виготовив організаційні основи такого Обєднання, начав в цій справі від Союзу⁴⁹ переписку зі всіма нашими легальними еміграційними організаціями і вре-

⁴⁷ Йдеться про газету «Українське слово», яка на той час виходила в Парижі.

⁴⁸ Йдеться про Об'єднання українських організацій на чужині, створене в Бельгії в 1931 р.

⁴⁹ Йдеться про Український народний союз у Франції.

пшті зорганізував саму конференцію представників. Прошу про ці справи подумати і мені написати про це Ваші міркування. Справа на мою думку пильна і її відволікати ми не сміємо, зокрема ходить мені дуже про це, щоби ця конференція представників наших еміграційних організацій відбулася ще перед нашим конгресом і щоби тим самим ще перед К[онгресом] повстало нове переорганізоване Обеднання.

7./ Нічого Ви не згадуєте у Вашому листі про це, як закінчилося Ваша балачка з Борщем⁵⁰. Це мені важно знати.

8./ Я прощу Вас на кожний випадок підготувати мені характеристику і всі дані про Жлудкіна⁵¹ і то так, коли би зайшла потреба ми могли то опублікувати.

9./ Ще раз звертаю Вашу увагу на важливість К[онгресу] і цей мій погляд прощу довести до Кедрина⁵² і Дубчака, зокрема прощу поставити запит від мене Д[убчаку] яку тему він міг би взяти на конгрес.

10./ Відносно нашого побачення, то на разі я знов мусів відложити його на деякий час. Запитую Вас, Кедрина і Дубчака, чи могло би наше побачення відбутися десь з початком травня, але не в П[аризі], а десь в другому місці, зокрема чи могли би Ви з початком травня на два дні приїхати до мене в наперед умовлене місце.

Кінчу на разі. Тепер буду Вам писати частіше. Здоровлю Вас щиро.

С[лава] У[країні]

Архів ОУН у Києві. — Фонд Євгена Коновальця. — Копія, машинопис.

⁵⁰ Йдеться про українського історика і видавця Льва Борщака.

⁵¹ Жлудкін Олекса (1896 - ?) — український військовий діяч, підполковник Армії УНР. У 1923 — 28 рр. навчався в Українській господарчій академії в Подєбрадах. Член УВО і ОУН. Інформації про його роботу в ОУН нажаль збереглося небагато. В одному зі своїх листів за квітень 1931 р. Микола Сціборський згадує Жлудкіна як одного з діячів відділу ОУН у Празі (див.: Лист М. Сціборського до Секретаріату ОУН в ЧСР // Документи й матеріали з історії ОУН. — Т. 2. Частина перша. 1931 — 1934. — К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2010. — С. 79)

⁵² Кедрин — організаційний псевдонім Володимира Мартинця.

Олександр Кучерук

*Кандидат історичних наук, завідувач
Музею Української революції 1917–
1921 рр.*

На основі нових документів досліджується громадсько-політичне життя на українських землях, що входили до Генеральної Губернії, у 1940 році, зокрема, відносини між підпільною революційною Організацією Українських Націоналістів на чолі з Андрієм Мельником та легітимною громадською харитативною організацією — Українським Центральним Комітетом на чолі з Володимиром Кубійовичем. Публікуються протоколи спільних нарад провідників цих організацій.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, Український Центральний Комітет, Володимир Кубійович.

Olexandr Kucheruk

«...all tied with the liberation of Ukraine»

(To the Organization of Ukrainian Nationalist Organization and Ukrainian Central Committee relationship origin at the beginning of World War II) Article is devoted to the socio-political life on the Ukrainian territories belonging to the General Government in 1940, and is based on new documents. Relationships between the underground Organization of Ukrainian Nationalists, led by Andriy Melnyk and the legitimate Ukrainian Central Committee, headed by Volodymyr Kubiyovych are overviewed. Minutes of the meetings of leaders are published.

Key words: the Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Central Committee, Volodymyr Kubiyovych.

«...ВСЕ, ЩО ЗВ'ЯЗАНЕ З ВИЗВОЛЕННЯМ УКРАЇНИ» (До генези відносин Організації Українських Націоналістів та Українського Центрального Комітету на початку Другої світової війни)

Створення і початки діяльності Українського Центрального Комітету (УЦК) в Кракові частково висвітлено у працях і спогадах голови УЦК Володимира Кубійовича та його співробітників, пізніших мемуарних та принагідних інформативних публікаціях до ювілейних дат життя В. Кубійовича тощо.

У вересні 1939 р., згідно з таємним пактом Молотова-Ріббентропа, Йосиф Сталін та Адольф Гітлер розчленували Польщу, внаслідок чого в *«межах Велико-Німецької держави [опинилися] західно-українські етнографічні території [...] – а саме: Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя»*¹. Ці українські землі увійшли до новоствореної територіально-адміністративної одиниці Райху – Генеральної Губернії з центром у Кракові, що складалась з чотирьох округів (дистриктів). На початку радянсько-німецької війни, у серпні 1941 р., до Генеральної Губернії долучено також Східну Галичину з центром у Львові.

Ще 1939 року на цих українських землях, за словами сучасника Миколи Денисюка, *«німецькі окупаційні чинники поставилися негативно до продовжування випробуваних нами в минулому власних форм українського організованого життя. У новій окупаційній системі передбачалося лише організації допомогового характеру»*².

Першою формою українських організацій на терені Генеральної Губернії були Українські Комітети, що виступали часто під різними назвами, як: Допомогові Комітети, Народні ради, Національні Ради і т. п.³.

ОУН, незважаючи на складні внутрішні процеси, зокрема створення групою Степана Бандери окремої організації ОУН(б),

¹ *Офіційний журнал Українського Центрального Комітету. // Архів наукового товариства імені Шевченка в Європі – Арк. 1.*

² *Цит. за.: Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. – Чикаго, 1975. – С. 7.*

³ *Офіційний журнал... – Арк. 1–2.*

залишалася найпотужнішою українською силою, яка асоціювалася у суспільстві з державницькими традиціями і чином. Підтвердженням цього є слова провідного громадсько-політичного діяча того часу В. Кубійовича: «Єдиною активною й сильною організацією в німецькій дійсності була Організація Українських Націоналістів (ОУН), провідник якої полк. Андрій Мельник перебував на території Райху»⁴.

Первісно ОУН «опанувала ряд комітетів, зокрема краківський, який виконував певною мірою функції централі, і від проводу ОУН вийшла концепція створити єдину суспільно-громадську організацію всіх українців в Генеральній Губернії»⁵. Функціями нової структури мала б стати «організація та репрезентація українців в Генеральній Губернії з культурними, економічними і допомогівими завданнями»⁶.

Справу утворення організації вів крайовий провідник ОУН у Генеральній Губернії Роман Сушко, його найближчим помічником був Осип Бойдуник. Саме Р. Сушко очолив українську делегацію у складі 9 осіб (Р. Сушко, В. Кубійович, Б. Ріпецький, Зенон Пеленський, Василь Глібовицький, Юрій Пеленський, Стефан Ванчицький, Володимир Блаватський, О. Бойдуник), яка 12 листопада 1939 р. зустрілася з керівником німецької адміністрації Генеральної Губернії Гансом Франком. В зустрічі також взяли участь нацистські фахівці з українських справ – Альфред Бізанц і Гайнріх Курц.

Делегація вручила генерал-губернатору меморіал, в якому було викладено «справу загальної організації українців в Ген[еральному] Губернаторстві»⁷. Німецька сторона дала принципову згоду на створення такої української організації.

Головою загальноукраїнської структури в Генеральній Губернії мав стати провідник ОУН на Генеральній Губернії член ПУН Р. Сушко⁸, тому він очолив делегацію на переговорах з Г. Франком, проте генерал-губернатор сказав, що «дуже радо бачив би полк. Сушка на цьому посту, але з тактичних міркувань буде

⁴ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії... — С. 57.

⁵ Там само. — С. 59.

⁶ Кубійович В. Мені 85. — Париж; Мюнхен: Молоде життя, 1985. — С. 88.

⁷ Офіційний журнал... — Арк. 4.

⁸ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії... — С. 65—66.

краще, щоб формально хто інший буде очолювати організацію»⁹. Тоді на посаду голови УНО запропоновано професора В. Кубійовича, на що німецька сторона дала свою згоду. В офіційному журналі, де фіксувалися всі події, заходи та справи, з приводу історії створення Комітету говориться: «Співпрацювали при цьому: проф. Кубійович, полк. Сушко, др. Гнаткевич, інж. Бойдуник, інж. Хроновят, мгр. Рак, а з німецької сторони – полк. Бізанц і др. Куриц»¹⁰.

Українці мали намір назвати новостворену організацію «Українське Національне Об'єднання» (УНО), подібно до існуючої української громадської організації в Німеччині, і почали формувати структуру та готувати статут, який згодом мали передати німецькій владі на затвердження. Робота над статутом і, відповідно, над формальною легалізацією структури затягнулася на довший час, тому комітет розпочав свою діяльність, не чекаючи на затвердження німецьким урядом.

Початок діяльності УЦК можна датувати 5 лютого 1940 р. — днем оприлюднення обіжного листа № 1 про заснування Української Станиці в Кракові та створення чотирьох відділів. У квітні 1940 р. у Кракові відбувся перший з'їзд представників усіх українських комітетів Генеральної Губернії. На початку червня 1940 р. німецька влада нарешті затвердила статут, визначивши назву української організації – Український Центральний Комітет (УЦК). (Далі ми будемо вживати саме цю назву). В офіціозі УЦК з цього приводу зазначалось: «Статут цей оформлював наше суспільне життя, вправді не так цілковито вичерпуюче, як цього хотілось при проєктованому в січні статуті Українського Національного Об'єднання (УНО), однак по змісті дуже до тої первісної форми зближено, з тою тільки різницею, що завдання УЦК очеркнено як харитативне. Всі існуючі до цього часу організації в терені мали бути обов'язково перемінені на Відділи УЦК під назвою згідно зі статутом [...]. Щойно з остаточним оформленням Українського Центрального Комітету почалася планова і систематична праця над розбудовою нашого суспільного життя у всіх його ділянках і напрямках [...]¹¹.

⁹ Офіційний журнал... — Арк. 4.

¹⁰ Там само. — Арк. 5.

¹¹ Там само. — Арк. 9.

Голова УЦК В. Кубійович пізніше писав: *«Велике значення для моєї й усього УЦК праці мали взаємовідносини з ОУН. [...] У практиці я мусив зважати на дійсність, тобто на силу різних установ і організацій, у першу чергу на ОУН»*. Через те, що чимало націоналістів, які працювали в системі УЦК, виконували одночасно свої функції в ОУН, *«поставали конфлікти, які не були корисні для праці»*¹². Останнє викликало потребу у проведенні зустрічі провідників ОУН і УЦК із метою визначити сфери діяльності та принципи взаємодії.

УЦК як українська громадська структура, що була інспірована Організацією Українських Націоналістів, визнавала політичну зверхність ОУН. Для точного визначення компетенцій УЦК підготовлено спеціальну нараду, що розпочалася в суботу 14 грудня 1940 р. в Берліні за участю очільників УЦК та ОУН.

У роботі наради взяли участь такі особи: від ОУН – її голова Андрій Мельник, члени проводу Р. Сушко, Микола Сціборський та Зеновій Книш, від УЦК – його голова В. Кубійович та члени правління В. Глібовицький і Атанас Мілянч. Головував на нараді А. Мельник, секретарями були З. Книш і А. Мілянч.

Зберігся рукописний протокол першого дня наради, на якій було обговорено більшість питань порядку денного, зокрема основні напрямки діяльності УЦК, розмежування сфер діяльності між ОУН й УЦК, а також робота з молоддю.

Як видно з протоколу, А. Мельник, як завжди, був небагатослівний. На подібних нарадах він вислуховував думки сторін і потім формулював рішення, що сприймалося як обов'язкове для виконання.

З першого питання доповідали В. Глібовицький та В. Кубійович. Перший зазначив, що *«УЦК являється свого роду українським урядом, хоч і з великими обмеженнями»**. Він наголосив, що за ОУН слід залишити *«політику, військові й розвідочні справи»*, а щодо УЦК, то він *«вестиме свої статутіві речі в порозумінні з ОУН, узгіднивши перед тим платформу співпраці з ОУН»*. Політичні справи мають і далі залишатися прерогативою ОУН: *«УЦК не обходить безпосередня справа ведення політики, зокрема заграничної, як теж військової справи»*.

¹² Кубійович В. Мені 85... — С. 94—95.

* Тут і далі цитуються нижченаведені документи.

Щодо зв'язків між новоствореним комітетом та ОУН В. Кубійович зазначив: *«95% праці ОУН можна виконати через УЦК. Побажано, щоб якнайбільше націоналістів там працювало».*

Точку зору ОУН першим висловив З. Книш, наголосивши, що *«ОУН, яка одинока із українських політичних організацій не стратила голови в воєнній суматосі і перша зачала громадську справу ставити на ноги»* і є об'єднуючим чинником в тогочасній політичній ситуації. За його словами, ОУН розглядає УЦК як *«певну базу, що до неї можна і треба притягати в співпрацю інші позитивні українські елементи».* Підсумував дискусію В. Кубійович, ствердивши, що принципових розбіжностей між ОУН і УЦК не існує, натомість між ними є повне порозуміння і співпраця, оскільки з допомогою УЦК *«можна тут витворити якусь форму української влади»* і у майбутньому використати цей досвід на території всієї України, готуючи і виховуючи для ОУН *«симпатиків і кандидатів».*

Наради продовжено через декілька днів — 19 і 20 грудня. Внаслідок цих нарад було вироблено документ з назвою *«Підсумки конференції представників ОУН і УЦК в днях 14, 19, 20 грудня 1940 року».* Документ містив 10 пунктів. В ньому визначалось, що УЦК *«стоїть на ґрунті націоналістичного світогляду»* і буде *«переводити свою діяльність у згоді з націоналістичними програмовими засадами»;* ОУН зі свого боку надавала своєму членству право і можливість для роботи в структурах УЦК.

Досягнуті домовленості мали свій подальший розвиток. Так, у листі від 7 травня 1941 р. до голови ОУН А. Мельника голова УЦК В. Кубійович наголошував, що *«сподівана скоро актуалізація Української Держави вимагає якнайскорішої концентрації українських сил під одним сильним Національним Проводом»*, і викладав своє бачення майбутніх дій: *«Практичні висновки є такі: 1) Полк[овник] Мельник, ставши на надрядному становищі, стає вождем Нації, не обмежується, як досі, до вузьких рамок ОУН; 2) на своїх співробітників покликає українських людей, найкращих щодо характеру, здібностей та фаховости, не оглядаючись на їхню політично-партійну сторінку; 3) в самому ОУН переведе повну й радикальну санацію “ін капіте ет мембріс”¹³; 4) з*

¹⁴ *In capite et membris (лат).* — тут: опанувавши членством.

УЦК ладнає співпрацю на платформі однакової обосторонньої діловості й довіреності, формуючи себе взаємно про всі почини та діланья»¹⁴.

Документ 1.

Протокол конференції з дня 14 грудня 1940 р.

Документ зберігається в Архіві ОУН в Києві (в необробленій і не каталогізованій частині). Рукописний текст протоколу наради нанесений чорнилом з одного боку 4-х аркушів форматом, близьким до сучасного А4, густо, дрібними літерами, без правок і дописок. Документ не завірений.

При публікації виправлено лише очевидні описки, частково унормовано пунктуацію. Прийнята у той час велика літера у назвах установ і організацій зберігається. Окремі скорочення в тексті, що часто зустрічаються, не розкриваються (полк. – полковник, проф. – професор, ред. – редактор, мр., мгр. – магістр, інж. – інженер). Підкреслення у тексті збережено.

Приявні:

полк. Мельник Андрій,
проф. Кубійович Володимир,
полк. Сушко Роман,
інж. Сціборський Микола,
ред. Глібовицький Василь,
інж. Мілянч Атанас,
мр. Книш Зиновій.

Конференція зачалась о год. 4 п[о] п[олудні].

полк. Мельник: відкрив конференцію, привітав представників УЦК, на секретарів покликав інж. Мілянча й мр. Книша;

¹⁴ Лист В. Кубійовича до А. Мельника. 7 травня 1941 р. // Володимир Кубійович. Т. II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / Упоряд. та ред. О. Шаблій. — Париж, Львів, 2000. — С. 706.

проф. Кубійович: з'ясовує завдання українців у Генеральній Губернії. Є це наука до майбутньої праці на сході. Відбуватиметься вона під пильною обсервацією німців. На основі цього іспиту уложаться в майбутності відносини між українцями і німцями.

Ця конференція повинна зайнятися такими проблемами:

1. Платформа УЦК, цебто як уявляє собі УЦК працю в Генеральній Губернії;

2. Окреслення співпраці та розмежувати поле діяльності УЦК й ОУН.

3. Проблема молоді.

Ред. Глібовицький: Теперішня ситуація не подібна до попередніх, тому й форми праці інші, чого не завжди хоче зрозуміти українське громадянство. Німці на загал відносяться позитивно до нас, через те й ми мусимо окреслити своє до них відношення теж позитивно. При тому маємо великі можливості праці й порядкувати нашими справами неначе у себе в хаті. В зв'язку з цим УЦК являється свого роду українським урядом, хоч і з великими обмеженнями. Через те він мусить однаково заступати інтереси українців, що не є національними шкідниками, через те не може декларуватись по одній якійсь стороні. Це з одної сторони стягнуло б увагу німецької влади, з другої створило б опозицію, що могла б зрости в силу. Дальше через це УЦК може притягнути до праці весь позитивний український елемент.

Силою існування й життя в Г[енеральній] Г[убернії] Організації Українських Націоналістів виринає потреба усталити відносини між УЦК і ОУН. При цьому треба відрізнити працю, що її виконується, і людей, що цю працю ведуть.

Тут можливий зв'язок через людей, бо праця не може мати такої закраски, як в ОУН. Зрештою, не було б це добре і для самої ОУН, що в той спосіб втягнула до себе забагато непотрібних людей, замість тільки їх уміло використовувати. З другої сторони, УЦК не може вести політики *sensu stricto*¹⁵, але повинна включитися в широку українську політику, і тут саме є змична з ОУН.

Отже треба:

а). довести до однієї влади з одним джерелом влади, а до того саме тепер є сприятлива ситуація;

¹⁵ *Sensu stricto (лат.)* — у вузькому значенні, у вузькому розумінні.

б). розмежувати компетенції в щоденній праці.

Це останнє уявляю собі так:

Працю треба поділити, з огляду на брак людей до неї. Легко це зробити, бо так УЦК, як і ОУН є організаціями авторитарними. ОУН повинна вести політику, військові й розвідочні справи, а УЦК вестиме свої статуткові речі в порозумінні з ОУН, узгіднивши перед тим платформу співпраці з ОУН.

Відносно справи молоді – поставлена вона зле в УЦК і в ОУН. Тут мусить бути пороблені корективи, щоб можна ці речі вести легально.

Рівночасно з тим слід було б ясно поставити квестію відповідальності УЦК. Формально є вона перед німецькою владою не окреслена, якщо йде про українське громадянство. До того доходила б ще відповідальність перед ПУН.

Проф. Кубійович: підкреслює наступні речі:

1. УЦК мусить бути доступний для всіх українців, т[е] зн[ачить] мусить нести поміч усім українцям;

2. 95% праці ОУН можна виконати через УЦК. Побажано, щоб якнайбільше націоналістів там працювало, при чому мусять вони відповідати перед проводом УЦК;

3. співпраця мусить полягати на довір'ю. Він має довіру до полк. Мельника і сподівається, що тішитися таким же самим довір'ям у полк. Мельника;

4. УЦК не обходить безпосередня справа ведення політики, зокрема заграничної, як теж військової справи, окремого обговорення вимагає справа планування на майбутнє і справа виховання молоді, при тому виринає питання етичної бази в підході до молоді, як так же, яку молодь брати до ОУН. Цікавить його, яке відношення ОУН до макіявелізму Донцова і до таких кличів, як н[а] пр[иклад] – нація понад усе.

Мр. Книш: представив становище ОУН у тих справах виходячи з таких міркувань:

По розвалі Польщі збільшилася дуже українська еміграція. Велика її частина найшлася на корінних українських землях у Г[енеральній] Г[убернії]. Праця не могла спочивати й велася далше. Це довело до того, що побіч ОУН, яка одинока із українських політичних організацій не стратила голови в воєнній суматосі і перша зачала громадську справу ставити на ноги, бо сьогодні

УЦК діє в Г[енеральній] Г[убернії], що прибрав теперішню форму по довшій еволюції і являється тепер одинокою можливою формою організування українського життя. Через це необхідно подбати, щоб собі не перешкоджати. Для того сьогоднішня конференція дуже добра, бо причиниться до усунення неясностей, а відомо, що незалежно від прихильного чи не прихильного взаємовідношення, (нерозбірливе слово) повстає саме через ті неясності. Тут треба підкреслити факт дотеперішньої лояльної взаємної співпраці з проф. Кубійовичем як провідником УЦК.

Йде про те, щоб визначити властиве місце ОУН і УЦК у теперішній українській дійсності. До того мусять бути взяті під увагу наступні моменти:

1. УЦК існує тільки від року – ОУН має за собою два десятки літ історії, традиції й досвіду в праці.

2. УЦК є обмежений у своїй діяльності як територіально до Г[енеральної] Г[убернії], як і компетентно до своїх статуткових завдань – ОУН діє на всіх українських землях і всюди, де для української справи що-небудь можна зробити, при чому всецілісність українських справ, цебто все, що зв'язане з визволенням України.

3. УЦК це вправді українська громадська організація в тому сенсі, що зложена з українців, працює для українців і серед українців, – але не є незалежна, залежить від німецької влади, якій мусить звітувати про свою діяльність, повідомляти про важніші плани, а навіть персональний склад УЦК з підбудовою мусить бути владою завжди затверджений і може бути лиш нею кожною хвилею відкликаний. Натомість ОУН це вповні суверенна організація в тому зміслі, що залежить тільки від українського диспозиційного центру, цебто від ПУН на чолі з Головою ПУН. Вправді в тактиці своїй може бути гнучка, але ніяка пресія не має впливу на обмеження суверенності ОУН, бо вона переноситься тоді на інший терен і по-старому незалежно діє.

Вийшовши з того, мусимо признати неспівмірність завдань і становища УЦК й ОУН. УЦК є частиною української дійсності, що нею кермує всеобіймаюча тотальна ОУН і тому мусить він, якщо не хоче клягати, тільки як слід виконати свої обов'язки, включившись на відповідній основі в сферу діяльності і впливів ОУН.

УЦК має той плюс, що підбираючи працівників, не мусить кермуватися ідеологічно-політичними критеріями, а може бра-

ти всіх чесних українських фахівців, проте це з другої сторони є слабкістю УЦК, бо тоді буде він завжди зліпком випадково зібраних людей, що однією ногою стоять у дотеперішньому своєму духовному середовищі, а це дає змогу посилюватися відосереднім тенденціям в УЦК (н[а]пр[иклад] Холмщина, православні — католики, наддільняці — галичани). Цьому рада тільки одна: спершись на ОУН як на сильну політично однорідну й спаяну організацію. Тракувати її як свою певну базу, що до неї можна і треба притягати в співпрацю інші позитивні українські елементи, однак не бувши ними зв'язаними й не лякаючи, що можуть відскочити.

Конкретизація форм і метод співпраці буде завданням чергової конференції.

Инж. Сціборський: підкреслює, що не вистарчає самої довіри до однієї особи, бо особи можуть і колись будуть мінятися. Тут треба впровадити систему, незалежно від участі в ній тих чи інших осіб.

ОУН не треба трактувати звужено, як чисто військову чи терористичну організацію. Веде вона цілу визвольну політику так по лінії світогляду універсальним, а по лінії суспільній тотальним чинником. У тій площині слід розглядати справу взаємовідносин УЦК та ОУН. І тут відразу впадає в вічі неспівмірність партнерів, не зважаючи на те, що праця УЦК є дуже важна, потрібна й корисна по своєму змісті.

Ред. Глібовицький: стверджує, що немає розбіжностей в основних речах. Дальша дискусія повинна йти по лінії розгляду тактики в праці. Дотеперішня практика виказувала самі злі приклади, а саме примітивізм, говірливість, необдуманість, пересадну випадковість.

Дуже важна також квестія¹⁶ людей, бо це творитиме успіх праці, а без того не можна існувати, німецька влада попросту не лічилася б з ними.

Проф. Кубійович: насумує висліди сьогоднішньої конференції, стверджує зо своєї сторони, що немає засадничих розбіжностей. При тому додав, що вага Г[енеральної] Г[убернії] ще в тому, що можна тут витворити якусь форму української влади та охопити нею тотально всю українську суспільність. Творячи тут нові форми життя, н[а]пр[иклад] секції УЦК, виказуючи усі прикмети

¹⁶ Квестія — kwestia (польс.) — питання, справа.

корпоративних форм. Корисною справою УД К[омітет]ів це те, що маючи вони підхід до всього українства, можуть виховувати організації симпатиків і кандидатів. УЦК не хоче будувати своєї праці на механічному гуртуванні людей, мусить дібрати спаяний гурт людей, близьких собі ідейно.

Полк. Мельник заповідає чергову конференцію в вівторок¹⁷ о год. 4 п[о] п[олудню] з таким порядком нарад: 1). ідеологічні ви-ступи; 2). конкретні способи співпраці; 3). kwestія відповідальності; 4). справи молоді.

На цьому конференцію скінчено.

Документ 2.

ПІДСУМКИ

Конференції представників ОУН і УЦК в днях 14, 19, 20 грудня 1940 року.

Документ зберігається в Архіві ОУН, в частині, що перебуває у стані обробки, тому на час публікації ще не має повного архівного шифру. Це другий машинописний примірник, текст нанесений з одного боку 1 аркуша форматом, близьким до сучасного А4 без правок і дописок. Документ не завірений.

В тексті виправлено лише очевидні описки, частково унормовано пунктуацію. Прийнята у той час велика літера у назвах установ і організацій зберігається. Більшість скорочень, за винятком широковідомих, розкрито.

1) Конференція констатує, що Провід УЦК стоїть на ґрунті націоналістичного світогляду, бачить ув Організації Українських Націоналістів чинник національного визволення й суспільного конструктивізму та бажає переводити свою діяльність у згоді з націоналістичними програмовими засадами.

2) Конференція визнає необхідність співділання й доцільність плянового розмежування сфер чинності ОУН і УЦК. в основу згаданого розмежування кладеться наступний критерій:

¹⁷ Наступний вівторок припадав на 17 грудня 1940 р.

ОУН є революційною організацією всеукраїнського значення, в компетенції якої входить реалізація широких завдань нашої визвольної політики й державної розбудови;

б) УЦК є легально-статутарною установою, що має безпосереднім завданням організацію суспільного життя в Г[енеральній Г[убернії].

В згоді з повищим критерієм, в компетенції УЦК приділяються сфери діяльності, визначені його статутом. Ділаючи в межах цих, УЦК спирається на ОУН, як на політичний чинник всеукраїнського значення.

3) Визначаючи прямі компетенції УЦК у властивих йому сферах, ОУН застерігає собі можливість діяння й впливів у тих галузях діяльності УЦК, що мають значення для загального розгортання її акції. Акція ОУН у таких галузях відбуватиметься проте не безпосередньо, а через УЦК і при допомозі членів ОУН, виделеговуваних на відповідні пости до УЦК та підчинених йому установ.

Члени ОУН, виделеговані на відповідні пости до УЦК і підчинених йому установ, відповідають перед Проводом УЦК і без порозуміння з ним не можуть бути відкликані з постів, які вони займають у апараті УЦК. В свою чергу УЦК буде порозуміватися з ОУН у тих випадках, коли для користі справи вважатиме за вказане звільняти членів ОУН від доручених їм в апараті УЦК функцій.

4) З галузей діяльності УЦК, наступні мають особливо важне значення для ОУН:

виховання молоді;

б) культурно-освітня діяльність;

в) організаційні реферати в апараті УЦК і УДК¹⁸.

В цих галузях ОУН буде забезпечена при допомозі УЦК якнайбільша можливість діяння і впливів у тих формах і на базі того практичного плану, що будуть у подробицях спільно опрацьовані представниками ОУН і УЦК.

5) Даючи до диспозиції УЦК своїх членів для обсадження постів і виконання різних функцій ув апараті УЦК, ОУН водночас не

¹⁸ УДК — Український Допомоговий Комітет, місцевий структурний підрозділ УЦК.

має застережень проти втягнення до цього апарату осіб з-поза організованого націоналістичного активу, коли цього вимагає добро справи й коли проти таких осіб не мається завваг засадничого й особистого характеру. Винятком із цього є бунтівники проти ПУН, так зв. диверсанти й здекларовані противники Українського Націоналістичного Руху, що не можуть перебувати в апараті УЦК.

Засадничо, всі питання, зв'язані з персональною політикою, будуть рішатися на підставі попереднього порозуміння між представниками ОУН і УЦК.

6) Співпрацю Кр[асвої] Екзек[утиви] Укр[аїнських] Зем[ель] під Німеччиною і УЦК координуватиме з рамені ПУН Орг[анізаційне] Бюро ОУН.

Співдіяння ОУН і УЦК відбуватиметься шляхом скликування періодичних конференцій і кожночасних порозумінь у міру потреби. Періодичні конференції мають скликатися щомісячно.

7) Конференція визначає конечність по змозі найскоріше вилінувати з апарату УЦК деструктивні елементи, зокрема так зв. диверсантів. Для реалізації цього завдання вироблений буде практичний плян.

8) Співдіючи у вищезгаданих формах з УЦК для реалізації своїх загальних завдань, ОУН водночас усіма можливими для неї засобами допомагатиме розвиткові діяльності УЦК і скріплюватиме авторитет його Проводу серед української спільности.

9) Співдіяння ОУН і УЦК відбуватиметься на засаді дотеперішніх устійнень конференції, взаємного довірря, льяальности співвідповідальности перед Українським Націоналістичним Рухом.

10) Співдіяння ОУН і УЦК є довірочним і не належить наразі до ширшого оголошення.

Володимир Солов'ян

*Студент третього курсу
філософського факультету
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

У статті висвітлено роль, яку відіграли Н. Махно та махновщина у повстанському русі українського селянства в 1917—1921 рр. Увагу зосереджено на становленні та еволюції соціально-визвольного та національно-визвольного аспектів української революції в межах махновського руху.

Ключові слова: Нестор Махно, махновщина, анархізм, повстанський рух, Українська революція.

Volodymyr Solovyan

The role of Nestor Makhno and Makhnovshchyna in the Ukrainian peasantry's insurgent movement (1917—1921)

The main aim of the article is to highlight the role of N. Makhno and Makhnovshchyna in liberation struggle of the Ukrainian peasantry in 1917—1921. The emphasis is made on the research of the origin and evolution of social and national aspects of the Ukrainian Revolution within Makhno movement.

Keywords: Nestor Makhno, Makhnovshchyna, anarchism, insurgent movement, the Ukrainian Revolution.

РОЛЬ НЕСТОРА МАХНА І МАХНОВЩИНИ У ПОВСТАНЬКОМУ РУСІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1917–1921 рр.)

...Свобода і незалежність України поєднані тільки зі свободою і незалежністю трудового люду, без якого Україна — ніщо...

Нестор Махно

Важко віднайти в історії українського народу більш суперечливу, колоритну, складну і разом з тим трагічну постать, ніж Нестор Іванович Махно. «Головнокомандувач революції товариш батько Махно», як часто підписувався сам отаман, протягом буремних 1917—1921 рр. встиг змінити чимало союзників і повоювати проти всіх: проти Центральної Ради, гетьмана Павла Скоропадського, отамана Симона Петлюри, генералів Антона Денікіна і Петра Врангеля, інтервентів з Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, проти загонів німецьких колоністів в Україні та Червоної армії, проти загонів ЧК і комітетів незаможних селян. Як зазначав про цю постать Володимир Винниченко, «з оповідань одних він ідейний анархіст, свідомий українець, з романтичним устроєм свого війська, на зразок запорозького; з оповідань других — це просто — бандит, безпринципний, антиукраїнець»¹. Незважаючи на поразку в революційній боротьбі, Н. Махну, як і махновщині загалом, вдалося залишити помітний слід не тільки в українській історії, а й в народній свідомості та культурі. Сьогодні героїчний образ «батьки», ідеали махновської вольниці захоплюють дедалі більше сердець і умів української молоді, хоча громадянська війна завершилася 90 років тому. Дослідження ролі, яку відіграла махновщина й сам Нестор Махно в історії України, є актуальним в українському сьогоденні, зважаючи на значну поляризованість українського суспільства, відсутність національної ідеї та національних героїв, які б цю ідею символізували. Чужий у пантеоні борців національно-визвольної боротьби за українську державу,

¹ Винниченко В. *Відродження нації (історія української революції [марць 1917 р. — зрудень 1918 р.] — Ч. III — Київ; Відень: Б.м.в., 1920. — 432 с.*

Н. Махно постає перед нами провідником соціального визволення українського народу, без якого всяка національно-визвольна боротьба втрачає свій сенс. Роль Махна у визвольних змаганнях українського народу ставить перед кожним дослідником низку питань, головні з яких: за що боровся Н. Махно? Яке місце посідав у національно-визвольних змаганнях українського народу?

Радянська історіографія змальовувала махновський рух виключно як бандитський, а махновщину в цілому — як куркульську контрреволюцію. Цю «традицію» започаткував Лев Троцький, який відчував до Н. Махна особисту неприязнь, своєю статтею «Махновщина» (опубліковано в газеті «В пути» від 2 червня 1919 р.). У цій статті «демон революції» закликав «з цим анархо-куркульським розбратом покінчити, покінчити твердо, раз і назавжди. Так, щоби нікому більше не кортіло»². Цілі покоління радянських істориків, наслідуючи Л. Троцького, змальовували Н. Махна ворогом звичайних українських трудівників. Яскравим свідченням цього є радянське перевидання опублікованих в Берліні в 1922 р. спогадів одного зі свідків махновщини Н. В. Герасименка, лейтмотивом яких є твердження, що «історія махновщини закінчена, а для самого Махна залишається лише роль простого бандита, яким він насправді завжди був»³. До цієї наскрізь брехливої епопеї, як зазначає сучасний дослідник Микола Головатий, додавалися і гіпертрофовано-комічні, істеричні портрети Н. Махна, які домінували в літературі та особливо в кіно. На кіноекрані Н. Махно виглядав чи не завжди як хворобливий істерик, особистість шизоїдного типу.

В сьогоденній історичній науці існують три відмінні оцінки тої ролі, яку відіграла махновщина і безпосередньо сам Н. Махно в українському визвольному русі 1917—1922 рр. Перший підхід полягає у відстоюванні тези, що повстанство в особі махновщини було «відмінною від державницької формою національного пробудження, що поставила в основу своєї ідеології анархізм»⁴. На-

² Н. И. Махно (Воспоминания, материалы и документы) / Автор вступ. ст. и сост. В. Ф. Верстюк. — К.: РИФ «Дзвін», 1991. — 148 с.

³ Герасименко Н. Батько Махно: мемуари белогвардейца. — Москва: СП «Итеграф сервис», 1990. — 103 с.

⁴ Чоп В. Нестор Иванович Махно. — Запорожье: РА «Тандем-У», 1998. — 84 с.

приклад, історик Володимир Чоп вважає, що Н. Махно блискуче розіграв карту української бездержавності, перетворивши своєю ідеологією українську бездержавність в силу й облагородивши її європейською соціальною теорією. При цьому дослідник визнає, що махновщина протистояла політичним прагненням більшої частини національно свідомого населення, а після років безрезультатної боротьби махновську ідеологію відмовилося глибоко сприйняти селянство інших місцевостей України⁵.

Інша традиція оцінки ролі Н. Махна в національно-визвольних змаганнях бере свій початок в радянській історіографії. В цьому підході визвольний рух українського селянства під проводом отаманів визначається як виключно деструктивне і негативне явище. Ігноруючи політичну багатовекторність проявів селянського повстанства 1917—1921 рр., автори, що дотримуються цієї наукової традиції оцінки Н. Махна, ототожнюють махновщину з іншими селянськими рухами, залишаючи без уваги факт спроби побудови анархічного суспільства в межах «вільного району». Так, на думку історика Валерія Солдатенка, повстанству не судилося не те що дійти до самостійного державотворчого шляху, а й наблизитись до розуміння історичної місії інституту держави взагалі, усвідомити, що держава, в тому числі національна, — категоричний імператив часу. Виступаючи проти держави як такої, повстанство обмежувалось локальними завданнями, реалізувати які без державних важелів було неможливо⁶. Таким чином, можна констатувати, що в сучасній українській історіографії є доволі поширеною думка про те, що махновський рух, близький за своєю суттю до явища отаманщини, сприяв розпорошенню українських сил у збройній та ідеологічній боротьбі з «червоними агресорами».

В останні роки з'явилися публікації, в яких подано оригінальний підхід до тлумачення явища махновщини та його впливу на національно-визвольний рух. Серед таких праць варто виділити книжки Віктора Савченка «Махно» і «Атаманщина». Автору вдалося на основі попередніх публікацій і нових досліджень по-новому оці-

⁵ Чоп В. «Нестор Іванович Махно // Історія України. — Запоріжжя: Дике поле, 2002. — С. 386—397.

⁶ Солдатенко В. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. III. Рік 1919. — К.: Світогляд, 2010. — 298 с.

нити таке неоднозначне явище в повстанському русі як махновщина, його роль в національно-визвольних змаганнях українського народу 1917—1921 рр. Дослідник розглядає махновський рух як спробу будівництва нових суспільних структур, що спираються на українську державотворчу традицію. При цьому автор знаходить власну відповідь на питання, яке потребує окремого наукового дослідження, — чи справді гуляйпільський «батько» був анархістом? У своїй статті «Українська складова махновського руху» В. Савченко доводить, що в ході громадянської війни на півдні України сформувалась своєрідна місцева форма анархізму — український мілітарний (отаманський) анархізм, що об'єднував ідеї класичного анархізму, козацькі демократичні отаманські державотворчі традиції, ідеї автономізму, лібертизму та лібералізму. Махновський «вільний район» (Південноукраїнську Трудову федерацію) дослідник розглядає як унікальну форму державності — мілітарно-безвладницьку демократію, близьку за духом до устрою Запорізької Січі⁷.

Причина численних суперечностей у трактуванні ролі, яку відіграли Н. Махно та махновський рух у визвольних змаганнях українського народу, полягає у тому, що радянські дослідники намагалися розглядати явище махновщини через призму соціалістичної революції (а саме ленінської формули диктатури пролетаріату та селянства), в той час як більшість сучасних українських науковців — через ідею боротьби за незалежну соборну українську державу. Звісно, українського «анархіста № 1» не можна віднести до прихильників більшовицько-пролетарської чи національно-визвольної революції. Він торував свій неповторний шлях в межах української революції 1917—1921 рр.

Революційний шлях Н. Махна — це насамперед визвольна боротьба значної частини українського селянства, що гуртувалось під чорним прапором анархії. В розумінні Н. Махна і тієї частини селянства, що пішла за своїм «батьком», анархія — це насамперед ідея безвладного суспільства і організація вільних рад без засилля будь-якої політичної партії⁸. Ідеологія анархізму в розумінні селян

⁷ Савченко В. «Єдиний анархізм» конфедерації «Набат» // *Всеукраїнська істор. нау.-метод. конференція «Україна: становлення незалежності»*. — Одеса, ОГУ. — 1993. — Ч. 1. — С. 60—61.

⁸ Чоп В. *Політична практика махновського руху* // *Студії з історії Степової України*. — Вип. 1. — Запоріжжя, 2003. — С. 102—114.

південної України була чи не найнадійнішим і найшвидшим способом досягти омріяної віками свободи від царів, поміщиків, чиновників, червоних комісарів та інших експлуататорів селянської праці. Лейтмотив боротьби Н. Махна — це воля рідного народу. Говорити ж про махновський рух як про національно-визвольний доцільно лише в контексті його виключної українськості, оскільки Махно прагнув політичної і культурної незалежності від центрів ненависної, примусово насадженої влади Москви, Берліну та, зрештою, й самого Києва.

Мабуть, непоборну силу свободолюбства Нестор успадкував від своїх предків. Рідне село Н. Махна, Гуляй-Поле, було засноване на початку 70-х років XVIII століття козаками-запорожцями, чумаками та гайдамаками-повстанцями і належало до Самарської паланки Запорізької Січі. Після зруйнування Січі значну частину гуляйпільців було покріпачено, але село зберігало поділ на «козацькі сотні» і не забувало своєї козацької слави. З середини XIX ст. село швидко розростається і багатіє⁹. Письменник Анатоль Гак, уродженець Гуляй-Поля, так описує рідне село початку XX ст.: «Величезне село, завширшки і завдовжки, з кількома десятками вітряків навколо... Щось понад 10 тисяч населення: селяни, робітники, ремісники, наїздці з міщан. Волосний центр»¹⁰. Станом на 1914 р. в Гуляй-Полі налічувалося близько 15 тисяч населення; село стало справжнім осередком цивілізації на безмежних просторах навколишніх степів. Такою була столиця повстанського руху, очолюваного Н. Махном, столиця першої в історії безвладної держави — трудової федерації на півдні України з населенням у 2,5 млн. осіб і анархістською моделлю суспільства, що проіснувала близько ста днів під жорстоким натиском білих та червоних¹¹.

Але ідея анархізму вперше проросла в Гуляй-Полі ще задовго до громадянської війни і посіяв її не Н. Махно. У другій половині 1906 р. до рідного села повернувся молодий робітник, чех за національністю, анархо-комуніст і друг дитинства Н. Махна, Воль-

⁹ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки. — Київ; Гуляйполе, 1999. — С. 25.

¹⁰ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина... — С. 27.

¹¹ Савченко В. Махно. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 243.

демар Антоні. Під псевдонімом «Заратуштра» він разом з братами Олександром та Прокопом Семенютами організував в Гуляй-Полі анархістську групу «Спілка бідних хліборобів», до якої спершу увійшло 50 юнаків. Пізніше В. Антоні згадував: «Тепер, коли я запитую, чому ми обрали анархізм, то даю таку відповідь: ми вбачали в анархістській ідеї звільнення від нужденності, від гніту капіталу. Анархісти обіцяли комунізм на другий день після революції. Це було спокусливо. І спокусливо було не підкорятися ніякій владі»¹². Діяльність гуляйпільських анархістів полягала у друкуванні пропагандистських листівок, в яких вони закликали селян до бунту проти поміщиків і саботажу столипінських реформ. Також анархісти здійснювали «атаки на приватний капітал» — експропріації, або просто «екси», «щоби привчити робочий люд не поважати приватну власність». Найчастіше жертвами таких експропріацій ставали заможні члени шовіністичної чорносотенної організації «Союз істинно русских людей», якій анархісти у своїх листівках оголосили війну «вогнем та зброєю». «Спілка бідних хліборобів» мала селянську спрямованість і тому користувалася значною підтримкою односельців. Серед усіх політичних організацій Гуляй-Поля група анархістів була найчисленнішою¹³.

Політична ситуація, що склалася в Гуляй-Полі в роки російської революції 1905—1907 рр., була притаманна багатьом селам та містечкам на Придніпров'ї. Дослідник історії українського анархізму і махновського руху В. Савченко зазначає, що в 1905—1907 рр. на території України існувало близько 90 анархістських груп, в той час як у Росії налічувалося всього 35-40 груп¹⁴. Анархістський рух в Україні на початку ХХ ст. набув деяких особливих рис, що вирізняли його від анархізму в інших регіонах імперії. Відмінність «анархізму по-українськи» полягала в тому, що у цілій низці промислових центрів півдня України анархістам вдалося повернути на свій бік радикально налаштовану робітничу молодь, а в більшості українських губерній ще й створити селянські анархічні групи. Доволі швидко «південний» анархізм Російської імперії наблизився до ідеї об'єднання в єдину федерацію-партію. Так, під

¹² Яланський В., Вєрьовка Л. Нестор і Галина... — С. 67.

¹³ Там само. — С. 34.

¹⁴ Савченко В. Махно. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 7.

час революції 1905—1907 рр. в Україні було створено Південно-російську федерацію анархістів-комуністів, Катеринославську федерацію, анархістські селянські федерації, що об'єднували сотні і тисячі українців¹⁵. В той же час анархізм в Україні, порівняно з його більш поміркованим напівлегальним «північним» аналогом, мав більше виражений екстремістський і терористичний характер.

Чому ж саме на українському ґрунті пропаганда анархізму дала такі плідні результати, особливо серед сільського населення?

Відповідь на це питання криється в природній нелюбові українського селянина до будь-якого насильства та влади, яка це насильство насаджує і узаконює. Михайло Драгоманов в 70–80-х рр. XIX ст., відстоюючи ідею «федерації вільних громад», наголошував на тому, що український селянин традиційно не любить держави і влади, а його індивідуалізм в майбутньому можна поєднати з «громадівським» безвладним устроєм¹⁶. Український анархізм, насичений надіями і прагненнями простої селянської маси, по своєму оцінював ідею національної незалежності, розуміючи її як боротьбу насамперед за власну хату, за свої місцеві права, свій закон і право на вільну працю.

Саме тому гуляйпільська «Спілка», подібно до інших анархічних організацій, мала чимало прихильників серед просто-го селянства, особливо серед молоді, яка вважала, що бомба і куля здатні здолати суспільну несправедливість. Певно, подібні почуття спонукали й 18-річного чорнороба з гуляйпільського заводу сільськогосподарських машин, Н. Махна, до зацікавлення діяльністю «Спілки бідних хліборобів» і стихією анархії в цілому. Вже 14 жовтня 1906 р., під час чергового «ексу» «бідних хліборобів», Н. Махно пройшов своє бойове хрещення, а 27 серпня 1908 р. був заарештований за звинуваченням у вбивстві провокатора. Справу, за якою судили ще 13 гуляйпільських анархістів, суд розглянув у березні 1910 р. П'ятьох засуджено до страти, в тому числі й Н. Махна¹⁷. Того разу майбутньому «батькові» допомогла мати, завдяки клопотанням якої страту було замінено довічною

¹⁵ Савченко В. Махно. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 8.

¹⁶ Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). — Київ, 2002. — 396 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/salto/salt.htm>.

¹⁷ Савченко В. Махно. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 20–22.

каторгою. Н. Махно відбував покарання в мурах Московської Центральної тюрми. Особистий біограф, близький друг і соратник, з яким майбутній отаман зійшовся в застінках тюрми, П. Аршинов, в «Історії махновського руху» писав, що «...каторга була єдиною школою, де Махно почерпнув історичні і політичні знання, які послужили йому значним базисом в його політичній діяльності»¹⁸.

Лютнева революція 1917 р. принесла Н. Махнові звільнення. Уже наприкінці березня 1917 р. він повертається до рідного села, де невдовзі очолює Комітет захисту революції Гуляй-Поля. Серед односельців молодий революціонер користувався великою повагою і довірою, бо майже в кожному політичному в'язні царського режиму простий люд вбачав свого героя і визволителя. Мала свій вплив і беззаперечна харизма Н. Махна в поєднанні з внутрішньою стійкістю і відданістю власній справі. Комітет під його керівництвом роззброює місцеву буржуазію, ліквідує приватну власність на фабрики та маєтки. Коли у квітні 1917 р. до Гуляй-Поля прибули активісти українських та російських партій, вони не змогли заручитися підтримкою населення. Для більшості гуляйпільців зрозумілішою була теза, що «влада в Києві залишиться владою тільки для Києва»¹⁹. У вересні того ж року відбувся з'їзд рад Гуляйпільського району, який закликав місцеве населення не підкорятися ані Тимчасовому уряду, ані Центральній Раді. Фактично вже влітку 1917 р. на півдні України сформувалося маленьке державне утворення з населенням у 40 тисяч осіб — Гуляйпільська комуна²⁰.

19 лютого 1918 р. за згодою Центральної Ради німецькі та австро-угорські частини загальною чисельністю близько 450 тисяч вояків розпочали наступ вглиб України, щоб звільнити її територію від більшовиків. Гуляй-Поле було без бою зайняте окупантами, а Н. Махно був змушений податися до Росії. Там він брав участь у мітингах, неодноразово ризикував бути арештованим,

¹⁸ Аршинов П. *История махновского движения (1918—1921)*. — М.: ТЕРРА; «Книжная лавка — РТР», 1996. — Серия «Тайны истории в романах, повестях и документах» [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.makhno.ru/lit/Arshinov/01.php>.

¹⁹ Веллер М., Буровський А. *Гражданская история безумной войны*. — Москва: изд. «АСТ Москва», 2007. — С. 305.

²⁰ Савченко В. *Нестор Махно* — Харків: Фоліо, 2009. — С. 8.

вперше надрукував свого вірша в газеті «Мысли самых свободных людей»²¹. Врешті-решт йому вдалося зустрітись з більшовицькими лідерами Яковом Свердловим та Володимиром Леніним. Свою бесіду з останнім Н. Махно докладно описав у своїх мемуарах, що побачили світ у 1929 та 1936—1937 рр. в Парижі. В. Ленін, з притаманною йому безапеляційністю, доводив «товарищу с юга России», що «анархісти сильні думками про майбутнє; в теперішньому вони беззмістовні, нікчемні, виключно тому, що вони, в силу своєї беззмістовної фанатичності, справді не мають з цим майбутнім звязку...»²². Ображений Н. Махно з не меншим запалом доводив протилежне. Зрештою, В. Ленін запропонував сприяння в поверненні Н. Махна назад до України.

У травні 1918 р. в Україні запалало полум'я селянських повстань. Вони були наслідками реакційної внутрішньої політики гетьмана, повернення поміщицького землеволодіння, реквізиції, свавілля місцевої окупаційної адміністрації, відсутності аграрної реформи... Як зазначає В. Савченко, в той час більшість українських політичних діячів, майже всі українські партії, земства, селянські спілки, ради, робітничі з'їзди виступали проти гетьманського режиму, який спирався на німецькі багнети²³. Це призвело до того, що центр політичного життя країни перемістився з великих міст до сіл та містечок, де зосереджувалися основні сили опору. Ситуація ускладнилася після виводу австро-угорських військ, що контролювали південні райони України. Це визнавав навіть сам гетьман П. Скоропадський: «Добра половина України була звільнена від всякого чужоземного впливу з однієї сторони, з іншої — відхід австрійських військ давав можливість всім нашим елементам сильно підняти голови»²⁴.

Перше серйозне зіткнення Н. Махна з силами Державної варти, загонами німецьких колоністів та підрозділами німецького війська відбулось 10 жовтня 1918 р. біля с. Дібровка. Після перемоги повстанці та селяни вперше проголосили свого лідера «батьком». Про це Н. Махно згодом писав так: «Епітет “Батько”, незважаючи

²¹ Савченко В. Махно. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 45.

²² Махно Нестор. Сповідь анархіста. — К.: Книга Роду, 2008. — С. 375.

²³ Савченко В. Махно. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 63.

²⁴ Скоропадський П. Спогади (кін. 1917 — грудень 1918). — Київ; Філадельфія: АТ «Книга», 1995. — С. 295.

на мою волю, прилип до мого прізвища... Слово Батько-Махно зробилось єдиним нероздільним словом в устах селянської маси»²⁵. Для десятків і сотень тисяч селян «батько» став незаперечним авторитетом і політичним лідером.

14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади, тож Н. Махно, який на той час уже надійно укріпився в своєму базовому гуляйпільському районі, був змушений змінити вектор боротьби: відтепер основним ворогом «батьки» стають білі. При цьому він продовжував заявляти свою непохитну позицію щодо «буржуазних» урядів у Києві: «Української Директорії ми визнавати не будемо. І якщо перед очима більш небезпечних контрреволюційних сил в Україні ми не будемо зараз зі зброєю боротися проти Директорії, то ми будемо дні і ночі не спати, будемо найсерйозніше готуватися до цієї боротьби проти неї»²⁶. Ці настрої засвідчував і В. Винниченко, розмірковуючи над причинами поразки Центральної Ради у визвольних змаганнях: «...Не російський Уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські світські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території»²⁷.

В переддень зречення гетьмана П. Скоропадського махновська делегація уклала угоду з Директорією. За цією угодою махновці отримали вагон набоїв і піввагона гвинтівок та вибухівки в обмін на дозвіл мобілізації до військ Директорії на контрольованій ними території. Цей перший союз Н. Махна з УНР мав відверто фіктивний і короточасний характер — надто вже ідеологічно різнилися обидві сторони. Погіршення стосунків між махновцями та силами Директорії відбулося після подій 20—21 грудня 1918 р., коли петлюрівці розігнали Катеринославську міську раду і ревком більшовиків. В союзі з останніми махновці оволоділи містом, однак, як зазначає дослідник В. Волковинський, здійснивши контрнаступ, петлюрівці вибили повстанців з Катеринослава і завдали їм відчутних втрат²⁸. Після цієї невдачі стосунки Н. Махна з більшовиками різко погіршились: червоні позбавили його звання головнокомандувача повстанського війська Катеринославщини, а

²⁵ Махно, Нестор. *Сповідь анархіста*. — К.: Книга Роду, 2008. — С. 507.

²⁶ Махно Н. *Воспоминания: В 3-х кн.* — К., 1991. Кн. 3. — С. 157.

²⁷ Винниченко В. *Відродження нації...* — С. 204.

²⁸ Волковинський В. *Нестор Махно: Легенди і реальність* — К., 1994. — С. 79—81.

«батько» «лаяв більшовиків і говорив, що треба до біса проганяти всі більшовицькі штаби»²⁹.

23 січня в с. Михайлівка відкрився перший з'їзд селян і повстанців «вільного району», який ухвалив рішення про мобілізацію до армії Н. Махна всіх фронтовиків, прийняв резолюцію про підтримку повстанського руху і постановив створити «вільну раду». В той час білі розпочали масований наступ, і Н. Махно, аби зберегти свій базовий район, знову пішов на зближення з більшовиками. 14 лютого між командуванням Червоної армії та махновцями було укладено офіційну угоду. Тепер Н. Махно став комбригом і командував своїми полками, що увійшли до третьої революційно-повстанської бригади імені батька Махна. Одночасно в Гуляй-Полі відбувся II з'їзд повстанців і селян з 35 волостей, на якому було затверджено союз із Червоною армією. При цьому делегати критикували більшовицьку диктатуру і радянський уряд «самозванців-призначенців», що втілював у життя цю диктатуру на українських теренах. Також махновський з'їзд затвердив зрівняльний розподіл землі між селянами і вирішив вимагати автономії «вільного району» від центру³⁰.

Назрівав конфлікт на ґрунті співпраці з Махном і між червоними командувачами: не всі більшовицькі лідери збиралися миритися з такою одіозною і небезпечною для них фігурою, як Н. Махно. Так, селянського «батьку» підтримували командувач фронту Володимир Антонов-Овсієнко та командарм Анатолій Скачко. Проти союзу з Н. Махном виступав Л. Троцький, який вважав, що проведення анархістського експерименту у «вільному районі» становить для радянської влади значно більшу загрозу, аніж наступ Денікіна. Таку думку Голова Реввійськради РРФСР Л. Троцький висловив у доповіді на сьомому Всеросійському з'їзді рад робітничих, селянських, червоноармійських і трудових козацьких депутатів 7 грудня 1919 р.³¹.

В лютому 1919 р. Н. Махно вдруге одружився. Його дружиною стала Галина (Агафія) Андріївна Кузьменко, дочка писаря жандармської канцелярії. Будучи сильною, вольовою жінкою, вона мала великий вплив на рішення «батька» і еволюцію його світо-

²⁹ Савченко В. *Нестор Махно — Харків: Фоліо, 2009. — С. 17.*

³⁰ Там само. — С. 21.

³¹ Н. И. Махно (Воспоминания, материалы и документы)... — С. 165.

гляду. Саме Г. Кузьменко зуміла зблизити переконаного анархіста Н. Махна з ідеями українського національного відродження. Ось що згадувала сама Г. Кузьменко: «Для нього не розмежовувалося поняття “російське” та “українське”. Над тим, що крім революції є ще Україна і її інтереси, Нестор почав задумуватися після знайомства зі мною... Він завжди зважав на мою думку. [...] І настав час, коли в його свідомості поряд з долею Революції стала доля України. Це було видно з його виступів перед військом, на мітингах. У дні наступу Денікіна він закликав стати на захист України від білих, від комуністів і взагалі від усіх, хто напосідає на Україну». І все ж Г. Кузьменко була змушена визнати, що «Нестор до національної ідеї підходив спротвола»³².

В березні 1919 р. більшовики розпочали стягнення продрозкладки в українських селах, що супроводжувалось насильством щодо до місцевого населення. Окрім того, загони ЧК розпочали активну антимахновську кампанію. З повідомлення командарма 2-ї Української радянської армії В. Антонова-Овсієнка: «...У той час, коли махновці воюють на фронті, в тилу їх переслідують за належність до махновського руху... дурнуватими витівками дрібні “надзвичайки” проваюють махновське військо та населення на бунт проти Радянської влади»³³.

Настрої махновців у квітні 1919 р. висвітив в своїй статті «Два шляхи» близький соратник Н. Махна П. Аршинов. Він підкреслював, що червона диктатура і партійна бюрократія є неприйнятними для махновців. 10 квітня 1919 р. відбувся III з'їзд представників 72 волостей і повстанців. Він знов засвідчив протест селянства щодо до системи «призначенства» згори і більшовицької сваволі загалом. Резолюція повстанців, прийнята на з'їзді, проголошувала: «Диктатури якої б не було партії категорично не визнаємо. Лівим соціалістичним партіям надаємо право вільно існувати лише як провідникам різних шляхів соціалізму, але право вибору шляхів залишаємо за собою»³⁴.

9 травня 1919 р. отаман Микола (Нечипір) Григор'єв випустив універсал до українського народу, в якому фактично оголосив повстання проти уряду Християна Раковського. Позиція

³² Яланський В., Вєрьовка Л. Нестор і Галина... — С. 400.

³³ Н. И. Махно (Воспоминания, материалы и документы)... — С. 56.

³⁴ Савченко В. Махно. — Харків: Фолю, 2008 — С. 105.

М. Григор'єва заперечувала як радянську владу («Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії!»), так і будь-яку державність взагалі («Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва!», «Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селянина та робітника»)³⁵. Успіх повстання М. Григор'єва великою мірою залежав від підтримки Н. Махна. В своїй телеграмі Н. Махну М. Григор'єв повідомив, що жене «надзвичайки» та комісарів за межі України, і пропонував «батькові» «сказати своє вагоме слово тим, хто замість волі народу провадить диктатуру окремої партії». Але Н. Махно не підтримав це повстання проти радянської влади, видавши прокламацію «Хто такий Григор'єв». В ній Махно звинуватив отамана в контрреволюційності та антисемітизмі. Проте він не виступив проти М. Григор'єва, як того бажало червоне командування. Н. Махно до останнього намагався зберегти хиткий союз із більшовиками і не наважився виступити проти червоної диктатури тоді, на початку травня 1919 р., що мало для обох отаманів фатальні наслідки³⁶.

Сьогодні чимало національно налаштованих дослідників оцінює інертність махновців під час повстання М. Григор'єва як переконливий доказ антиукраїнської політики Н. Махна. Однак, як зазначає В. Солдатенко, міцного об'єднання двох повстанських загонів не сталося через різні орієнтації їхніх командирів. Якщо М. Григор'єв прагнув об'єднатися з денікінцями й допустив союз із С. Петлюрою, то Н. Махно поривався воювати з білими³⁷. Існували й об'єктивніші причини неможливості такого союзу. 19 травня 1919 р. кінна дивізія білого генерала Андрія Шкура прорвала радянську ділянку фронту і вийшла в тил махновцям³⁸. Очевидно, якби Н. Махно виступив спільно з М. Григор'євим, йому б довелося зняти махновські частини з фронту і тим самим відкрити шлях денікінцям до «вільного району».

Після придушення «григор'ївщини» більшовицьке керівництво вирішило покінчити і з махновською вольницею. 4 червня 1919 р. вийшла згадувана вище брехлива стаття Л. Троцького «Махнов-

³⁵ Солдатенко В. Ф. *Україна в революційну добу...* — С. 291.

³⁶ Н. И. Махно (*Воспоминания, материалы и документы*)... — С. 153.

³⁷ Солдатенко В. Ф. *Україна в революційну добу...* — С. 295.

³⁸ Савченко В. *Махно*. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 133.

щина», а наступного дня в харківських «Известиях» публікується ще одна його стаття «Ще раз геть махновщину». Згідно з наказом голови реввоенради республіки Л. Троцького № 107, загорозжувальні загони мали відловлювати червоноармійців, які полишали свої частини, щоб приєднатися до «батька», і видавати їх «революційному трибуналу, як дезертирів, для суду по законам військового часу»³⁹. 8 червня з'явився наказ Л. Троцького № 108 «Кінець махновщині!»⁴⁰, який коштував життя сотням махновців.

Таким чином, Н. Махно опинився між двома вогнями: з півдня наступали білі, з півночі тиснули червоні частини. Тож, щоб зберегти залишки своєї армії, «батько» переправився через р. Дніпро. Відступаючи на захід, махновці розраховували досягти розташування військ Української Народної Республіки, щоб знайти нового союзника, джерело набоїв та снарядів і можливість для відпочинку. Це була нетривала спроба співпраці махновців з силами, що репрезентували національно-визвольний рух в українській революції.

Ще наприкінці липня 1919 р. Н. Махно відіслав своїх емісарів до голови Директорії УНР С. Петлюри з пропозиціями воєнного союзу, однак тоді конкретних домовленостей досягнуто не було. 14 вересня 1919 р. махновські полки увійшли до м. Умані, яку вже зайняла бригада січових стрільців. На ст. Христинівка було укладено воєнну угоду між махновськими емісарами і командуванням Армії УНР про спільну боротьбу проти білих при збереженні незалежності кожної із сторін у політичній сфері. За угодою махновці мали отримати 700 тисяч набоїв та певну кількість амуніції. Отримано було лише 125 тисяч набоїв. 20 вересня відбулося укладення політичної угоди та остаточне закріплення попередньої воєнної угоди. Вимогою С. Петлюри була заборона анархістської агітації в частинах армії УНР. У разі перемоги над білими махновцям мав бути виділений «вільний район» для проведення (або продовження) там першого в світі анархістського експерименту — «третьої революції»⁴¹. Однак союз із С. Петлюрою був доволі непевною справою: обидва лідери прагнули віді-

³⁹ Н. И. Махно (Воспоминания, материалы и документы)... — С. 150.

⁴⁰ Там само. — С. 151.

⁴¹ Савченко В. Махно. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 187—188.

гравати основну роль у протистоянні з більшовіками і перетягти на свій бік вояків протилежної сторони. Про вороже ставлення до махновців з боку командування УНР свідчить діяльність апарату пропаганди С. Петлюри, який зображав нових союзників як бандитів з «розперезаними інстинктами»⁴².

26—27 березня у кровопролитному бою під с. Перегонівка махновці розбили значні сили денікінців. Тепер перед Н. Махном відкрився шлях у рідні степи через незахищені тили білих. Історик В. Савченко вважає серйозною помилкою командування частин УНР, що вони не вирушили вглиб України разом з Н. Махном, не скористались проломом, зробленим махновцями⁴³. Тим часом Н. Махно здійснив 450-кілометровий рейд зі своєю Повстанською армією імені батька Махна (проголошена 5 серпня 1919 р.) і став контролювати землі колишнього Війська Запорізького Низового⁴⁴. У вересні—грудні 1919 р. в подніпровських степах на Полтавщині та Чернігівщині, в тилу у білих, фактично сформувався український анархо-повстанський рух, очолюваний, окрім самого Махна, такими відомими «чорними» отаманами як Спиридон Кацюра, Федосій Щусь, Трофим Вдовиченко, Василь Куриленко, Григорій Савонов, Андрій Авраменко-‘Каменюк’, ‘Брова’, Лев Христовий, ‘Бутовецький’, Олександр Коваль, Василь Приходько-‘Шуба’, Федір Зубок-‘Зубков’, Платон Черненко (Іван Чонновусов - ?)-‘Чорний ворон’, Олексій Павловський, Іван Тишанин-‘Отаман Чорна борода’ та ін.⁴⁵. Окрім цього, десятки сіл проголошували власні «республіки», військові загоны яких діяли спільно з махновцями (наприклад, с. Баштанка та с. Висуньки Херсонської губернії). В листопаді 1919 р. склався воєнно-політичний союз між махновцями і боротьбистами. Боротьбисти Катеринославщини і Полтавщини (загоны отаманів Матяша, Вогня, Лісовика) оперативно підпорядковували свої дії штабові Н. Махна, залишаючись самостійною бойовою одиницею Повстанської армії махновців. Останню перед-

⁴² Савченко В. *Махно*. — Харків: Фолио, 2008. — С. 188.

⁴³ Там само. — С. 191.

⁴⁴ Гончар М. *Селянський повстанський рух на Півдні України (1918–1921)* — Б. м. в.: б. в., 2007. — 41 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.makhno.ru/lit/Gonchar_selovsru.pdf.

⁴⁵ Савченко В. *Атаманищина*. — Харків: Фолио, 2011. — С. 217–238.

бачалось перейменувати в Українську радянську армію — основну військову силу незалежної від РРФСР Радянської України⁴⁶.

Після розриву з більшовиками в оточенні Н. Махна важливу роль почали відігравати анархісти-набатівці, члени Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (найвідоміші представники В. Волін, Д. Самарський, М. Мрачний, І. Кабась). Набатівці вважали широкий повстанський рух українського селянства проти гетьманату, а згодом проти радянського «комісародержавства» початком анархістської «третьої революції». На сторінках газет і в своїх прокламаціях анархісти «Набату» заявляли про особливу «всесвітню місію українського анархізму» та його історичну роль у здійсненні першого в світі експерименту — будівництві анархістського суспільства. Анархісти визнавали Україну як окремий етно-територіальний простір, який має свою історію і визначне майбутнє. Відомий дослідник українського анархізму В. Савченко зазначає, що «формально, не визнаючи будь-якої державної структури, анархісти ставилися до України як до автономної, незалежної частини колишньої Російської імперії, постійно вказуючи на український характер як анархістської організації, революції, так і майбутнього анархічного суспільства⁴⁷.

За таких відносно сприятливих умов Н. Махно вирішив будувати свою вільну республіку з анархічною моделлю суспільства. Принципи створення «вільної самоврядної держави» були сформульовані у проекті «Декларації Революційно-повстанської армії України», затвердженому махновською радою 20 жовтня 1919 р. і прийнятому на з'їзді трудящих Півдня України та повстанців. В Декларації вказувалося, що в Україні відбувається третя анархістська революція (перша — буржуазна, друга — соціалістична), будується нове українське суспільство. Кінцева мета боротьби Повстанської армії, згідно з Декларацією, полягає в тому, що «коли революція ця, розгорівшись полум'ям, охопить собою всю Україну та звільнить її від усіх насильників і володарів, — тоді ми, її вірні бійці, розчинимося в мільонних лавах повстанського народу і перейдемо рука об руку з ними до вільного будівництва анархії»⁴⁸. Також, як зазначає В. Савченко, назва однієї з статей Декларації,

⁴⁶ Савченко В. Махно. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 242.

⁴⁷ Савченко В. «Єдиний анархізм» конфедерації «Набат»... — С. 58.

⁴⁸ Н. И. Махно (Воспоминания, материалы и документы)... — С. 156.

«Зносини з іноземними державами», не залишає сумнівів у тому, що махновці ототожнювали себе саме з Україною. Ця стаття ставить Україну поза Росією і надає їй статус суб'єкта міжнародної політики. Автори Декларації фактично ігнорували головну ідею інтернаціоналістів-анархістів — Всесвітню республіку Рад без кордонів між різними націями⁴⁹.

Н. Махно вважав, що свою волю буде захищати «все трудове населення України», виступав за «соціальну і трудову незалежність України», за право на самовизначення як «самовизначення трудящих». Місцеве населення України мало саме обрати рідну мову і перейти на неї в діловодстві та освіті. В листопаді 1919 р. махновські газети закликали до захоплення всієї України «від крайньої півночі до крайнього півдня», використавши «вигоди нинішнього становища». Махновська газета «Анархист-повстанець» наприкінці 1919 р. писала: «В чому спасіння української нації? Який ідейний рух дійсно збереже українську націю, її свободу та незалежність? Відповідь зрозуміла. Сам народ вже давно зрозумів, що єдиний його порятунок в анархізмі, у безвладній федерації праці, яка є єдиною вільною незалежною організацією, яка повинна привести націю до довгоочікуваної свободи і розквіту українського народу»⁵⁰.

Свій черговий сумнівний компроміс і союз з більшовицькою владою Н. Махно уклав 11 жовтня 1920 р. (переговорний процес, ініційований самими махновцями, тривав з липня 1920 р.). Другий союз Н. Махна із радянською владою не був тривалий з однієї банальної причини: після розгрому А. Врангеля і звільнення Криму у червоного командування відпала потреба в махновських частинах, які стали останньою силою, що могла реально загрожувати більшовикам у випадку нових селянських повстань. Газета «Комуніст» від 19 листопада 1920 р. звинуватила махновців у підготовці повстання, а в комуністичних листівках були заклики «Вперед на Махна!», «Смерть махновщині!». З 25 листопада почались масові арешти анархістів і махновців, Гуляй-Поле було оточене і після нічного бою взяте червоними частинами⁵¹. 26 листопада 1920 р.

⁴⁹ Савченко В. «Єдиний анархізм» конфедерації «Набат»... — С. 59.

⁵⁰ Там само. — С. 58.

⁵¹ Савченко В. Махно. — Харків: Фоліо, 2008. — С. 311.

вийшов указ командуючого арміями південного фронту Михайла Фрунзе № 00131, в якому Н. Махна оголошено «ворогом Радянської Республіки і Революції», а відтак наказано знищувати його загони⁵². Тоді, в листопаді 1920 р., махновському руху було завдано остаточного удару, хоч він невпинно послаблювався і до указу М. Фрунзе. Насамперед слабшала підтримка виснаженого більшовицькими продрозверстками села, зростали суперечності між самими махновцями і колишніми учасниками махновського руху, які вирішили повернутися до мирної праці. Член Центральної Ради Микита Шаповал, аналізуючи причини поразки селянського повстанського руху, пояснює їх тим, що «не було дужої класової організації — в цьому вся слабкість селянства і причина його політичної затурканості, упослідження...»⁵³.

17 липня 1921 р. на мітингу в с. Ісаївка Таганрозького округу Н. Махно виступив зі своєрідним «підсумком» боротьби останніх років і вкотре засудив «червону комууну»: «Комунізм, до якого ми прагнули, передбачає свободу особи, рівність самоуправління, ініціативу, творчість, достаток. [...] Фундамент суспільства, який заклали комуністи-більшовики, знищивши всі партії, всіх своїх конкурентів — нічого спільного з комунізмом не має. Це замкнена напіввійськова секта “солдатів Маркса” зі сліпою дисципліною і претензіями на безпомилковість та безапеляційність, що поставила перед собою мету створення тоталітарної держави без свобод і прав громадян, яка проповідує своєрідний ідеологічний расизм. [...] Вони позбавляють усіх трудівників ілюзій на краще життя, вони створюють поліційне суспільство, найбільш жебрацьке, найнесправедливіше, де будуть вилучені радість праці, творчості, самодіяльності»⁵⁴. Окрім характеристики хижачької політики воєнного комунізму, в промові Н. Махна містилися й пророчі слова: «Їхнім експериментам не буде кінця... влада вихлюпне безвідповідальне покоління демагогів і диктаторів»⁵⁵. Чергова зрада більшовиків змусила Н. Махна переоцінити свій революційний досвід. В нього відбулася певна еволюція в бік усвідомлення політичної доцільності незалежної України для визволення трудящих. Так,

⁵² Н. И. Махно (Воспоминания, материалы и документы)... — С. 179.

⁵³ Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. — Відень, 1921. — С. 210.

⁵⁴ Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина... — С. 416.

⁵⁵ Там само. — С. 417.

у своїй «Декларації махновців» Н. Махно, відходячи від принципів безвладдя, роздумує над організацією ревкому України з урядовими функціями і «диктатурою праці». Більш зрозумілими для нього стають і ідеї лідерів національно-визвольного руху України. Відтак, пише: «...коли підемо за кордон, варто подбати про союз з Петлюрою»⁵⁶. 28 серпня 1921 р. Н. Махно на чолі невеликого загону перетнув кордон з Румунією⁵⁷. Селянський отаман назавжди залишив українські степи, де кров'ю та потом здобував волю для рідного народу.

В еміграції Н. Махно не зміг встановити стійких стосунків з С. Петлюрою і Євгеном Коновальцем. Він завжди асоціював себе з анархізмом, а класове бачення соціальної і української проблеми відділяло «батька» від національно орієнтованих політичних діячів. Життєвий шлях Н. Махна завершився в Парижі — далеко від рідних, овіяних духом свободи українських степів. Проте в народній пам'яті він залишився захисником рідної землі та її трудівників.

Отже, махновщина була свого роду квінтесенцією свободолюбства українців на хвилі революційного загальнонаціонального піднесення початку ХХ ст. Трагедія махновщини — це трагедія всього українського селянства. Класово неорганізоване, ідейно відірване від національної інтелігенції, дезорієнтоване безвідповідальними демагогами, ослаблене внутрішнім суперечками, українське селянство не змогло протистояти більшовицькій «диктатурі пролетаріату». Самому ж Н. Махну не вдалося допомогти українському селянству здійснити повне соціальне визволення, відшукати у визвольній боротьбі свій власний шлях у революції, забезпечити національний розвиток. Досліджуючи роль, яку відіграв «батько» і очолюваний ним повстанський рух в українській революції 1917—1921 рр., варто розрізняти вплив на соціально-визвольну і національно-визвольну складові української революції. Якщо до другої складової він «підходив спроквола», то вся його революційна діяльність безпосередньо пов'язана саме з першою складовою, з соціально-визвольним виміром української революції.

⁵⁶ Яланський В., Верьовка Л. *Нестор і Галина...* — С. 415.

⁵⁷ Савченко В. А. *Махно.* — Харків: Фоліо, 2009. — С. 115.

Роман Тютенко

*студент четвертого курсу
історичного факультету Львівського
національного університету імені
Івана Франка*

Стаття присвячена одному з перших регулярних підрозділів військ Центральної Ради — Гайдамацькому кошу Слобідської України. Висвітлено передумови утворення підрозділу, його формування, простежено особовий склад, матеріальну базу, участь вояків в боротьбі за українську державність, долі керівних осіб Гайдамацького коша.

Ключові слова: Гайдамацький кіш, Армія УНР, Симон Петлюра, Омелян Волох.

Roman Tyutenko

Haydamaky Kish of the Sloboda Ukraine (December, 1917 – December, 1919)

The article is devoted to one of the first regular subdivisions of the Army of the Central Rada — the Haydamaky Kish of Sloboda Ukraine. It shows pre-conditions, formation and development, personnel, resources, depicts participation of the Kish in the struggle for independence of Ukraine and trace fates of its leaders.

Key words: Haydamaky Kish, Army of the UNR, Symon Petlyura, Omelyan Volokh.

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІШ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ (ГРУДЕНЬ 1917 р. – ГРУДЕНЬ 1919 р.)

Гайдамацький кіш Слобідської України — один з найкращих підрозділів в складі Армії УНР часів Центральної Ради, який відразу по завершенні формування виступив проти агресії більшовицької Росії, за збереження української державності. Попри це, дослідники військової історії Української революції 1917—1921 рр. присвячують Гайдамацькому кошу Слобідської України незначну увагу, аналізуючи його роль лише в ході військових дій на початку визвольних змагань.

До вивчення історії Гайдамацького коша у своїх працях зверталися Ярослав Тинченко¹, Віктор Голубко², Віктор Савченко³. Однак найбільше інформації про гайдамаків, їх формування, військові операції подають джерела, зокрема спогади і мемуари військових та політичних діячів УНР — Володимира Винниченка⁴, Павла Христюка⁵, Миколи Чеботаріва⁶, Костянтина Смовського⁷, Сергія Раєвського⁸, Миколи Капустянського⁹, Олександра Шпілінського¹⁰ та ін.

¹ Тинченко Я. *Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання.* — К.: Темпора, 2009. — 480 с.; *Його ж. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918).* — Київ; Львів, 1996 — 372 с.; *Його ж. Новітні Запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917— квітень 1918: науково-популярне видання.* — К.: Темпора, 2010. — 112 с.; *Його ж. Українське офіцerstvo: шляхи скорботи та забуття. Ч. I: біографічно-довідкова.* — К.: тиражу вальний центр УРП, 1995. — 300 с.

² Голубко В. *Армія Української Народної Республіки 1917—1918. Утворення та боротьба за державу.* — Львів: Кальварія, 1997. — 239 с.

³ Савченко В. *Дванадцять воїн за Україну.* — Харків: Фолио, 2006. — 416 с.

⁴ Винниченко В. *Відродження нації. Ч. I, II.* — Київ; Відень: Дзвін, 1920. — 348 с.

⁵ Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. Т. I.* — Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1921. — 152 с.

⁶ *Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання / Вст. стаття: В. Сідак.* — К.: Темпора, 2003. — 288 с.

⁷ Смовський К. *Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917—18 році // За державність. Матеріали до історії війська українського.* 36. 5. — Каліш, 1935. — С. 137—157.

⁸ Раєвський С. *Моя служба під командуванням св. п. Симона Петлюри // Український Комбатант: Часопис Союзу українських ветеранів. Ч. I.* — Мюнхен, 1947. — С. 15—21.

⁹ Капустянський М. *Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали: Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченка.* — К.: Темпора, 2004. — 588 с.

¹⁰ Шпілінський О. *Замітки до історії 3-го піш. полку «Імени Гетьмана Наливайка» // Табор: воєнно-літературний журнал. Ч. 12.* — Варшава, 1929. — С. 54—70.

*Комендант Гайдамацького коша Слобідської України С. Петлюра
зі своїм штабом*

Творення власної військової сили, яка була необхідна Україні, проходило в умовах Першої світової війни. 9—12 травня 1917 р. відбувся Перший військовий з'їзд, де було обрано Український Генеральний Військовий Секретаріат (УГВС). Головним його завданням була організація Української армії. Війська формувалися переважно українізуванням окремих російських частин, однак існувала потреба у власних регулярних частинах. Першими військовими утвореннями, що стали ядром національної армії, були Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, Перший Республіканський піший полк та Гайдамацький кіш Слобідської України¹¹.

Серед головних обставин, що спонукали до утворення такої потужної військової частини як Гайдамацький кіш Слобідської України, було загострення відносин між Українською Центральною Радою та Народним Комісаріатом більшовицької Росії після Жовтневої революції. Прологом до цього став конфлікт Військово-

¹¹ Голубко В. *Армія Української Народної Республіки 1917—1918. Утворення та боротьба за державу*. — Львів: Кальварія, 1997. — С. 127.

го Секретаріату із військовими частинами більшовиків, що знаходилися у Києві. Зрозумівши, що нічого не виграєш від зміни влади Тимчасового Секретаріату на владу Генерального Секретаріату, більшовики почали агітацію проти Центральної Ради¹². У відповідь на це, за наказом Симона Петлюри від 13 грудня 1917 р., більшовицькі підрозділи було роззброєно та відправлено до Росії. Роззброєння відбулося легко, бо більшовики ще не мали достатньої сили.

Дратувала більшовиків і позиція нейтралітету Центральної Ради щодо ворожнечі між Радою Народних Комісарів і Областю Війська Донського, адже фактично Центральна Рада тяжіла до донців, оскільки бачила в них «спільників по боротьбі за федерацію»¹³. 14 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат проголошує відозву до громадян України, в якій підтверджує невизнання Раднаркому урядом Росії, аргументує пропуск козаків на Дон, та зазначає, що спроби порушення ладу в Україні будуть придушуватися. І доказом цього є роззброєння військових частин¹⁴.

Жодних сподівань на залагодження конфлікту і примирення Центральної Ради із Раднаркомом сторони не мали. Тому цей закінчився ультиматумом Народного Комісаріату від 17 грудня. Ультиматум містив питання-вимоги: 1. Чи Центральна Рада зобов'язується зректись спроб дезорганізації спільного фронту? 2. Чи Рада зобов'яжеться без згоди верховного головнокомандувача не пропускати ніякого війська, що йде в бік Дону і Уралу? 3. Чи Рада зобов'яжеться давати допомогу радянському війську в боротьбі з контрреволюційним повстанням Каледіна? 4. Чи Рада зобов'яжеться припинити всілякі спроби роззброювання радянського війська й червоної гвардії в Україні та чи поверне негайно відібрану зброю в того війська?¹⁵ Прийняття ультиматуму українською стороною означало відмову від власного війська і взагалі позбавлення державності. Тому до порозуміння не дійшло, і Радянська Росія оголосила війну УНР.

¹² Винниченко В. *Відродження нації...* — С. 137.

¹³ Там само. — С. 141.

¹⁴ Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр...* — С. 79–81.

¹⁵ Стефанів З. *Українські Збройні Сили. 1917–21 рр. Ч. I. Доба Центральної Ради й Гетьманату (друге, справлене видання).* — СУВ, 1947. — С. 66.

Будинок колегії Павла Галагана, де в грудні 1917 р. розташовувався штаб Гайдамацького коша

Кінцевою обставиною утворення Гайдамацького коша Слобідської України було захоплення більшовицькими військами 26 грудня 1917 р. Харківщини. З метою звільнення цієї території міністр військових справ Микола Порш прийняв рішення про утворення спеціальної військової частини.

Через складне військово-політичне становище на

Лівобережній Україні, полковник Микола Чеботарів звернувся до голови Генерального Секретаріату В. Винниченка і міністра військових справ М. Порша по дозвіл на формування коша Слобідської України. Адже крім Січових Стрільців обороняти Слобожанщину не було кому¹⁶. Переконавши В. Винниченка і М. Порша та отримавши відповідний дозвіл, М. Чеботарів поклав початок утворенню Гайдамацького коша Слобідської України.

В Києві у той час перебувало більше 20 тисяч колишніх старшин російської армії. М. Чеботарів вважав, що більшість з них вступить до лав Гайдамацького коша. Були розклесні відозви, проголошено відповідні промови з закликом до вступу, в яких говорилося про оборону перед небезпекою більшовицького захоплення Києва. М. Чеботарів навіть подбав про ізоляцію казарм, у яких перебували вояки Гайдамацького коша, з метою відсторонити самих вояків від агітації, пропаганди та сторонньої уваги¹⁷.

Але формування йшло надто повільно, бо М. Чеботарів працював у Харкові і в Києві був маловідомою особою. А на той момент армія Володимира Антонова-Овсієнка вже захопила Полтаву. Тому М. Чеботарів звернувся з пропозицією до С. Петлюри перейняти командування і продовжити формування Гайдамацького коша Слобідської України. Перед тим М. Чеботарів мав взяти дозвіл для

¹⁶ *Визвольні змагання очима контррозвідника... — С. 90.*

¹⁷ *Там само. — С. 91.*

С. Петлюри від Командувача Київським військовим округом полковника Миколи Шинкаря і начальника штабу генерала Миколи Іваніва. Відразу С. Петлюра почав дзвонити до редакцій газет і передавати наказ Отамана коша Слобідської України про отримання командування і заклик до вступу¹⁸.

Завдяки авторитету і популярності С. Петлюри лави Гайдамацького коша стали активно поповнювати солдати і старшини. Коли їхня чисельність досягла близько 200 вояків, сформовано пішу сотню півсотенного Юрія Виноградова та Кінну отаманську сотню хорунжого Євгена Ляховича. Ці сотні були об'єднані в курінь і за кольором шликів названі куренем Червоних гайдамаків. Командування перебрав сотник Омелян Волох¹⁹. Після боїв за станцію Гребінка (14 січня 1918 р.) зі старшин і вояків Другої Української військової школи у кількості 150 осіб було сформовано курінь Чорних гайдамаків на чолі з сотником Никифором Блаватним²⁰. Ці дві структури і утворили Гайдамацький кіш Слобідської України.

Особовий склад і матеріальна база

В час формування коша Слобідської України його штаб розташовувався в будинку колегії Павла Галагана на Фундуклеївській вулиці в Києві (зараз Музей літератури на вул. Б. Хмельницького). Фактично штаб був в одній особі — Миколи Чеботаріва.

З передачею командування кошем С. Петлюри його формування завершилося. Штаб розмістився в готелі «Ермітаж» (нині «Інтурист») на тій самій Фундуклеївській вулиці. До нього входили, крім командира С. Петлюри, штабс-капітан Омелян Волох, поручник Виноградов і прапорщик Є. Ляхович.

28 січня 1918 р. проведено реорганізацію Гайдамацького коша, внаслідок чого його керівний склад набув такого вигляду: командир Гайдамацького коша — С. Петлюра, ад'ютант командира — Сергій Байло, начальник штабу — сотник Олександр Удовиченко. До керівного складу також входили: командир куреня

¹⁸ *Визвольні змагання очима контррозвідника...* — С. 92.

¹⁹ *Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918)...* — С. 131.

²⁰ *Видибайло П. По дорозі до кращого // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1932. — Ч. 6. — С. 11.*

Генерал-хорунжий
Олександр Удовиченко

Червоних гайдамаків — сотник О. Волох, заступник командира куреня — сотник Виноградов, командир куреня Чорних гайдамаків — сотник Н. Блаватний, командир Отаманської сотні — хорунжий Є. Ляхович. До штабу також було запрошено військових фахівців: генерала Сергія Дельвіга, генерала Василя Кирея — колишнього командира 32 артилерійської бригади, полковника Григорія Афанасьєва²¹

Після боїв біля ст. Крути, 30 січня 1918 р., Перша українська військова школа ім. Б. Хмельницького та рештки Студентської сотні відступили до ст. Бобринь, де розташовувався штаб С. Петлюри, і з'єдналися з гайдамаками. Того

ж дня сотник О. Волох роззброїв біля Броварів збільшований полк ім. С. Наливайка, який міг перейти на бік радянських військ. Із цих вояків було утворено Наливайківську сотню на чолі з сотником Олександром Шпілінським у резерві коша Слобідської України²².

На початок київських боїв кількісний склад Гайдамацького коша був таким: курінь Червоних гайдамаків — 250 багнетів, Отаманська кінна сотня — 60-70 шабель, сотня ім. С. Наливайка — 60 багнетів, Перший гайдамацький гарматний дивізіон — 8 гармат, курінь Чорних гайдамаків — 150 багнетів²³. У боях за Київ

²¹ Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–18 році... — С. 138.

²² Шпілінський О. Замітки до історії 3-го піш. полку «Імени Гетьмана Наливайка»... — С. 59.

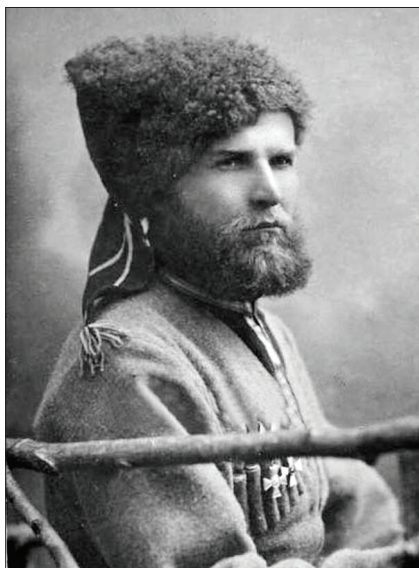
²³ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918)... — С. 186.

гайдамаки понесли чималі втрати — понад 100 осіб убитими²⁴.

9 лютого 1918 р., після київських боїв, українські війська відступили у бік Житомира. В с. Ігнатівка відбулася нарада комендантів усіх окремих частин, на якій вирішено утворити одну військову частину — Окремий Запорізький загін, під командуванням генерала Костянтина Прісовського. Гайдамацький кіш Слобідської України мав залишатися поки окремою військовою одиницею. До нього було приєднано Вільне козацтво інж. Ковенка, і кіш став нараховувати 350 багнетів²⁵.

Артилерія також зазнала реорганізації: тепер Перший гарматний Гайдамацький дивізіон складався з трьох батарей, в кожній по дві гармати. Начальником артилерії був полковник Григорій Афанасєв, командиром дивізіону — сотник Андрій Макарів. Командир першої батареї — сотник Костянтин Смовський, другої — поручник Володимир Одинець, третьої — поручник Петро Висоцький²⁶.

2 березня, з допомогою німецьких військ, українські війська зайняли Київ. Внаслідок поповнення добровольцями Окремий Запорізький загін перетворено на Запорізьку дивізію під командуванням генерала Олександра Натієва²⁷. До неї було приєднано Гайдамацький кіш Слобідської України, який був реформований у Третій Гайдамацький піхотний полк. Командиром полку призна-

*Штабс-капітан
Омелян Волох. 1917 р.*

²⁴ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р ... — С. 169.

²⁵ Стефанів З. Українські Збройні Сили. 1917—21 рр. Ч. I... — С. 79.

²⁶ Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917—18 році... — С. 153.

²⁷ Стефанів З. Українські Збройні Сили. 1917—21 рр. Ч. I... — С. 41.

Полковник Микола
Чеботарів. 1919 р.

чений Володимир Сікевич²⁸. На службі в Третньому Гайдамацькому піхотному полку перебував і майбутній український поет Володимир Сосюра²⁹.

По зайнятті Харкова Запорізька дивізія наказом Військового міністерства перетворена у корпус. Чисельність Третнього Гайдамацького піхотного полку станом на 26 квітня 1918 р. становила 1200 вояків. Однак гайдамаки негативно зустріли гетьманський переворот Павла Скоропадського і стали покидати військову службу. Через це чисельність полку значно зменшилася і він став нарахувати біля 964 осіб³⁰.

Третій Гайдамацький піший полк брав участь у воєнних діях в часи Другої українсько-більшовицької війни. Станом на січень 1919 р., в момент боїв біля Полтави, він налічував 1500 багнетів³¹.

У травні 1919 р. в Тернополі Запорізька група, в яку входили гайдамаки на чолі з отаманом О. Волохом, налічувала 3000 багнетів і шабель. Командував групою полковник Генерального Штабу Володимир Сальський³². А 6 листопада 1919 р., перед початком Першого Зимового походу, О. Волох разом з гайдамаками у кількості 5 тисяч вояків перейшов на радянську сторону³³.

²⁸ Стефанів З. *Українські Збройні Сили. 1917—21 рр. Ч. I...* — С. 35.

²⁹ Сосюра В. *Третя Рота.* — К.: Знання, 2010. — 348 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lib.ru/SU/UKRAINA/SOSYURA/3rota_pr.txt

³⁰ Тинченко Я. *Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р...* — С. 191.

³¹ Савченко В. *Нарис боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр. // За державність. Матеріали до історії війська українського. Зб. 5.* — Каліш, 1935. — С. 133.

³² Капустянський М. *Похід Українських армій на Київ—Одесу в 1919 році.* Маланюк Є. *Уривки зі спогадів...* — С. 47.

³³ Омелянович-Павленко М. *Зимовий похід (6.XII.1919—6.V.1920 рр.) // За державність. Матеріали до історії війська українського. Зб. 1.* — Каліш, 1935. — С. 13.

Матеріальна база Гайдамацького коша Слобідської України часто змінювалася, головним чином озброєння та продовольство, яке вдавалося захопити в результаті ведення військових дій та операцій. В момент формування коша Слобідської України полковник М. Чеботарів, з метою ізоляції гайдамаків, звернувся до комісара залізниць Миколи Вірка з проханням надати кілька санітарних потягів для житла³⁴.

У гайдамацькому коші, на відміну від інших військових частин Центральної Ради, запроваджено шапки з червоними шликами. Вояки були озброєні кавалерійськими карабінами, револьверами і одягнуті в червоні кожушки³⁵. Серед гайдамаків доволі популярними були елементи уніформи Кубанського козацтва: черкески, кавказькі гімнастюрки з газирями і кубанські шапки, до яких кріпили жовто-блакитні кокарди³⁶.

28 січня 1918 р., коли було реорганізовано Гайдамацький кіш, біля ст. Дарниця утворено Перший гарматний гайдамацький дивізіон у складі двох гарматних батареї. Батареї складалася із чотирьох гармат, до кожної з гармат було запряжено по чотири коні³⁷.

У березні 1918 р., при наступній реорганізації Гайдамацького коша Слобідської України у Третій Гайдамацький піхотний

*Генерал-хорунжий
Володимир Сікевич*

³⁴ *Визвольні змагання очима контррозвідника... — С. 91.*

³⁵ *Шпілінський О. Замітки до історії 3-го піх. полку «Імени Гетьмана Наливайка»... — С. 57.*

³⁶ *Тинченко Я. Новітні Запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 — квітень 1918... — С. 32.*

³⁷ *Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–18 році... — С. 145.*

Старшини Третього
Гайдамацького полку. 1919 р.

полк в складі Окремої Запорізької дивізії, командир полку В. Сікевич підполковник Генерального штабу О. Удовиченко на утримання вояків виділив п'ять тисяч карбованців. Ці гроші В. Сікевич передав своєму скарбнику — сотнику Олександру Дем'яненку³⁸.

Після зайняття Києва, де українським воякам були надані казарми на вул. Діловій³⁹, серед вояків поширилася мода на чорні шапки з кольоровими шліками, черкески. Ці елементи українського військового одягу пішли із Третього гайдамацького полку⁴⁰.

Коли гайдамаки продовжили бої, в березні 1918 р. біля ст. Солониця на Полтавщині, при відступі Револуційно-комуністичного куреня, було захоплено кілька возів, у яких були товар, запаси хліба, всіляке приладдя та 16 муштрових коней, що значно поповнило господарську частину українських військ⁴¹. А по звільненні Полтави, у квітні 1918 р., в місті, на Шведських могилах, було захоплено величезний склад сукна, яке використали всі частини, що брали участь у відвоюванні міста, для пошиття нової уніформи⁴².

В Любарі О. Волох повстав проти С. Петлюри і захопив державну скарбницю, в якій зберігалось 16 млн. гривень, з них 12 млн. радянськими рублями. До того ж там було 2700 сріблом і 400 ру-

³⁸ Сікевич В. *Сторінки із записної книжки. Том III. — Вінніпег: Друком Нового шляху, 1945. — С. 35.*

³⁹ Петрів В. *Військово-історичні праці. Спомини з часів української революції (1917—1921). — К., 2002. — С. 366—367.*

⁴⁰ Тинченко Я. *Новітні Запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 — квітень 1918... — С. 54.*

⁴¹ Петрів В. *Військово-історичні праці. Спомини з часів української революції... — С. 393.*

⁴² Там само. — С. 455.

Гайдамаки біля панцерника «Шведкий». 1918 р.

блів міддю. На гривні і рублі О. Волох утримував військо, а срібло і мідь здав у Київський центральний комітет боротьбистів⁴³.

Участь у бойових діях. Оборона Києва

Стрімким наступом більшовики від грудня 1917 р. до січня 1918 р. захопили все Лівобережжя і підійшли до ст. Гребінка, де зіткнулися з підрозділами Гайдамацького коша на чолі з сотником О. Волохом. Однак гайдамаки, через переважання ворога в силі, відступили до ст. Бобринь, де розташовувався штаб С. Петлюри. Після битви біля ст. Крути гайдамаки вирушили до Києва, оскільки стало відомо, що Рада солдатських депутатів на чолі з Євгенієм Бош разом із робітниками залізниць і заводу «Арсенал» підняли в ніч з 28 на 29 січня повстання проти Центральної Ради⁴⁴.

Бої відбувалися на всіх вулицях міста, однак невеликі українські відділи, яких перекидали з місця на місце, не могли

⁴³ *Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал-Революционеров. Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (стенографический отчет) / Под ред. Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского. — Харьков: Типография Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии, 1921. — С. 398.*

⁴⁴ *Равський С. Моя служба під командуванням св. п. Симона Петлюри // Український Комбатант: Часопис Союзу українських ветеранів. Ч. 1. — Мюнхен, 1947. — С. 18.*

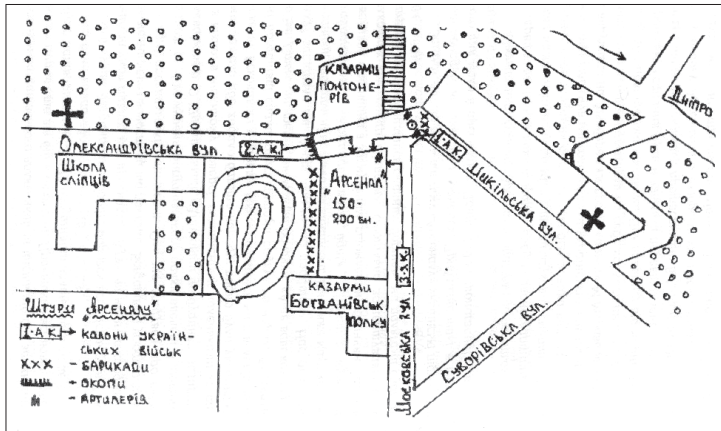

Схема бою біля заводу «Арсенал». 3 лютого 1918 р.

опанувати цілого міста. Крім того, не було узгодження в командунанні, адже були два командні осередки, які керували обороною Києва: штаб коменданта Києва отамана Михайла Ковенка та штаб протибільшовицького фронту сотника Миколи Шинкаря⁴⁵. 30 січня 1918 р. більшовики швидко захопили Поділ, готель «Прага» і підступили до будинку Центральної Ради⁴⁶. Однак сотник Євстафій Голуб і полковник Яків Ревуцький за планом отамана Олександра Жуківського звільнили «Прагу» і повели наступ на будинок Київської дирекції пошти і телеграфу та на готель «Древняя Русь» на іншій стороні Софійської вулиці⁴⁷.

Вже 1 лютого до Києва прибув Гайдамацький кіш Слобідської України та інші підрозділи під командуванням С. Петлюри. Це викликало паніку серед повстанців. Вояки полку ім. Б. Хмельницького, що перейшли на більшовицьку сторону, припинили оборону «Арсеналу» і здалися гайдамакам⁴⁸.

Гайдамацький кіш почав наступати на Київ двома колонами: одна колона (Гайдамацькі курені, частина полку ім. Б. Хмельниць-

⁴⁵ Стефанів З. Українські Збройні Сили. 1917–21 рр. Ч. I... — С. 74.

⁴⁶ Там само. — С. 75.

⁴⁷ Євтимович В. Здобуття «Праги» // Літопис Червоної Калини: ілюстрований журнал історії та побуту. — Жовква, 1938. — Річник X. — 4 березня. — С. 15.

⁴⁸ Савченко В. Дванадцять воїн за Україну. — Харків: Фолио, 2006. — С. 43.

кого) наступала по Броварному шосейному шляху через Слобідку і Ланцюговий міст на Нікольський узвіз і Аскольдову могилу на чолі з отаманом О. Волохом. Друга колона (перша Юнацька школа, курінь Січових Стрільців і дві сотні куреня Богданівців) наступала через Залізничний міст на Печерськ — Звіринець — Київ II під командою полковників Євгена Коновальця та Андрія Мельника⁴⁹. Під «Арсенал» сотник К. Смовський та сотник Хижний підкотили гармати і почали бити прямо по мурах. 4 лютого було здобуто «Арсенал», залага якого складалася переважно з робітників-росіян, євреїв та злочинців, що були звільнені гайдамаками та богданівцями з Лук'янівської в'язниці⁵⁰.

Однак в цей час до Києва підійшла армія Михайла Муравйова, яка підступила до Печерська на Хрещатик. Сотник К. Смовський отримав наказ стріляти з важкої гармати на Слобідку, де стояли гармати Муравйова, і взяти під обстріл обидва мости⁵¹. Незважаючи на це, артилерія більшовиків стріляла по Києву ураганим вогнем. В будинку Зібрання було скликано нараду, яка вирішила залишити Київ. Вночі з 8 на 9 лютого було проведено евакуацію, і український уряд з військом вирушив в напрямку Житомира.

Наступальні операції після Берестейського миру

Після відступу 9 лютого 1918 р. з Києва з решток українських військ біля м. Ігнатівка утворено одну військову частину — Окремий Запорізький Загін під командуванням генерала К. Прісовського.

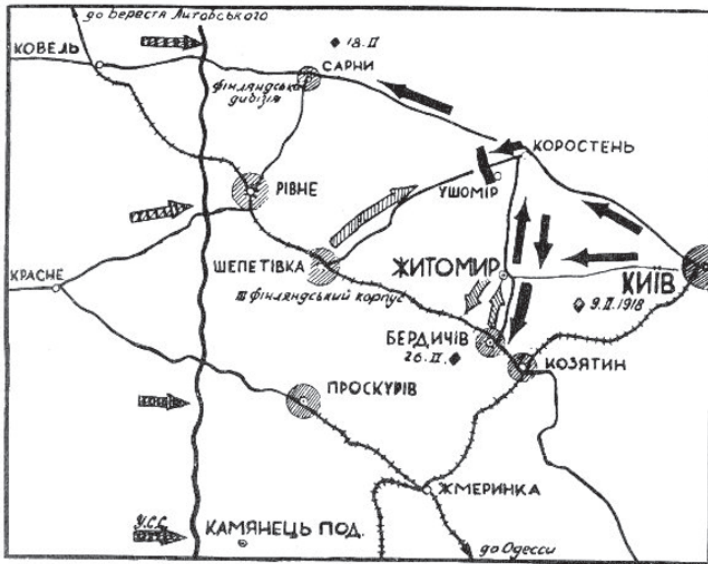
В цей час в Бресті підписано мирний договір УНР з Німеччиною та її союзниками. Одним із пунктів договору було надання військової допомоги для боротьби з більшовиками. Незабаром об'єднані українсько-німецькі війська розпочали активний наступ проти більшовиків: 27 лютого 1918 р. звільнено Житомир, Бердичів та всю Волинь, 1 березня — Святошин, а вже вдосвіта 2 березня зайнято Київ⁵². Тут з гайдамаків утворено Третій Гайдамацький полк у складі реформованої Окремої Запорізької дивізії.

⁴⁹ Раєвський С. *Моя служба під командуванням св. п. Симона Петлюри...* — С. 18.

⁵⁰ Марущенко-Богданівський А. *Штурм Арсеналу // Табор: воєнно-літературний журнал.* Ч. 5. — Варшава, 1927. — С. 22.

⁵¹ Смовський К. *Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–18 році...* — С. 151.

⁵² Стефанів З. *Українські Збройні Сили. 1917–21 рр.* Ч. I... — С. 84.

*Відступ українських військ з Києва.
Лютий 1918 р.*

6 березня 1918 р. Запорізька дивізія вирушила на фронт у напрямі Полтава — Харків: було захоплено Яготин і Лубни.

27 березня 1918 р. Третій Гайдамацький полк звільнив Полтаву. Від Полтави дивізія вирушила до Люботина, де розділилася на дві групи: Костянтиноградську, на чолі з В. Сікевичем, та Харківську під командуванням Петра Болбочана. Групи повинні були наступати, відповідно, на Костянтиноград та Харків. Виконавши поставлене завдання, 10 квітня з Києва полк отримав наказ військового міністра О. Жуківського звільнити від більшовиків Донецький басейн та здобути Крим. Для цього генерал О. Натіїв розділив свої сили на дві групи: Кримську, командування якою доручив полковнику П. Болбочану, та Донецьку, під командуванням полковника В. Сікевича⁵³. 11 квітня полковник П. Болбочан вирушив з військами по лінії Харків — Лозова — Олександрівськ, Перекоп — Севас-

⁵³ Винницький Р. Похід на Крим // Альманах «Червоної Калини». — Львів, 1929. — Річник VIII. — С. 24.

тополь. Кримська група, організовано наступаючи, 12 квітня захопила Павлоград. Вже 16 квітня група звільнила Нікополь, а далі спільно з Січовими Стрільцями полковника Василя Вишиваного (архикнязя Вільгельма Габсбурга) увійшла в місто Олександрівськ. 18 квітня зайнято Мелітополь, 22 — Джанкой, 23 — Сарабузи, 24 — Сімферополь⁵⁴. Далі наступ П. Болбочана призупинився через вимогу німецького командування, яке заявило, що Крим Україні не належить.

В цей час Донецька група на чолі з полковником В. Сікевичем успішно оперувала у Донецькому вугільному басейні. Незважаючи на втрати українські війська здобували перемогу. 15 квітня вояки В. Сікевича зайняли Слов'янськ, а наступного дня — Бахмут. Спільно з німецькими військами вже 25 квітня Донецька група зайняла ст. Микитівку⁵⁵. А 30 квітня українські війська підійшли до ст. Колпаково. Після цього В. Сікевич вислав телеграму до Військового міністра, Голови Центральної Ради, генерала О. Натієва і С. Петлюри, в якій говорилось, що «війська слов'янської групи зайняли станцію Колпаково, що на кордоні України і земель війська Дону, вигнали ворогів далеко за кордон»⁵⁶.

Військова діяльність в часи Директорії та припинення регулярних дій

11 листопада 1918 р., внаслідок поразки Німеччини і Центральних держав у Першій світовій війні, ЦК РКП(б) розірвав Брест-Литовський мирний договір та відновив воєнні дії проти України. В Україні в той час назрівали антигетьманські настрої, які вилились у загальне повстання, що розпочалося 14 листопада 1918 р.

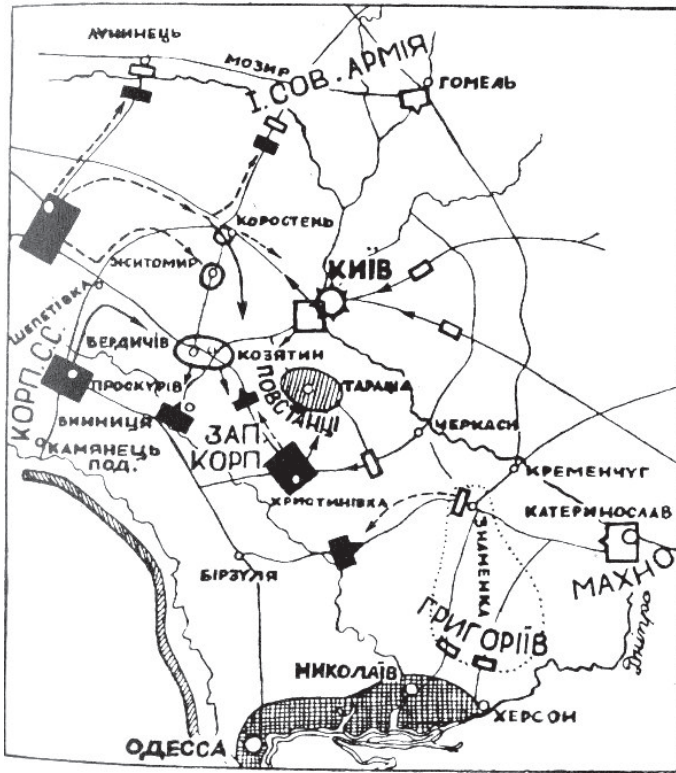
У вояків Запорізької дивізії, яка перебувала у Харкові, було бажання негайно виступити на допомогу війську Директорії. Однак, за наказом командуючого Лівобережним фронтом полковника П. Болбочана, вояки повинні були залишитися, щоб охороняти кордони від більшовиків⁵⁷.

⁵⁴ Винницький Р. *Похід на Крим...* — С. 24.

⁵⁵ Стефанів З. *Українські Збройні Сили. 1917–21 рр. Ч. I...* — С. 91.

⁵⁶ Сікевич В. *Сторінки із записної книжки. Том III...* — С. 63.

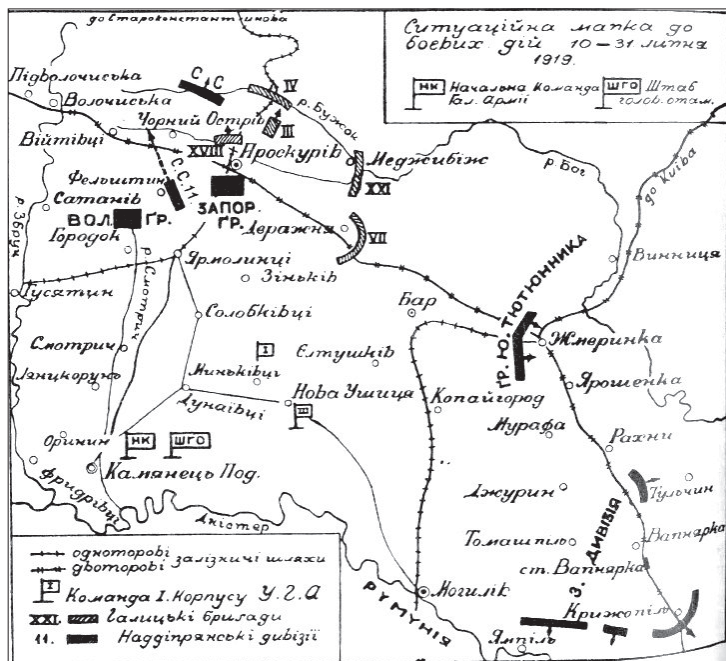
⁵⁷ Савченко В. *Нарис боротьби війська У.Н.Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр...* — С. 182.

*Бойові дії на Правобережній Україні
у березні 1919 р.*

Позиції українських військ підривало те, що на кінець грудня активізували свою діяльність загопи Нестора Махна, а в Західній Україні наступали польські війська. 21 грудня 1918 р. більшовики захопили Білгород і повели наступ на Харків, який був зайнятий 3 січня. Гайдамаки отримали завдання обороняти ст. Лозову від махновців. Вже після вибиття їх із Лозової полк відійшов до Полтави, але через натиск червоних військ мусив відступити і 17 січня залишити ст. Лозову.

Захопивши Переяслав і Бахмач, радянські війська 13 січня 1919 р. підійшли до Чернігова, який був залишений після нетривалих боїв. 1 лютого більшовики підступили до Броварів. По захо-

Ситуація бойових дій 10–31 липня 1919 р.

пленні міста відкрився шлях на Київ. Щоб уникнути обстрілу гарматним вогнем, українська влада залишила столицю. Наступного дня Директорія УНР виїхала до Вінниці.

Не маючи достатніх резервів для бою, українські війська відступали: від лютого до початку березня 1919 р. було залишено Фастів, Корсунь, Білу Церкву, Козятин і Бердичів. Вже 6 березня Директорія УНР евакуювалася у Жмеринку, а 9 березня — у Проскурів. На кінець травня більшовики вийшли до Збруча.

9 квітня 1919 р. С. Петлюра оголосив про створення нового уряду на чолі з прем'єром Борисом Мартосом, а також порушив питання про нову військову стратегію. 24 травня командуванням Наддніпрянської Армії вирішено перейти в наступ по всьому більшовицькому фронту⁵⁸.

⁵⁸ Капустянский М. Поход Украинских армий на Київ-Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів... — С. 53.

Вже 2 червня Запорізька група під командуванням полковника В. Сальського, до якої входили гайдамаки О. Волоха, підійшла до тилів більшовиків біля лівого берега р. Збруч. 6 червня полковник В. Сальський повів рішучий наступ на Проскурів і 6-ю та 7-ю Запорізькими дивізіями захопив його⁵⁹.

16 червня 1919 р. на прохання С. Петлюри диктатор ЗУНР Євген Петрушевич віддав наказ про перехід Галицької армії за Збруч для допомоги Наддніпрянській армії. Це укріпило позиції українських військ.

Період від липня до серпня 1919 р. характеризується стрімким наступом об'єднаних військ ЗУНР і УНР. 4—6 липня 1919 р. було завершено Проскурівську операцію та звільнено Жмеринку⁶⁰. 17 липня Запорізька група підійшла до Ярмолинців, а вже 18—19 липня точилися бої за Вапнярку. Перемога залишилася на боці «слабшого кількістю, але сильнішого духом»⁶¹. По завершенні Вапнярської операції, українським командуванням було вирішено наступати на Київ. 17 серпня було звільнено Вінницю, 21 серпня — Житомир, а 24 серпня війська Запорізької групи розбили більшовиків біля Білої Церкви і взяли напрямом на Київ. 30 серпня 1919 р. частини галичан підійшли з півдня і сходу до передмість Києва, а того ж дня війська армії УНР увійшли в центр Києва⁶². Але 31 серпня до столиці увійшли білогвардійці, які захопили місто. 24 вересня 1919 р. Директорія УНР оголосила війну білогвардійцям.

Внаслідок укладання, галицьким командуванням угоди про перехід УГА на бік білогвардійців⁶³, Наддніпрянська армія перейшла р. Збруч, і на початку грудня 1919 р. наявні війська почали готувати-

⁵⁹ Капустянський М. *Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році*. Маланюк Є. *Уривки зі спогадів...* — С. 59.

⁶⁰ Удовиченко О. *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917—1921 рр.* — Вінніпег, 1954. — 97 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.unknownwar.info/-----_728/?p=14

⁶¹ Капустянський М. *Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році*. Маланюк Є. *Уривки зі спогадів...* — С. 174.

⁶² Савченко В. *Двенадцать войн за Украину...* — С. 189.

⁶³ *Денник Начальної Команди Української Галицької Армії*. — Нью-Йорк: «Червона Калина», 1974. — С. 117-118; Капустянський М. *Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році*. Маланюк Є. *Уривки зі спогадів...* — С. 241; Удовиченко О. *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917—1921 рр.* — Вінніпег, 1954. — 97 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.unknownwar.info/-----_728/?p=14

ся до Першого Зимового походу. До нього не долучилися гайдамаки О. Волоха⁶⁴, оскільки 3 грудня 1919 р. у Любарі отаман О. Волох підняв повстання проти С. Петлюри, захопив державну скарбницю та перейшов на бік радянських військ. Там гайдамаки влилися у лави більшовиків і припинили боротьбу за незалежність УНР.

Долі вояків після розформування полку

Долі керівників, старшин Третього Гайдамацького пішого полку склалися по-різному. В 1919 р. трагічно закінчили життя помічник командира полку сотник Олександр Савельєв, курінний третього куреня сотник Андрій Лесневський, а також сотник Юрій Виноградов. В їх смерті В. Сікевич звинувачує отамана О. Волоха, адже зазначені особи багато знали про О. Волоха, і той боявся, щоб це не дійшло до С. Петлюри⁶⁵. Інші вояки, керівники гайдамаків, продовжили боротися проти більшовиків (Олександр Алмазів, К. Смовський); деякі емігрували за кордон (В. Сікевич) або перейшли до більшовиків (С. Байло, В. Сосюра).

Покинувши службу в українській армії, О. Волох звернувся до ЦК ВКП(б), щоб той вислав до нього двох політпрацівників для утворення «Революційного комітету Правобережжя», який склався з О. Волоха, Івана Неміловського та Сергія Савицького. О. Волох був призначений командуючим військами Червоної України⁶⁶. У вересні 1920 р. О. Волох вступив до ВКП(б) і в 1923—1925 рр. працював на різних посадах: завідувач приймальною головою ВУЦВК Григорія Петровського, один з керівників Держстраху України, кооперативного будівельного союзу, директор при Головному дорожньому управлінні. В 1928—1930 рр. О. Волох брав активну участь у колективізації. Останньою його роботою була посада начальника бюро шоферської профспілки⁶⁷.

⁶⁴ Доценко О. Зимовий похід (6. XII. 1919 — 6. V. 1920). — Варшава, 1932. — С. 17; Тютюнник Ю. Зимовий похід (1919–1920 рр.). — Львів, 2004. — С. 10. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://prozaik.in/yuriy-tutyunnik-zimoviy-pohid-1919-1920-rokiv.html?page=10>

⁶⁵ Сікевич В. Сторінки із записної книжки. Том III... — С. 37.

⁶⁶ Глазунов Г. Трагедія «червоного гайдамака». Омелян Волох: сторінки суперечливої долі [Електронний ресурс] // Щоденна всеукраїнська газета «День». — Київ, 2004. — 20 листопада. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/127866/>

⁶⁷ Савченко В. Авантюристы гражданской войны: историческое расследование. — Харьков: Фолио, 2000. — С. 233. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.militera.lib.ru/bio/savchenko/index.html>

5 травня 1933 р. О. Волох був заарештований ОГПУ і звинувачений у підготовці антибільшовицького повстання. 23 вересня Колегія ОГПУ засудила О. Волоха до 10 років позбавлення волі на Соловках⁶⁸. Постановою особливої трійки НКВД по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. після перегляду справи О. Волоха було засуджено до розстрілу. Вирок приведений у виконання 3 листопада 1937 р.⁶⁹.

Разом з О. Волохом до більшовиків перейшов і ад'ютант командира Гайдамацького коша С. Байло. На радянській стороні він став командиром Другого Гайдамацького кінного полку Української комуністичної армії. Від грудня 1920 р. С. Байло призначено командиром 7-го кінного полку Червоного козацтва та помічником командира 7-ї кавалерійської дивізії Григорія Котовського. Воював проти українських частин Юрія Тютюнника⁷⁰.

У 1922—1924 рр. був командиром кінного полку 24-ї стрілецької дивізії, командиром 1-ї, а згодом 2-ї бригади Третьої Бессарабської кавалерійської дивізії Г. Котовського. У 1925 р. С. Байло став начальником кафедри тактики Військово-технічної школи у Москві⁷¹. 10 вересня 1937 р. С. Байло був заарештований і 19 листопада засуджений до розстрілу. Наступного дня був страчений у Києві.

До більшовиків перейшов і Володимир Сосюра. В лютому 1920 р. при 4-й стрілецькій галицькій бригаді, яка перейшла до червоних військ, із полонених петлюрівців сформований 1-й Чорноморський, до якого він і вступив⁷². Згодом від военкому він отримав посвідчення члена культпросвіту полку, а полк приєднано до 44-ї дивізії і названо 361-м. Дислокувався полк у Тирасполі.

⁶⁸ Файзулін Я. *Отаман Омелян Волох зрадив Симона Петлюру* [Електронний ресурс] // Газета по-українськи. — Київ, 2011. — №1257. — 22 липня. — Режим доступу: <http://www.gazeta.ua/articles/history-newspaper/391433>

⁶⁹ Глазунов Г. *Трагедія «червоного гайдамака». Омелян Волох: сторінки суперечливої долі* [Електронний ресурс] // Щоденна всеукраїнська газета «День». — Київ, 2004. — 20 листопада. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/127866/>

⁷⁰ Панченко О. *Лохвичанин Сергій Байло — ад'ютант Симона Петлюри і ... командир бригади Котовського.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.chornukhy.com.ua/content/view/306/>

⁷¹ Там само.

⁷² Сосюра В. *Третя Рота.* — К.: Знання, 2010. — 348 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lib.ru/SU/UKRAINA/SOSYURA/3rota_pr.txt

У серпні 1920 р. В. Сосюру призначили співробітником дивізійної газети «Красная звезда». Невдовзі В. Сосюра захворів на тиф, а після виписки з лікарні розпочав свою творчу діяльність⁷³.

Серед вояків Гайдамацького полку, що продовжили боротися за незалежність УНР, був командир кінно-гірської гарматної дивізії Гайдамацького коша Слобідської України Олександр Алмазів.

Після наступу Запорізького корпусу на Київ в 1919 р. кінно-гірська гарматна дивізія О. Алмазова була прилучена до Третньої Запорізької кінної бригади полковника П. Дяченка і брала участь у боях на Київщині. Важким випробуванням для вояків кінно-гірської гарматної дивізії О. Алмазова став Перший Зимовий похід, де доводилося воювати, маючи мало боєприпасів та іншого спорядження, за великої чисельної переваги ворога⁷⁴. В червні 1920 р. О. Алмазів поновив до нормального стану частини, що повернулися із Зимового походу. Згодом його дивізіон став гарматним підрозділом новоствореної Окремої кінної дивізії і брав участь у боях на Поділлі і Волині. 21 листопада під тиском більшовицьких військ гарматний дивізіон перейшов на територію, окуповану поляками⁷⁵.

3 серпня 1921 р. О. Алмазів за героїзм та вміле командування дивізіоном отримав звання генерал-хорунжого Армії УНР. Згодом він потрапив у табір для інтернованих і вчився в Українській господарській академії у Подєбрадах. Після закінчення академії переїхав до Луцька, де працював на посаді інженера. Помер 13 грудня 1936 р.⁷⁶.

Продовжував боротися з ворогами УНР і командир гайдамацької батареї, яка відзначилася в період Київських боїв у січні 1918 р., полковник К. Смовський. В серпні 1919 р. К. Смовського

⁷³ Сосюра В. *Третья Рота*. — К.: Знання, 2010. — 348 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lib.ru/SU/UKRAINA/SOSYURA/3rota_pr.txt

⁷⁴ Костюк Є. Олекса Алмазів. «Було колись в Україні ревіли гармати» [Електронний ресурс] // *Херсонська правда*. — Херсон, 2011. — 3 вересня. — Режим доступу: http://www.pravda.ks.ua/kherson_history/13037-oleksa-almaziv-bulo-kolis-v-ukrayini-revili.html

⁷⁵ Тинченко Я. *Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття*. Ч. I... — С. 172.

⁷⁶ Костюк Є. Олекса Алмазів. «Було колись в Україні ревіли гармати» [Електронний ресурс] // *Херсонська правда*. — Херсон, 2011. — 3 вересня. — Режим доступу: http://www.pravda.ks.ua/kherson_history/13037-oleksa-almaziv-bulo-kolis-v-ukrayini-revili.html.

було призначено командиром 10-го гарматного полку 4-ї Сірожупанної дивізії Армії УНР, з якою він боровся проти білогвардійських та більшовицьких військ. Взимку 1919 р. у боях на Лівобережній Україні з військами радянської Росії був поранений і потрапив у полон. Однак невдовзі йому вдалося втекти і після лікування у Києві повернутися на фронт⁷⁷. В грудні 1919 р. в складі збірної гарматної бригади Волинської дивізії К. Смовський вирушив у Перший Зимовий похід. 23 липня 1920 р. він був призначений командиром 2-го Лубенського кінного полку ім. М. Залізняка. Провівши кілька вдалих атак, полковник К. Смовський очолив 1-у бригаду Кінної дивізії⁷⁸.

Після поразки національно-визвольних змагань К. Смовський емігрував до Польщі, де служив у війську в званні майора⁷⁹. За деякими даними, він очолював 118-й поліцейський батальйон, який 22 березня 1943 р. брав участь у знищенні Хатині⁸⁰. Після Другої світової війни К. Смовський оселився у Німеччині, де очолив українську громаду. За заслуги перед Батьківщиною еміграційний уряд УНР підвищив К. Смовського до звання генерал-хорунжого. Згодом він переїхав у США; помер 8 лютого 1960 р. у Міннеаполісі⁸¹.

Одним із небагатьох українських військових діячів, хто емігрував за кордон і здобув визнання світової громадськості, був генерал Володимир Сікевич — командир Третього Гайдамацького піхотного полку.

На початку 1919 р. В. Сікевич виїхав до Австрії, де працював військовим аташе, був на чолі репатріаційної комісії, а також формував з колишніх військовополонених підрозділи для Армії УНР. З 6 грудня 1919 р. В. Сікевич був призначений головою дипломатичної місії УНР в Угорщині. Там у нього склалися дружні

⁷⁷ Командири українського війська [Електронний ресурс] // Українське військо у ХХ—ХХІ сторіччі. — Режим доступу: <http://www.vijsko.milua.org/k4.htm>.

⁷⁸ Тинченко Я. Українське офіцerstvo: шляхи скорботи та забуття. Ч. 1... — С. 196.

⁷⁹ Коваль Р. Нариси з історії Кубані. — К.: Фоліант, 2004. — 288 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/kubann/1content.htm>.

⁸⁰ Прохоренко М. Правда про батальйон «Нахтігаль» [Електронний ресурс] // «Просто». Український тижневик. — Запоріжжя, 2007. — № 6(48). — 7 лютого. — Режим доступу: <http://www.prostoplus.zp.ua/article-070208-5.htm>.

⁸¹ Коваль Р. Нариси з історії Кубані. — Київ: Фоліант, 2004. — 288 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/kubann/1content.htm>.

стосунки з регентом адміралом Міклошем Горті⁸². Після того як більшовики перемогли в Угорщині і почали вимагати у М. Горті видати радянській владі В. Сікевича, останній на пропозицію англійського посла виїхав до Канади⁸³.

У Канаді генерал В. Сікевич став на чолі антибільшовицького руху, був керівником військової організації воїнів УНР. Він об'єднав навколо себе людей з різними світоглядами, які найбільш бажали звільнити Україну від більшовиків. На 75-річний ювілей до В. Сікевича приїхали і надіслали привітання люди з більш ніж 35 країн. Помер В. Сікевич 27 липня 1952 р. у віці 83 роки у Торонто. Прощання тривало 6 днів: тисячі людей з різних країн приїхали віддати генералу останню шану. Багатотисячна процесія йшла вулицями Торонто, журналісти тих років писали, що «такого похорону Торонто ще не бачив»⁸⁴.

Займався військово-політичною діяльністю, а згодом також емігрував і засновник Гайдамацького коша Слобідської України полковник М. Чоботарів. У 1919 р. він був призначений на посаду отамана коша Охорони державного майна, начальником контрозвідного відділу штабу Дієвої Армії УНР. М. Чоботарів швидко змінював посади: до серпня того ж року він був комендантом тилу Дієвої Армії УНР. Вже з серпня 1919 р. призначений начальником політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР. У жовтні 1919 — квітні 1920 рр. М. Чоботарів був директором Департаменту політичної інформації МВС УНР⁸⁵. Від 1 травня 1920 р. до 1 серпня 1928 р. був начальником Охорони Головного Отамана С. Петлюри (після вбивства С. Петлюри М. Чоботарів охороняв Ольгу і Лесю Петлюру)⁸⁶. Згодом емігрував за кордон: в 1930-х рр.

⁸² Родина Сікевич. // Центр правозахисної діяльності і правової інформації «Захист і сприяння» ім. Генерала УНР Володимира Сікевича [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sikevsch.org.ua/femile.htm>

⁸³ Сікевич В. Сторінки із записної книжки. Т. V. — Едмонтон, Альберта, 1947. — С. 61.

⁸⁴ Родина Сікевич // Центр правозахисної діяльності і правової інформації «Захист і сприяння» ім. Генерала УНР Володимира Сікевича [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sikevsch.org.ua/femile.htm>

⁸⁵ Микола Юхимович Чоботарів. // Історія Полтави. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=3381>

⁸⁶ Визвольні змагання очима контрозвідника... — С. 15, 212.

проживав у Польщі, а з 1939 р. в Німеччині у Кенігсберзі. В 1946 р. М. Чеботарів перебував у таборі для переміщених осіб в Оберсдорфі, а згодом оселився в Ульмі, де й помер 4 лютого 1972 р.⁸⁷.

Як бачимо, ті вояки, що входили до керівництва Третього Гайдамацького піхотного полку і перейшли до більшовиків, згодом були репресовані радянськими органами під час «Великого терору» в СРСР. Інші ж вояки, які емігрували, продовжили боротьбу у екзилі.

Гайдамацький кіш Слобідської України від часу створення був одним з найкращих військових підрозділів в складі військ Центральної Ради і складав ядро регулярної національної армії. Саме гайдамаки під керівництвом отамана Симона Петлюри стали першими на захист Центральної Ради і Української Народної Республіки в цілому від агресії більшовицької Росії.

Завдяки таким військовим фахівцям як генерал С. Дельвіг, генерал В. Кирей та полковник О. Удовиченко, Гайдамацькому кошу Слобідської України вдалося успішно ліквідувати більшовицьке повстання в Києві. А вже після укладання союзу з Німеччиною і реорганізації коша у Третій гайдамацький піхотний полк, гайдамаки під керівництвом полковника В. Сікевича, будучи найкращою військовою формацією Східного фронту, повністю звільнили Лівобережну Україну і Слобожанщину від більшовицького панування. Після цього гайдамаки показали себе як вірні захисники української держави.

На завершення Другої українсько-більшовицької війни, в якій гайдамаки відігравали одну з головних ролей, на чолі підрозділу став отаман Омелян Волох, який своїми діями призвів до того, що гайдамаки перейшли на радянську сторону.

⁸⁷ Микола Юхимович Чеботарів. // *Історія Полтави*. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=3381>

Юрій Митрофаненко

Кандидат історичних наук, старший викладач Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського

У статті проаналізовано розвиток українського антикомуністичного повстанського руху на території сучасної Кіровоградщини протягом 1918—1940-х рр.

Ключові слова: повстанство, отаманщина, селянські рухи, махновщина, григор'євщина, Вільне козацтво, ОУН.

Yuriy Mytrofanenko

Ukrainian anti-bolshevik movement in Kirovograd region (1918—1940s)

The article analyzes the development of Ukrainian anti-communist insurgent movement on the territory of modern Kirovograd region in 1918–1940s.

Key words: insurgency, atamanship, peasant movements, makhnovshchina, hryhor'ievshchyna, Free Cossacks, the OUN.

УКРАЇНСЬКИЙ АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ РУХ НА КІРОВОГРАДЩИНІ (1918–1940-і рр.)

З часу проголошення незалежності України історія українського визвольного руху у ХХ ст. викликала зацікавлення не лише професійних дослідників, а й краєзнавців та широке коло громадськості. Наслідком цього стала поява численних наукових праць, публікацій документів, в яких, однак, не достатньо багато уваги присвячено розвитку українського національного руху на східних теренах України. В цьому контексті важливого значення при аналізі особливостей українського антибільшовицького руху в ХХ ст. набуває регіональний підхід, який дозволяє реконструювати події у межах певного району, здійснити порівняльний аналіз процесів у загальноукраїнському вимірі.

Антибільшовицький збройний рух Опору на Наддніпрянській Україні у 1918–1930-х рр. був першою складовою української визвольної боротьби у ХХ ст. Акції спротиву комуністичній владі не оминули землі сучасної Кіровоградщини (Єлисаветчини у 1918–1924, Зінов'євщини в 1924–1939 рр.) і в різних формах тривали до 1944 р. включно.

Проблематика повстанської боротьби на теренах Кіровоградщини є доволі популярною серед краєзнавців, але відсутні узагальнюючі праці, які стосуються національного повстанського руху на території сучасної Кіровоградської області. Найбільша кількість публікацій стосується доби визвольних змагань 1917–1920-х рр. Першим повстанську боротьбу в центральній Україні описав Юрій Горліс-Горський¹.

Збірка спогадів більшовиків, які встановлювали комуністичну владу на Єлисаветчині, видана в 1927 р., незважаючи на свою тенденційність та партійний підхід, містила згадки про повстанські рухи різних напрямків, що дозволяє реконструювати події, пов'язані з українським повстанством².

¹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. — Дрогобич: ВФ Відродження, 2006. — 432 с.

² Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. — Зиновьевск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. — 196 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/kampfjaren/index.html>

Процеси антибільшовицької боротьби на землях сучасної Кіровоградщини 1917—1920-х рр. частково розглянуто в працях сучасних істориків. Зокрема, Михайло Ковальчук проаналізував масштаби повстансько-партизанської боротьби на теренах краю у 1919 р. і довів, що найбільшу підтримку мала саме національна течія³. Володимир Лободаєв дослідив розвиток вільнокозацького руху на теренах краю, відзначивши роль організації Вільного козацтва с. Глодоси у боротьбі з більшовизмом⁴. Роман Коваль охарактеризував діяльність отаманських формувань на землях сучасної Кіровоградщини, звернув увагу на факти потужного опору більшовизму в період 1921—1922 рр.⁵.

Крім того, проблематика повстанства розглядалася під час краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917—1920-х рр.), яка відбулася в Кіровограді в 2001 р. Зокрема, Федір Шепель⁶ віднайшов в обласному архіві СБУ справу, яка стосувалася діяльності загону Пилипа Хмари в 1921—1922 рр. Віталій Постолатій привернув увагу до діяльності організації «Народна помста» на чолі з Володимиром Новицьким, члени якої готували повстання проти більшовиків у Єлисаветграді⁷. Епізоди повстанської боротьби на території краю, біографії окремих ватажків також розглянуто у дослідженнях Віктора Сергєєва⁸ та Григорія Гусейнова⁹.

Епізоди противладних повстанських виступів на теренах краю у 1930—1940-х рр. розглядаються дослідниками регіональної іс-

³ Ковальчук М. *Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. — лютий 1920 р.)*. — К.: ВД «Стилос», 2012 — 352 с.

⁴ Лободаєв В. *Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917—1918)*. — К.: Темпора, 2010. — 672 с.

⁵ Коваль Р. *Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206*. — Київ; Вінниця: Дежавно-картографічна фабрика, 2007. — 227 с.

⁶ Шепель Ф. *Історія отамана-самостійника Пилипа Хмари та його соратників, записана чекістами в тридцять років минулого століття // Матеріали обласної науково-практичної конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917—1920-х рр.)* — Кіровоград, 2002. — С. 99—127.

⁷ Постолатій В. *Трагедія «Народної помсти» // Матеріали обласної науково-практичної конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917—1920-х рр.)*. — Кіровоград, 2002. — С. 64—71.

⁸ Сергєєв В. *На зламі*. — Кременчук: Піраміда, 2011. — 248 с.

⁹ Гусейнов Г. *Піщаний брід та його околиці*. — Дніпропетровськ: Арт-прес, 2007. — 492 с.

торії. Зокрема, І. Петренко наводить приклади виступів проти колективізації та церковної політики більшовиків¹⁰. Інформацію про діяльність осередків ОУН на території Кіровоградської області містять статті професора Володимира Косика¹¹ та дослідника з Дніпропетровська Дмитра Куделя¹². В. Косик наводить дані про діяльність ОУН на Кіровоградщині в контексті аналізу боротьби ОУН і УПА на східноукраїнських землях, а Д. Куделя інформує про зв'язки оунівського підпілля Дніпропетровської та Кіровоградської областей. Кіровоградські краєзнавці В. Доценко¹³ та П. Кизименко¹⁴ писали про діяльність похідних груп ОУН на теренах краю періоду Другої світової війни. Частково тема українського антибільшовицького руху у 1918—1940-х рр. висвітлена в навчальному посібнику «Кіровоградщина. Історія рідного краю»¹⁵. Проте доба 1930—1940-х рр. є однією з найменш досліджених в історії національного повстанського руху.

Оскільки розвідки авторів стосуються окремих періодів антибільшовицького руху на території Кіровоградської області, тому метою цього дослідження є узагальнення історії національно-визвольної боротьби на теренах краю протягом 1918—1940-х рр.

У добу революційних змін 1917—1921-х рр. Єлисаветчина вирізнялася активністю та розмахом повстанського руху різних напрямків: національного, анархо-комуністичного (махновського), більшовицького. Найбільш чисельною та впливовою силою було українське національне повстанство. Цей рух у різних формах тривав від 1918 до початку 1920-х рр. Соціальною базою повстанських рухів були перш за все селяни, які протягом 1917—1919 рр. орга-

¹⁰ Петренко І. *Відібране життя (розкуркулення на Кіровоградщині)*. — Кіровоград: МПП Антураж-А, 2009. — 312 с.

¹¹ Косик В. *Проблеми дослідження національно-визвольної боротьби ОУН-УПА на східноукраїнських землях [Електронний ресурс]*. — Режим доступу: <http://history.situpnews.com>.

¹² Куделя Д. *Дніпропетровці в Українській Повстанській армії // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Центр досліджень визвольного руху*. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 1. — С. 87—97.

¹³ *Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посібн. / За ред. І. Козир*. — Кіровоград, 2012. — 432 с.

¹⁴ Кизименко П. *ОУН-УПА на Кіровоградщині // Пам'ять стелів*. — К: Мавік, 2004. — 246 с.

¹⁵ *Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посібн. / За ред. І. Козир*. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. — 432 с.

нізували повстання у різних формах. Так, у 1917—1918 рр. поширення набув рух Вільного козацтва. Найбільш потужно в організаційному плані він розвинувся у с. Глодоси (нині Новоукраїнський район Кіровоградської області). Більшовики пояснювали спротив селян владі тим, що «Зінов'євщина — найбільш заможний у прибережній чорноморській полосі округ з найбільшим відсотком великих селянських господарств»¹⁶.

Єлисаветградські робітники також не виявляли симпатій до комуністичних перетворень, бо перебували під впливом більш поміркованої ідеології меншовиків. «Єлисаветградський пролетаріат найбільше перешкоджав переростанню буржуазної революції в соціалістичну», — подібним чином оцінили настрої тутешніх робітників місцеві більшовики¹⁷. У 1917—1918 рр. у Єлисаветграді діяв робітничий вільнокозацький загін. У 1918 р. в місті вибухнуло народне повстання, яке організували представники правих соціалістичних партій (меншовики та есери). Їх підтримала значна частина населення міста на Інгулі, намагаючись захиститися від економічних експериментів більшовиків та їхніх тодішніх союзників — анархістів¹⁸.

У 1919 р. на теренах краю поширився григор'євський рух з центрами у селі Верблюжка (нині Новгородківський район Кіровоградської області) та Олександрії (тоді повітовий центр Херсонської губернії). Матвій (Нечипір) Григор'єв у першій половині 1919 р. був найвпливовішим повстанським ватажком Херсонщини, якого підтримувала значна частина українського селянства. В травні 1919 р. саме в Єлисаветграді розпочалося найбільше антибільшовицьке повстання, яке очолив отаман М. Григор'єв. Він був прихильником ідеології націонал-комунізму, тому прагнув ліквідувати комуністичний режим в Україні. Влада мала перейти до багатопартійних рад з квотою національного представництва в них відповідно до кількості населення, яке проживало в Україні. Зо-

¹⁶ *Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. — Зиновьевск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. — 196 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://millitera.lib.ru/h/kampfjaren/index.html>*

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Митрофаненко Ю. Робітники та селяни проти «робітничо-селянської влади» в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://www.exp21.com.ua/history/111-5.htm>*

крема, українцям мало належати 80% місць у радах, росіянам — 15%, євреям — 5%. Незважаючи на вдалий початок повстання, протягом двох наступних тижнів сили отамана Григор'єва було розгромлено більшовиками. Наслідками повстання був зрив військової інтервенції в Угорщину та послаблення фронту проти білогвардійців, захоплення України Збройними силами Півдня Росії (денікінцями) влітку 1919 р.

У липні—серпні 1919 р. у степових просторах Кіровоградщини відновлював та реорганізовував свою повстанську армію Н. Махно, який після вбивства М. Григор'єва в липні 1919 р. приєднав до себе частину його загону.

Чисельним та значущим протягом восени 1919 р. став український повстанський рух на підтримку влади Української Народної Республіки. Найбільш авторитетними його ватажками були уродженці краю Андрій Гулий-Гуленко та Герасим Нестеренко-Орел. Восени 1919 р. повстанці національного спрямування становили серйозну загрозу для більшовицької, а згодом і денікінської влади. Двічі їхніми силами в Єлисаветграді у 1919 р. відновлювалася влада УНР¹⁹.

Десять сіл сучасної Кіровоградщини в 1919—1922 рр. входили до сфери впливу холодноряських отаманів, які перешкоджали встановленню більшовицького та білогвардійського режимів на теренах сучасних Черкаської та Кіровоградської областей. Це були населені пункти сучасного Олександрівського району Кіровоградської області: Іванківці, Триліси, Любомирка, Базиківка, Стара Осота, Нова Осота, Бірки, Нижчі Верещаки, Вищі Верещаки, Цвітна. Ісаак Мазепа підкреслював, що керівництво армії Першого зимового походу, зокрема Михайло Омелянович-Павленко та Юрко Тютюнник, володіючи даними про розмах повстанського руху на Єлисаветчині, розраховувало тут поповнити свої сили. Це сталося після приєднання до її складу загонів А. Гулого-Гуленка, найвпливовішого ватажка цього краю, в січні 1920 р.²⁰

Згадуючи про розмах повстанського руху, місцеві більшовики зазначили: «На фоні революційних подій на Україні, Зінов'євщина

¹⁹ Ковальчук М. *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія.* — К.: Темпора, 2006. — 576 с.

²⁰ Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції 1917—1921: в 3 т. Т. 2.* — К.: Темпора, 2003. — 608 с.

вирізняється особливо яскравим місцем, зіткненням рушійних сил революції з рушійними силами кулацької реакції»²¹.

Незважаючи на значний опір, насамперед місцевого селянства, більшовики утвердилися на теренах сучасної Кіровоградщини на початку 1920 р., значною мірою завдяки чисельній перевазі сил регулярної Червоної армії, неукраїнської за своїм національним складом. Однак навіть після цього повстанська боротьба проти більшовизму тривала.

Встановлення комуністичної влади, проведення економічних реформ (нова економічна політика), часткова амністія учасникам повстанських рухів хоча й послабили рух, але не призвели до його остаточної ліквідації. Серед повстанців залишився значний прошарок учасників, які не могли примиритися з існуючою більшовицькою владою. У 1920-х рр. з трьох повстанських течій збереглася одна — національна. Більшовицьке повстанство після встановлення комуністичної влади в Україні втратило свій сенс, анархо-комуністична течія після відходу основних сил махновців з території краю швидко зникла.

Протягом 1920—1923 рр. Єлисаветградський та Олександрійський повіти Херсонської губернії (значна частина сучасної Кіровоградської обл.) були охоплені повстанським рухом. Зокрема, у 1920 р. місцеве селянство поповнило лави Степової дивізії уродженця краю Костя Пестушка-‘Степового-Блакитного’. У 1920—1921 рр. в с. Цвітна (нині Олександрівський район Кіровоградської області) за підтримки заможного селянства було сформовано загін Пилипа Хмари. Ядро загону становили колишні григор’івці та коцурівці (члени анархо-комуністичного загону отамана Свирида Коцура). За хмарівцями серед селянства закріпилися неофіційна назва «гайдамаки». Повстанці користувалися підтримкою місцевого населення²². Крім цього на теренах краю активно діяли загони Ларіона Завгороднього, Івана Деркача, Чорного Ворона (В. Скляр)²³. У сусідній Єлисаветградівці (нині Олександрівський

²¹ *Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения...*

²² *Шепель Ф. Історія отамана-самостійника Пилипа Хмари та його соратників...* — С. 99—127.

²³ *Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206.* — Київ; Вінниця: Державно-картографічна фабрика, 2007. — С. 15—22.

район Кіровоградської області) існувала організація, яка перебувала під впливом партії українських есерів (УПСР), яка надавала підтримку повстанцям. Повстанські формування діяли також у повітах, наближених до Полтавщини. Зокрема, у 1920 р. там спалахнуло велике повстання селян проти політики «воєнного комунізму» (Семигірське повстання) (нині Світловодський район Кіровоградської області)²⁴.

В 1921 р. з метою підтримки Листопадового рейду (Другого Зимового походу) та організації антибільшовицького повстання на Єлисаветчині в місті було створено організацію «Народна помста» на чолі з Володимиром Новицьким, який налагодив зв'язки з Ю. Тютюнником²⁵. Також у місті діяв повстанком під керівництвом Герасима Нестеренка-Орла. Значна кількість повстанців, мережа підпільних організацій, географічна близькість та тісні зв'язки з Холодним Яром змусили чекістів приділити підвищену увагу цьому регіону. В одному з їхніх звітів 1922 р. зазначалося, що «населення Єлисаветградського та Олександрійського повітів сильно невдоволене більшовицькою владою та ставиться до неї вороже»²⁶. Можливо, саме тому Єлисаветград став центром боротьби з повстанцями Холодноярської республіки. За активної участі місцевих чекістів у 1922 р. було розроблено та реалізовано операцію «Заповіт», яка призвела до арешту кількох отаманів та нейтралізації значної частини повстанських загонів²⁷.

Проте навіть після розправи з повстанцями та амністії села, які були центрами повстанського руху, перебували під пильним наглядом ГПУ, а згодом НКВД. Про це свідчать справи, які вдалося відшукати краєзнавцям в обласному архіві Служби безпеки України. Вони стосуються діяльності загону Пилипа Хмари та організації «Народна помста». Один з фрагментів «справи Пилипа Хмари» має примітку «Облік колишніх бандитів по Знам'янському району». У переліку імен згадуються 304 особи. Крім убитих, по-

²⁴ Сергєєв В. На зламї. — Кременчук: Піраміда, 2011. — С. 110—111.

²⁵ Постолатій В. Трагедія «Народної помсти» // Матеріали обласної науково-практичної конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917—1920-х рр.). — Кіровоград, 2002. — С. 64—71.

²⁶ Коваль Р. Операція «Заповіт»... — С. 30.

²⁷ Там само.

мерлих, емігрантів привертає увагу пункт «решта учасників банди Хмари встановлюється»²⁸.

До своєрідного переліку «бандитських сіл», тобто тих, які підтримували повстанців під час визвольних змагань 1917—1920-х рр., потрапили с. Верблюжка — резиденція Григор'єва, с. Родніковка (Сентово) (нині Олександрівський район) — місце організації махновцями селянського з'їзду, с. Піщаний Брід (нині Добровеличківський район), де народилася Галина Кузьменко — дружина Н. Махна. Хвиля арештів прокотилася с. Глодосами, а про с. Цвітна в доповідній записці місцевих чекістів вказувалося, що воно «і досі перебуває під впливом релігії та куркулів»²⁹.

Не припинився опір комуністичним експериментам на теренах краю й під час проведення колективізації. Краєзнавець І. Петренко наводить численні приклади спротиву комуністичним експериментам селянами Зінов'євщини. Протягом 1929 р. на території Зінов'євського округу (значна частина території сучасної Кіровоградської області) було зафіксовано 1727 виступів селян проти політики насильницької колективізації³⁰. Боротьба проти колективізації тривала й протягом наступного року. Нижче наводяться акції, про які місцеві органи влади мусили повідомляти до Харкова. 3 березня 1930 р. повстання виникло в «бандитському селі» Сентово. Це була так звана «волинка» (виступи жіноцтва проти колективізації): великий гурт жінок напав на хлів колгоспу і розібрав усупільнених корів. 11—12 березня вже чоловіки повернули собі з колгоспної стайні 250 коней. Дослідник зазначає, що наляканий актив села почав покидати куркульські хати, куди «незаможники» встигли вселитися після розкуркулення³¹.

19—24 березня 1930 р. значні заворушення відбулися в с. Турія Новомиргородського району, які призвели до ліквідації колгоспного ладу в цьому населеному пункті. У с. Спасове Новопраського району (нині Олександрійський район Кіровоградської області) в 1930 р. 80 жінок вимагали від представників місцевої влади від-

²⁸ Шепель Ф. *Історія отамана-самостійника Пилипа Хмари та його соратників...* — С. 99—127.

²⁹ Петренко І. *Відібране життя (розкуркулення на Кіровоградщині)...* — С. 266.

³⁰ Там само. — С. 247.

³¹ *Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посібн. / За ред. І. Козир. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. — С. 193—194.*

крити церкву. Доповідна записка Зінов'євського карного розшуку також зафіксувала їх намагання «змусити молитися Богу голову та секретаря колгоспу»³².

У липні 1930 р. в Устинівці (районний центр Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії) відбувся селянський бунт, який ледь не призвів до ліквідації «більшовицької влади в окремо взятому райцентрі»³³. Спровоковані свавіллям місцевої міліції, селяни погрожували «перебити владу, захопити пошту та телеграф, негайно перерізати всі телефонні проводи, щоб не надійшло підкріплення». Влада відповіла селянам каральними акціями озброєних загонів ГПУ та міліції³⁴.

Аналізуючи акції селянської боротьби з владою в 1930 р. на теренах краю, І. Петренко зазначив, що «виступи селян 1930 р. проти політики більшовицької партії були масовими, охопили всі без винятку села та хутори нинішньої Кіровоградщини і примусили владу дещо пом'якшити свою політику»³⁵. Спалахи селянської непокори були приборкані репресіями та Голодомором 1932—1933 рр. Це стало причиною згортання національного руху Опору на території краю, що було властиво всім регіонам України, які перебували у складі СРСР.

В умовах Другої світової війни, яка призвела до тимчасової ліквідації комуністичної влади в Україні, національний рух на Наддніпрянській Україні відновився у формі діяльності похідних груп ОУН(б). На Кіровоградщині діяли представники Південної похідної групи. Обласним провідником був Осип Безпалько-‘Маріян Мартин’. За його інформацією, наприкінці 1942 р. націоналістичні підпільники у кількості більше тисячі осіб діяли в 15 містах та 543 селах сучасної Кіровоградщини³⁶. За даними знаного дослідника Володимира Косика, найміцніші осередки існували в районних центрах області: Олександрії, Новоукраїнці, Бобринці, Новомиргороді, Знам’янці, Аджамці³⁷.

³² Петренко І. *Невідомі війни (церква і держава на Кіровоградщині)...* — С. 161.

³³ Петренко І. *Відібране життя (розкуркулення на Кіровоградщині)...* — С. 258.

³⁴ Там само. — С. 247.

³⁵ Там само. — С. 252.

³⁶ Кизименко П. *Невідома війна (ОУН-УПА на Кіровоградщині) // Пам'ять степів.* — Кіровоград, 2004. — С. 234.

³⁷ Косик В. *Проблема дослідження боротьби ОУН-УПА ...*

За спогадами останнього командира УПА Василя Кука, найміцніші осередки існували в Новоукраїнці та Олександрії (районні центри Кіровоградської обл.). Керівники похідних груп, аналізуючи настрої місцевого населення, з подивом зазначали, що кіровоградці з прихильністю та розумінням ставляться до національного революційно-визвольного руху»³⁸.

Однак факт популярності подібних ідей не був випадковим з огляду на попередній досвід повстанської боротьби 1920—1930-х рр. Чимало мешканців «бандитських сіл», нащадків учасників повстанського руху, підтримали націоналістичний рух 1940-х рр. Зокрема, Іван Ірклієнко з Цвітного, центру підтримки Чорноліського полку П. Хмари, зазначав: «Мої предки зроду-віку козаки, отож я завжди відчував потяг до свободи. Працьовиті були... Національної свідомості навчався у Косіора, Постишева, Хрущова, Любченка тощо. Вони національну ідею обливали брудом, а для мене то було пробудження»³⁹.

Обласний провід ОУН складався з місцевих мешканців та членів похідних груп, а окружні й районні проводи — переважно із населення Кіровоградщини. Ідеї, декларовані членами похідних груп, поширювалися місцевими прихильниками націоналістичної ідеології, бо західноукраїнська вимова членів похідних груп ОУН з Галичини та Волині не сприяла конспіративній роботі. Організаторами запільної мережі були представники сільської інтелігенції: вчителі, агрономи. «Члени Похідних груп ОУН, що прийшли із західноукраїнських земель і пішли в підпілля, безпосередньої участі в організації руху вже не брали, а всю організаційну роботу виконували місцеві члени ОУН», — згадував один з учасників руху Опору Степан Глід⁴⁰.

Провідною формою діяльності націоналістичного підпілля було просвітництво: агітаційно-інформаційна робота, мітинги, маніфестації, поширення друкованих видань українського патріотичного змісту, виявлення та фіксація злочинів проти українців з боку окупаційних режимів. Один із ветеранів підпілля ОУН згадував про відкриту й масову маніфестацію на Кіровоградщині, присвячену Акту відновлення Української самостійної соборної держави⁴¹.

³⁸ Кизименко П. ОУН-УПА на Кіровоградщині... — С. 234 — 235.

³⁹ Там само. — С. 236.

⁴⁰ Там само. — С. 234—237.

⁴¹ Там само. — С. 237.

Дослідники націоналістичного підпілля на Кіровоградщині відзначали факт значної підтримки повстанцями Української автокефальної православної церкви, а от «Москвофільська Автономна Церква, через діяльність підпілля, не могла здобути ґрунт на Кіровоградщині»⁴².

Факти існування націоналістичної течії на теренах краю підтверджують доповідні записки НКВД УРСР у Кіровоградській області 1941—1942 рр. Зокрема, в одній з них зазначалося, що «українські націоналісти в Кіровограді друкують і поширюють антигітлерівські листівки, прокламації, проводять нелегальні зібрання і мають зв'язок з українськими націоналістами Західної України, звідки отримують націоналістичну літературу»⁴³.

Поруч з пасивними формами боротьби мали місце й акції, спрямовані на зрив вивезення населення до Німеччини. Дослідники діяльності ОУН і УПА на Кіровоградщині, посилаючись на книгу «Похідні групи ОУН», згадують про рейди групи УПА західними районами області (Голованівський район) та про збройні зіткнення з німецькими частинами на Кіровоградщині⁴⁴.

Привертає увагу реалістична та правдива оцінка повстанцями перспектив боротьби та віра в силу національної ідеї. Зокрема, один з них, І. Ірклієнко зазначав, що рух на підтримку націоналістичного підпілля не вирізнявся чисельністю та масовістю: «Ми всі знали, що не перемаємо. Певною мірою ми були камікадзе. Та ми працювали на майбутнє. Селяни часто нам казали: “Все добре. Все так. Але ж у вас не вистачить сил”. Та ми відповідали: “Наша сила у нашій свідомості. Ми отримаємо моральну перемогу»⁴⁵.

Про об'єктивний аналіз стану націоналістичного руху на Кіровоградщині свідчив звіт керівництва оунівського підпілля в 1942 р.: «Більшовицька пропаганда має успіхи, тому що за нею стоїть реальна сила — Червона армія. Нашу пропаганду народ сприймає, але турбується, що буде, як повернуть більшовики»⁴⁶.

У 1944 р., після відновлення комуністичної влади на теренах області націоналістичний рух згасає. Справдилися прогнози чле-

⁴² Кизименко П. ОУН-УПА на Кіровоградщині... — С. 239.

⁴³ Кіровоградщина. Історія рідного краю... — С. 193—194.

⁴⁴ Кизименко П. ОУН-УПА на Кіровоградщині... — С. 245.

⁴⁵ Там само. — С. 236.

⁴⁶ Кіровоградщина. Історія рідного краю... — С. 220.

нів українського визвольного руху на Кіровоградщині про те, що страх перед репресіями та відновлення контролю НКВД за настроями населення України, боротьба з виявами національної свідомості призведе до припинення підтримки ідей національно-визвольної боротьби.

Отже, попри доволі скупі дані з історії українського визвольного руху на терені сучасної Кіровоградщини, які ще потребують уточнення і ретельного дослідження, проаналізований часовий зріз його розвитку дозволяє робити висновок про його тяглість і спадковість. Кожне десятиліття антибільшовицької боротьби мало свою специфіку, що проявлялась в різниці організаційних форм і напрямків діяльності, однак на різних етапах ця боротьба спрямовувалась проти більшовицької влади, яку сприймали як окупаційну і чужу. Все це дозволяє спростувати міфологеми про відсутність традицій прихильності населення краю до націоналістичного руху.

Володимир Панченко

*Кандидат історичних наук, директор
Інституту суспільних досліджень*

На основі аналізу офіційних програмних документів Великих Зборів ОУН розглядається економічний аспект ідеологічної платформи двох основних напрямків Організації Українських Націоналістів — бандерівського та мельниківського — у повоєнний період їхньої діяльності. Ключові слова: український націоналізм, ОУН(б), ОУН(м), Великий Збір, економіка, земельна політика, промисловість.

Volodymyr Panchenko

The economical component in the Ideology of Ukrainian Nationalism in the postwar period (based on the materials of the OUN Grand Assemblies) The economic aspect of the ideological platform of the two main directions of the Organization of Ukrainian Nationalists — banderivtsi and melnikivtsi — in the postwar period of their activity is considered in the article, that is based on the analysis of official policy documents of the OUN's Grand Assemblies.

Key words: Ukrainian nationalism, the OUN(b), the OUN(m), the Grand Assembly, economy, land policy, industry.

ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА В ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ПОВОЄННОЇ ДОБИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВЕЛИКИХ ЗБОРІВ ОУН)

В українському визвольному русі повоєнної доби чільне місце посідає його націоналістичне крило, представлене спочатку двома, а потім навіть трьома напрямками єдиної до 1940 р. Організації Українських Націоналістів. Після фактичного завершення у 1950-х рр. підпільної збройної боротьби вояків УПА на власне українських теренах націоналістичне середовище зосередило свою увагу на ідеологічній, політично-організаційній та пропагандистській діяльності на еміграції в країнах Західної Європи та Північної Америки.

Протягом повоєнного періоду кожний з трьох осередків ОУН: бандерівський (ОУН революційна), мельниківський і т. зв. «двійкарі» (ОУН за кордоном) — пройшов свій шлях еволюції тієї націоналістичної платформи, що була закладена програмними документами Першого Конгресу Організації Українських Націоналістів 1929 р. При цьому, за висловом Івана Лисяка-Рудницького, «традиційна ментальність і ідеологія націоналізму найкраще збереглася в Закордонних частинах ОУН [бандерівській ОУН. — В. П.]»¹, в той час як мельниківці та «двійкарі» фактично перейшли на помірковані демократичні позиції, виступаючи за співпрацю з усім спектром самостійницьких сил української діаспори.

Спільною метою для всіх трьох організацій і надалі залишалося створення Української Самостійної Соборної Держави, однак уявлення про форму майбутньої незалежної України мали свої суттєві відмінності в інтерпретації кожного з напрямків ОУН. Це, зокрема, стосувалося і такої важливої складової розбудови держави як економічний устрій та економічна політика. Причому економічній складовій своєї ідеологічної платформи націоналістичні сили приділяли відносно незначну увагу, особливо у порівнянні з питаннями ідейно-політичної боротьби за українську державу та поширення власного впливу серед еміграційного загалу, що пояснювалося пріоритетністю боротьби за появу української держав-

¹ Лисяк-Рудницький І. *Між історією й політикою*. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — С. 246.

ності як такої. Тим не менше, економічна проблематика все ж таки знайшла своє відображення в програмних документах українського націоналістичного руху повоєнної доби, що і стало об'єктом нашого аналізу. Зокрема, йдеться про матеріали Великих Зборів ОУН(м) та ОУН(б) як найбільш активних і помітних серед української діаспори націоналістичних організацій.

Вітчизняна історіографія українського націоналістичного руху повоєнної доби взагалі та його економічної платформи зокрема, представлена доволі вузьким і нечисленним колом фахових робіт. На відміну від набагато більш досліджених в діаспорній та сучасній українській науці ідеології і діяльності ОУН 1920—1940-х рр., націоналістичним організаціям на еміграції у другій половині ХХ ст. присвячені фактично поодинокі дослідження у вигляді статей або сюжетів у межах праць узагальнюючого характеру. Так, наприклад, проблема розколу ОУН на мельниківців, бандерівців та «двійкарів» розглядається у публіцистичних роботах представників націоналістичного середовища Петра Мірчука² та Романа Кричевського³, діяльність ОУН(б) після Другої світової війни і до 1993 р. включно висвітлюється у статті Василя Олесівки⁴, ідеологічним аспектам українського націоналістичного руху повоєнної доби присвячені роботи відомого дослідника українського визвольного руху ХХ ст. Георгія Касьянова⁵ та Ігоря Гуцуляка⁶. У вказаних працях розглядається організаційний розвиток та ідеологічне наповнення повоєнного українського націоналізму, подаються причини його роздрібненості та відносної інертності порівняно з довоєнним етапом існування єдиної ОУН. В цілому ж можна констатувати, що дотепер в науковій літературі відсутні спеціальні дослідження саме економічної складової в ідеологічній

² Мірчук П. *Революційний змаг за УССД (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»)*. Т. 2. — Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1987. — 280 с.

³ Кричевський Р. *ОУН в Україні, ОУНз і ЗЧ ОУН. Причинки до історії українського націоналістичного руху*. — Нью-Йорк; Торонто, 1962. — 116 с.

⁴ Олесів В. *Діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН). 1945—1993. // Визвольний шлях*. — 1993. — № 10. — С. 1192—1197.

⁵ Касьянов Г. *Ідеологія Організації українських націоналістів // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / С. Кульчицький (відп. ред.)*. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 445—478.

⁶ Гуцулак І. *Організації українських націоналістів після Другої світової війни (ідеологічний аспект) [Електронний ресурс]*. — Режим доступу: <http://oun-ura.info/articles/hutsulak.html>.

платформі еміграційного націоналістичного руху кінця 1940-х — 1980-х рр.

З огляду на об'єкт нашої безпосередньої уваги, вважаємо за доцільне не зупинятися докладно на перипетіях організаційної трансформації ОУН в середині минулого століття. Зазначимо лише, що стосунки між трьома напрямками склалися непросто, вони нерідко конфронтували. Представники ОУН(б) звинувачували членів ОУН(м) у колабораціонізмі, на що ті відповідали закидами у братовбивствах, а разом вони критикували і таврували «двійкарів» як самозванців, опортуністів, ревізіоністів тощо.

У повоєнну добу всі три ОУН провадили активну діяльність в країнах поселення української еміграції. Найчисельнішою була бандерівська Організація Українських Націоналістів (офіційна назва — Закордонні частини ОУН), яку після вбивства в 1959 р. Степана Бандери очолював Степан Ленкавський, а від 1968 р. — Ярослав Стецько. Друкованими рупорами ЗЧ ОУН виступали часописи «Шлях перемоги», «Гомін України» та «Визвольний шлях». Дещо меншим впливом користувалася ОУН(м), яку після смерті Андрія Мельника в 1964 р. очолив Олег Штуль-Жданович. Мельниківці видавали газети «Українське слово», «Новий шлях» і «Самостійна Україна». Нарешті, особливістю ОУН (за кордоном) — «двійкарів» на чолі з Зеноном Матлою та Левом Ребетом — була її орієнтованість на демократичні акценти в програмі III Великого Надзвичайного Збору ОУН 1943 р. та переважно інтелектуально-просвітницька спрямованість. Офіційним друкованим органом ОУН(з) був місячник «Український самостійник», а серед інших видань варто назвати найвпливовіший друкований орган серед української діаспори — журнал «Сучасність».

Першими у повоєнні роки свій черговий (III-й) Великий Збір провели мельниківці в серпні 1947 р. На відміну від попередньої програми зразка 1939 р., тут спостерігалось помітне пом'якшення політичної платформи в бік певної демократизації (скасування безмежної влади вождя ОУН, рівність усіх громадян перед законом, свобода слова, преси, віросповідання, незалежність судів тощо). Близькою за змістом (навіть текстуально) виявилася і програма ОУН(м), затверджена наступним, IV Великим Збором у серпні 1955 р. Тут, зокрема, повторювалася теза про тактичну доцільність сильної влади на етапі вирішальної боротьби за самостійність

України, після здобуття якої можна буде перейти «до розбудови тривалого устрою української держави на засадах народовладности, коли джерелом права і влади буде народ»⁷. При цьому основою суспільного життя, побудованого на засадах солідаризму, мали стати професійно-станові організації, що об'єднали б усі прошарки суспільства відповідно до різновиду праці, фахової приналежності та господарських функцій.

Економічна складова програми ОУН(м) зразка 1947 р. і 1955 р. представлена загальним підрозділом під назвою «Господарський лад» та окремими галузевими аспектами — земельна, промислова, реміснична, торговельна та фінансова політика. На переконання розробників програми економічний устрій майбутньої Української держави необхідно розбудовувати на засадах кооперації, а також співіснування і взаємодії приватної, «самоуправної» (тобто комунальної) та державної форм власності. При цьому, з одного боку, за мету державі ставиться стимулювання приватної ініціативи в економічних відносинах, з іншого — наголошується на потребі державного планування щодо виробництва у загальнонаціональному масштабі, розподілу державою матеріальних благ серед населення та виключно державної власності в галузях важкої промисловості, транспорту, зв'язку, а також фінансово-кредитної системи⁸.

В земельній сфері мельниківці передбачали створення і підтримку «системи середнього трудового селянського господарства» на основі приватної власності на землю з вільною купівлею та продажем землі, але при цьому з недопущенням державою на законодавчому рівні як надмірного розпорошення, так і зосередження земельних наділів у одних руках. Крім того, протягом перехідного етапу від колгоспного ладу до приватно-індивідуальних господарств державою допускається існування колективної власності на землю та різного роду артілі. У своїй власності держава залишає певну частину земельного фонду — для організації сільськогосподарських шкіл та наукових інституцій, а також надра, водні та лісові ресурси. Дрібні ж водні та лісові об'єкти мали бути передані місцевим громадам та у приватну власність.

⁷ Програма і Устрій Організації Українських Націоналістів (Затверджені IV-м ВЗУН в місяці серпні 1955 р.). — Париж, 1955. — С. 9.

⁸ Програма і Устрій Організації Українських Націоналістів... — С. 14.

В галузі промислової політики ОУН(м) виступала за планомірну індустріалізацію. Тут також передбачається три основні форми власності: 1) державна — на стратегічні підприємства (металургія, енергетика, видобувна промисловість, воєнно-промисловий комплекс, залізничний, водний і повітряний транспорт); 2) самоуправна (комунальна) — на об'єкти місцевої інфраструктури (електростанції, водогони, місцевий транспорт тощо); 3) кооперативна і приватна власність — на підприємства легкої, харчової та обробної промисловості. При цьому одним з найважливіших завдань держави має стати створення потужного прошарку дрібних приватних промисловців, зокрема у формі індивідуальних ремісничих підприємств і домашніх промислів⁹.

Подібну схему мельниківці пропонують і в царині торгівлі, основними суб'єктами якої передбачалося зробити державні, кооперативні та приватні підприємства. При цьому окремо підкреслюється, що держава буде вживати необхідних протекціоністських («охоронних та сприяючих») заходів у сфері торговельних відносин із зовнішніми ринками.

Основою фінансової системи майбутньої української держави мав стати Український Державний Банк, незалежний від зовнішнього капіталу і підконтрольний відповідним вітчизняним державним та законодавчим органам. В його виключній компетенції мала бути емісія грошової маси. Щодо наповнення держбюджету, то його підґрунтям передбачалося зробити «єдиний рівномірний безпосередній і прогресивний податок, при залишенні обмеженої кількості необхідних посередніх податків»¹⁰.

Таким чином, в уявленні керівництва ОУН(м) економічна система майбутньої незалежної України мала базуватися на гармонійному поєднанні приватної, комунальної та державної форм власності за домінування останньої у стратегічних галузях господарства та природних багатств. При цьому паралельно зі стимулюванням приватної ініціативи та горизонтальної кооперації передбачалося встановлення досить активної і вагомій ролі держави у регулюванні економічних відносин в цілому, зокрема щодо застосування виробничого планування в усіх секторах економіки.

⁹ Програма і Устрій Організації Українських Націоналістів... — С. 17.

¹⁰ Там само. — С. 19.

Наступні уточнення Програми ОУН(м) мали місце в середині 1960-х рр., коли відбулися V-й (липень 1964 р.) та VI-й (жовтень 1965 р.) Великі Збори організації. На першому з них було прийнято нову редакцію Програми, в якій яскраво простежується поступовий рух мельниківців у бік ліберально-демократичної платформи, виразником якої серед української еміграції традиційно виступало уенерівське середовище, уособлене в Державному Центрі (ДЦ) УНР в екзилі. Якщо в розділі «Державний лад» попередньої Програми 1955 р. вживалося виключно визначення «Українська держава», то у зазначеному документі від 1964 р. наголошується на тому, що ОУН «спирає програму державного будівництва в Україні на... традиціях Української Народньої Республіки, пристосованих до вимог життя»¹¹.

Натомість економічний блок у цій Програмі порівняно з 1955 р. загалом не зазнав змін, за винятком назв параграфів та формулювань окремих положень. Хіба що варто відзначити більш акцентоване використання поняття кооперативної власності на рівні з приватною, самоуправною та державною, а також появу в підрозділі «Торгівля» тези про законодавче забезпечення державою умов для вільної конкуренції та відповідну протидію появи та існуванню монополій. Крім того, у галузі фінансів оновлена Програма мельниківців містить положення стосовно державної політики сприяння «розвиткові і поширенню приватних, кооперативних і самоуправних банків та фінансових установ страхувального та щадничого характеру»¹².

VI-й Великий Збір ОУН(м), як уже зазначалося, відбувся менше ніж через півтора року від попереднього — наприкінці жовтня 1965 р., що було пов'язано з відходом з життя багаторічного керівника організації полковника А. Мельника (1 листопада 1964 р.). Його обов'язки тимчасово виконував О. Штуль-Жданович, якого на VI-му Великому Зборі обрали Головою Проводу організації мельниківців (очолював її до самої смерті у 1977 р.). На зазначеному Зборі нещодавно прийнята Програма не змінювалася, натомість було прийнято низку постанов і резолюцій політичного ха-

¹¹ *Два етапи. Матеріали П'ятого і Шостого Великих Зборів Українських Націоналістів. — Париж, 1966. — С. 18.*

¹² *Там само. — С. 24.*

рактору, найбільш показовим моментом у яких, на наш погляд, є вже відкритий заклик до членів ОУН(м) та осередків, що входили до ідейно споріднених націоналістичних організацій, «давати постійну ефективну допомогу ДЦ УНР»¹³. Отже, як бачимо, наприкінці 1960-х рр. мельниківський напрямок ОУН, зберігаючи традиційні націоналістичні гасла і риторику, остаточно переходить на позиції ліберально-демократичного уенерівського середовища української політичної еміграції.

Ще яскравіше простежується зазначена тенденція у матеріалах VII-го Великого Збору ОУН(м), що відбувся в Лондоні у серпні 1970 р. під гаслом «Україна — спільне добро всіх її громадян». У виключно ідейно-політичних (економічна проблематика тут взагалі не згадувалася) резолюціях цього зібрання підкреслювалося, що мельниківська течія відкидає ідеологічний догматизм, який базується на претензії посідання абсолютної й виключної політичної істини. Більше того, український націоналізм має вийти за вузькі партійні чи організаційні рамки, адже він є «виразником визвольних ідей українського народу, репрезентованих і реалізованих за різних конкретних умов історичної дійсності не тільки С. Петлюрою, М. Грушевським чи Є. Коновальцем, а й М. Хвильовим, О. Ольжичем і рухом генерації новаторів на Україні на чолі з В. Симоненком»¹⁴.

Отже, на початку 1970-х рр. мельниківська ОУН фактично ґрунтується на засадах демократії, політичного плюралізму та республіканізму західноєвропейського зразка. За влучним визначенням Г. Касьянова, подальша еволюція ОУН(м) відбувалася в напрямку перетворення на організацію національно-демократичного характеру¹⁵. Протягом останніх двадцяти років перебування на еміграції Програма ОУН(м) значних змін не зазнала, а економічна проблематика в їхній ідеологічній платформі фактично не розроблялася. Надалі діяльність мельниківців набула все більше культурно-просвітницького спрямування, що остаточно засвідчила легалізація їхньої організації на власне українських теренах уже на початку 1990-х рр.

¹³ Два етапи. Матеріали П'ятого і Шостого Великих Зборів... — С. 160.

¹⁴ Україна — спільне добро всіх її громадян. Матеріали VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. — Париж; Балтимор, 1971. — С. 77.

¹⁵ Касьянов Г. Ідеологія Організації українських націоналістів... — С. 469.

Суттєво відрізнялася ситуація навколо ідеологічного та організаційного розвитку іншого потужного уламку колись єдиної Організації Українських Націоналістів — ОУН(б). Після завершення Другої світової війни бандерівці реорганізувалися під назвою Закордонні частини ОУН (ЗЧ ОУН), а в їх лавах почалися дискусії з приводу доцільності збереження в Програмі, прийнятій на III-му Великому Надзвичайному Зборі у серпні 1943 р., елементів ідеологічного відступу у бік демократії та політичного плюралізму. С. Бандера вважав такий крок вимушеним в умовах війни, а отже тактичним і тимчасовим, натомість його основні опоненти — З. Матла та Л. Ребет — вважали зазначені акценти необхідними для ідеології українського націоналізму як такого¹⁶. У вересні 1949 р. критично налаштоване до Бандери крило ЗЧ ОУН провело нараду, на якій були підтверджені програмові засади III-го Великого Збору 1943 р., а також розроблені доповнення і уточнення до окремих положень зазначених програмних постанов. Уже в червні 1950 р. III Конференція ОУН прийняла ці поправки до Програми організації.

Необхідно зазначити, що уточнення і доповнення Програми значною мірою торкалися саме економічної її складової, на яку в умовах складної військово-політичної ситуації 1943 р. було відносно мало уваги. Зокрема, більш конкретизованого вигляду набуло пропонуване вирішення земельного питання у майбутній незалежній Україні: ЗЧ ОУН виступали «за безоплатну передачу землі селянам у власність в розмірах трудових господарств, за визначення законом нижчої і верхньої межі для цих господарств, за заборону торгівлі і спекуляції землею»¹⁷. Крім того, вказувалося, що держава надасть селянам право на господарсько-кооперативні, спілкові та інші форми господарювання в залежності від їхнього бажання. При цьому природні ресурси і надра мали перебувати у національно-державній або ж громадській власності, велика промисловість і транспорт — виключно у державній, а дрібна промисловість — у кооперативно-громадській власності. Поправки 1950 р. містили також розширений пункт щодо фінансо-

¹⁶ Касьянов Г. *Ідеологія Організації українських націоналістів...* — С. 463.

¹⁷ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр.* — Б.м., 1955. — С. 108—109.

во-торговельного сектору: «За національно-державну організацію банкової системи і великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю»¹⁸. Однак навіть у такій уточненій редакції Програми ОУН економічна проблематика посідала від 1950 р. значно менше місця у порівнянні з традиційними питаннями ідейно-політичної боротьби за УССД.

Після кількарічної внутрішньополітичної боротьби в ЗЧ ОУН відбувся остаточний розкол, внаслідок якого організація розпалася на ОУН(з) — «двійкарів» — та значно потужнішу і впливовішу ОУН(б). Як уже зазначалося, ОУН(з) невдовзі спрямувала свою діяльність на інтелектуально-просвітницьку й видавничу сфери, натомість бандерівська організація продовжила попередню ідейно-політичну лінію. Втім, помітних змін в ідеологічній платформі ОУН(б) не було до 1968 р., коли навесні відбувся IV-й Великий Збір Українських Націоналістів (бандерівців), на якому було прийнято цілу низку програмних документів.

Вже не раз згадуваний нами дослідник Г. Касьянов говорить про «брак будь-яких світоглядно-ідеологічних зрушень» в розвитку ОУН(б) від розколу 1954 р. і до кінця 1980-х рр.¹⁹ З цим можна погодитися в цілому, однак щодо економічної проблематики в ідеологічній платформі бандерівців спостерігається доволі помітний сплеск уваги до відповідних питань. Зокрема, у Програмі від 1968 р. міститься розлогий і докладно розроблений розділ під назвою «Народне господарство, основи соціальної політики». Тут, перш за все, наголошується, що українському народові з його ментальними особливостями чужі як комуністична, так і капіталістична системи. За твердженням авторів документа, «здоровий всебічний розвиток української нації вимагає усунення виключної монополії держави в економічному житті. Державні чинники мають створити передумови для розвинення особистої ініціативи і підприємливості. Основним регулятором у господарському житті мають бути ринкові відносини, а не єдиний центральний плян і єдине центральне управління народним господарством»²⁰. За дер-

¹⁸ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів...* — С. 110.

¹⁹ *Касьянов Г. Ідеологія Організації українських націоналістів...* — С. 471.

²⁰ *Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Т. 1. Постанови.* — Б. м., 1969. — С. 154–155.

жавою ж у даному випадку залишалися лише стратегічні галузі економіки і підприємства. Також підґрунтям для функціонування та розвитку майбутньої української економіки мали стати економічна та соціальна справедливість.

Подібно до економічних засад мельниківців, у Програмі ОУН(б) визначаються такі форми власності на засоби виробництва: приватно-індивідуальна, кооперативна, громадська і державна. Крім того, передбачалася суцільна деколективізація сільського господарства у майбутній Українській державі і встановлення приватної власності на землю. Загалом же стосовно земельного питання фактично повністю повторювалися тези уточнень і доповнень до Програми від 1950 р. — щодо середнього типу господарств і заборони спекуляції землею. Те ж саме стосується і розвитку промисловості — природні ресурси, важка промисловість, енергетика і транспорт мають знаходитися у державній, державно-громадській та громадській власності. Натомість легка промисловість, виробництво товарів широкого вжитку та сфера надання послуг повинні спиратися на приватну власність (індивідуальну, спілкову та кооперативну). Суттєво новим аспектом щодо промисловості є хіба що теза про необхідність раціональнішого розміщення промислових осередків та перебудову системи шляхів сполучень відповідно до національних інтересів незалежної держави²¹.

Більш вигідно вирізняється в економічному блоці Програми ОУН(б) 1968 р. фінансова проблематика. Тут йдеться про розбудову загальних і спеціальних банків приватної, спілкової та громадської форми власності, діяльність яких буде контролювати емісійний Державний банк України. Також наголошується на необхідності запровадження повноцінної вітчизняної валюти і вказується на джерела наповнення державного бюджету країни — прибутки з державного майна та підприємств, прогресивний безпосередній податок та низка посередніх податків. Важливим моментом є плановане запровадження системи податкових пільг для економічно слабших підприємств та тих підприємств, які «робитимуть капіталовкладення на засоби виробництва чи в розбудову соціальної опіки»²².

²¹ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів... — С. 157.

²² Там само. — С. 159.

Отже, у Програмі бандерівської ОУН зразка 1968 р., яка залишалася незмінною протягом двох десятиліть, коли відбулися наступні V-й (1974 р.), VI-й (1981 р.) та VII-й (1988 р.) Великі Збори організації, було значно розширено і конкретизовано цілу низку аспектів економічної політики в майбутній Українській Самостійній Соборній Державі. У постановах зазначених Зборів, як правило, констатувалося тяжке становище української економіки в радянській комуністичній командно-плановій та русифікаторській системі, однак пропозиції щодо розбудови економічного сектора після здобуття незалежності не наводилися²³.

Напередодні проголошення незалежності України у липні 1991 р. відбувся VIII-й, останній на еміграції, Великий Збір ОУН(б). Але матеріали й цього Збору, попри наявність окремого розділу під назвою «Постанови в ділянці соціально-економічних питань», нічим суттєвим не відрізнялися від задекларованих 1968 р. засад економічної політики. Тут, зокрема, наголошувалося на неможливості перебудувати шкідливу радянську командно-адміністративну економічну систему. Натомість єдиний ефективний шлях виходу України з глибокої кризи, спричиненої горбачовською «перебудовою», діячі ОУН(б) вбачали в невідкладному переході до «соціальної ринкової економіки на базі економічної самостійності України»²⁴. Причому така самостійність мала означати не режим економічної автаркії, а навпаки — всебічну інтеграцію українського народного господарства в світову економічну систему.

Таким чином, протягом повоєнних десятиліть в економічній складовій ідеологічній платформи бандерівської ОУН спостерігається, з одного боку, суттєве зменшення уваги до даної ділянки на користь суспільно-політичної та пропагандистської тематики, а з іншого — помітні суттєві зміни в баченні економічної системи майбутньої Української держави. Задекларована в положеннях I-го, II-го та III-го Великих Зборів ОУН ключова роль держави як суб'єкта і впливового чинника в економічних відносинах, при збереженні світоглядних націоналістичних позицій поступово по-

²³ П'ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Матеріали й постанови. — Б. м., 1975. — С. 328—329; Шостий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Матеріали й постанови. — Б. м., 1984. — С. 141—143, 146—147.

²⁴ Постанови VIII НВЗ ОУН в ділянці соціально-економічних питань // *Визвольний шлях*. — 1991. — № 11. — С. 1305.

ступилася принципам, близьким до моделі соціально орієнтованої ринкової економіки і навіть, певною мірою, до соціал-демократичної платформи.

Відносно вищесказаного дещо парадоксально виглядає більша відданість засадничим тезам у сфері економіки перших Великих Зборів ще єдиної ОУН саме мельниківського напрямку, попри його відверте ідейно-політичне зближення наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. з ліберально-демократичним Державним Центром УНР в екзилі. Адже в програмних документах саме ОУН(м) збереглися принципи активного залучення держави до встановлення, здійснення та регулювання економічних процесів і відносин у країні. Однак загалом доводиться констатувати помітне зниження уваги в розглянутих програмах українських націоналістичних організацій до економічної проблематики протягом повоєнного періоду, а також змістовну еволюцію зазначеної складової їхньої ідеології в бік ліберальних економічних цінностей, поширених до того ж на той час в економічній політиці західних країн перебування осередків українського націоналістичного руху.

Роман Шляхтич

*Кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії України
Криворізького педагогічного
інституту ДВНЗ «Криворізький
національний університет»*

В статті йдеться про розробку пропагандистами ОУН(б) концепції Фронту поневолених націй. Ця концепція покликана була не тільки згуртувати поневолені СРСР народи для визвольної боротьби, а також стати об'єднуючим фактором для українського визвольного руху. В межах ФПН пропагандисти ОУН(б) розробляли ідеї революційної боротьби власними силами, сприятливої міжнародної ситуації, визначали геополітичні чинники визвольної боротьби.

Ключові слова: Фронт поневолених націй, ОУН(б), Степан Бандера.

Roman Shliakhtych

Concept of the Front of the Oppressed Nations in the documents of the OUN (b) propagandists in the postwar period

The article is devoted to the development of the Front of the Oppressed Nations concept by the OUN (b) propagandists. The concept aimed not only to unite the oppressed peoples of the USSR for the liberation struggle but also to become the consolidating factor for the Ukrainian liberation movement. Within the Front Concept the OUN (b) propagandists were developing an idea of the revolutionary struggle based on their own forces and favorable international situation, determining the geopolitical factors of the liberation struggle.

Key words: Front of the Oppressed Nations, the OUN (b), Stepan Bandera.

КОНЦЕПЦІЯ ФРОНТУ ПОНЕВОЛЕНИХ НАЦІЙ У ПРАЦЯХ ПРОПАГАНДИСТІВ ОУН(б) ПОВОЄННОГО ЧАСУ

Після закінчення Другої світової війни ОУН(б) опинилася в доволі складних умовах, зокрема, важко було розробити сталу політичну програму, коли потужний пропагандистський та військовий апарати радянської влади спрямовували всі свої сили на знищення українського визвольного руху. Єдиним дієвим засобом, аби донести свої політичні ідеї до місцевого населення та світової громадськості, лишалися праці пропагандистів ОУН.

Однією з основних концепцій, яку розробляли пропагандисти ОУН, була концепція Фронту поневолених націй, яка повинна була дати ідеологічне підґрунття всезагальної боротьби поневолених народів проти радянської влади. Ідея створення Фронту поневолених націй (ФПН) особливо гостро постала після закінчення Другої світової війни, коли стало цілком зрозумілим, що можна з допомогою ідеї спільного ворога підняти на боротьбу й інші народи. Ще в листопаді 1943 р., коли відбувалася Перша конференція поневолених народів Сходу Європи та Азії, передбачалося, що СРСР разом з союзниками виграє цю війну, тому вістря боротьби поневолених народів буде спрямовано саме проти СРСР¹.

Роль і місце України в ФПН визначив ще Степан Бандера у своїй статті «Фронт поневолених націй». Зокрема, він зазначав, що силою свого геополітичного становища в системі московської імперії, своєю величиною Україна є основою існування ФПН. Адже від вкладу України в боротьбу з поневолювачами залежить вся система Фронту поневолених народів². Зasadничою ідеєю ФПН була ідея рівності всіх народів, які його складають. Тому таке виокремлення С. Бандерою України не означало її зверхності над іншими народами, а підкреслювало, що Україна є першою серед рівних. Отже, тільки декларуючи принципи рівності, суверенітету і взаємодопомоги у відносинах між національ-

¹ Дужий П. Перша конференція поневолених народів сходу Європи та Азії // *Ідея і Чин. Громадсько-політичний журнал*. — Львів. — 1998. — № 3. — С. 15.

² Бандера С. *Перспективи Української революції*. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998. [Електроний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/36/1/>

ними державами, можна було сподіватися на створення Фронту поневолених народів.

У повоєнний час пропагандисти ОУН виділили три категорії народів за такими ознаками: національно-державницькою свідомістю, боездатністю та вартістю союзу. Першу групу складала давно поневолені Росією народи з високими бойовими якостями і національною свідомістю. До цієї групи входили: грузини, вірмени та інші кавказькі народи, а також литовці, латиші, естонці³. Ці народи мали стати «найкращими союзниками» і разом з Україною скласти ядро ФПН.

Другу групу складала давно поневолені Росією народи, але з «низькою національною свідомістю»: білоруси, казахи, таджики, калмики та інші. У цих народів є ненависть до більшовиків, є бажання змін, але бракує свідомого наставлення і волі до боротьби. Ці народи пропагандисти підпілля розглядали як «стихийну бойову силу», на яку можна розраховувати в час збройної боротьби з СРСР⁴.

Третю групу складала «новопоневолені більшовиками народи»: поляки, чехи і словаки, румуни, болгари, угорці, балканські народи, які входили до складу Югославії. У цих народів є «висока національно-державницька свідомість» і вони, через деякий час, будуть становити серйозні реальні сили в боротьбі проти більшовизму⁵. Діячі українського підпілля, аналізуючи стан опозиційних рухів у цих країнах, зазначали, що для більшості з них була характерна прив'язаність до минулого. Але провідникам опозиційних рухів цих країн, як і лідерам ОУН, бракувало нового бачення боротьби, ефективної соціальної програми, яка могла б змагатися із запропонованою програмою Москви⁶. Тому підняти на боротьбу населення цих країн було дуже важко.

Найбільші надії у протистоянні з СРСР серед країн регіону український визвольний рух у повоєнний час покладав на Туреч-

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 14. — Арк. 121.

⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 14. — Арк. 122.

⁵ Там само.

⁶ В'ятрович В. *Закордонні рейди УПА в контексті реалізації антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»*. — Львів, 2003. — С. 9.

чину. По-перше, своїм вигідним геополітичним становищем Туреччина створювала для себе загрозу з боку СРСР. По-друге, за національно-державницькою свідомістю та боєздатністю турецький народ не поступався прибалтійським або кавказьким народам, а по-третє, був незалежним. Така диференціація народів у працях членів ОУН говорить не тільки про глибоке знання історії та суспільно-політичних настроїв, а й про розуміння міжнародної ситуації, коли на тлі нищення колоніальної системи в світі можна було підняти на боротьбу різні народи, об'єднавши їх під гаслом боротьби за власну незалежність.

Інший пропагандист ОУН(б) Осип Дяків-‘Роман Мох’ у статті «Наша боротьба» виділяв необхідні чинники для перемоги поневоленого народу. На його думку, визвольна боротьба була зумовлена, по-перше, станом власних сил, по-друге, станом сил ворога та, по-третє, міжнародною ситуацією⁷. Для того щоб визвольна боротьба мала успішне завершення, сили ворога мають бути послаблені. Осип Дяків вважав, що є два моменти, внутрішні і зовнішні, які послаблюють сили ворога. Зовнішні моменти — це війни, які приносять послаблення поневоленим народам, внутрішні — нестабільність у середині самої країни⁸. Він також звертав увагу на те, що міжнародна ситуація може складатися дружньо або вороже по відношенню до поневолених народів. Корисна міжнародна ситуація може обмежуватися формуванням позитивної суспільної думки, а інколи і прямою допомогою від держав, яким необхідно послаблення держави-поневолювача⁹. Найголовніше, на його думку, — це зорганізувати власні сили поневоленого народу на боротьбу проти поневолювача.

А якщо врахувати, що Фронт поневолених народів — це національно-визвольні революції десятків поневолених народів від «залізної заслони» до Тихого океану, стає зрозумілим, що визвольна боротьба має відбуватися у вигляді революції згуртованими власними силами, за підтримки поневолених народів і за сприятливої міжнародної ситуації. Для України такою сприятливою міжнародною ситуацією деякі пропагандисти вважали початок Третьої світової війни.

⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 6. — Арк. 75.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

Ідея Третьої світової війни була актуальною принаймні всю другу половину 40-х років ХХ століття для українських підпільників, які діяли в радянській дійсності. Навіть війна в Кореї сприймалася С. Бандерою як передвісник початку глобальної війни між двома антагоністичними таборами. Але в плані визволення України сподівання на Третю світову війну були дуже обережними — занадто болючим був приклад з Актом проголошення Незалежності 30 червня 1941 р. Тому С. Бандера та інші члени ОУН в краї обдумували варіанти, аби подібного не сталося в майбутній війні.

Петро Федун-‘Петро Полтава’ зазначав, що спиратися на країни Європи та Америку не можна, але бажано використовувати їх суперечності з Радянським Союзом. Адже геополітичною реалією світу є його поділ між цими країнами, які мають вже усталені інтереси в певних регіонах¹⁰. До того ж, на думку українських пропагандистів, ніяка сила не зможе знищити визвольні стремління цілого народу, поки народ сам не перестане змагатися за своє визволення¹¹. Тому спиратися потрібно на власні сили.

Концепція власних сил у національно-визвольній боротьбі фігурує і в працях С. Бандери. Хоча у нього вона передбачає два аспекти: спирання на власні сили у безпосередній, збройній боротьбі на землях України та консолідація українських сил в еміграції з метою поширення ідеї незалежності України серед світової громадськості¹². Натомість вже у червні 1946 р. серед пропагандистів ОУН в Україні склалась чітка позиція, що у «майбутній війні жодної краплі крові не мусимо дати на користь Москви чи інших окупантів. Наші сили і нашу кров віддамо тільки для нашого визволення, тільки для нашої волі і незалежності»¹³.

У працях українських підпільників, очевидно, зважаючи на реалії їхнього життя, основну увагу приділено революційній концепції власних сил. Іван Лисяк-Рудницький з цього приводу зазначає, що українські націоналісти, намагаючись врахувати помилки

¹⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 6. — Арк. 196.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 13.

¹² Бандера С. *Перспективи Української революції*. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998. [Електроний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrkniha.org.ua/ukrkniha-text/36/1/>

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 84.

попередніх етапів боротьби за українську державність, заперечували національні та соціальні принципи, що були притаманні національно-визвольному руху другої половини XIX — початку XX ст. Націоналісти вважали, що нова доба вимагає нових, революційних способів дій, що дорівнювали б ворогам у бездоглядності та рішучості¹⁴. Зокрема, Петро Федун пропонував розглядати концепцію власних сил не лише як сил тільки українського народу, а й революційних протиімперіалістичних сил інших поневолених народів¹⁵. Таке розуміння концепції, з одного боку, посилювало оптимізм серед українських повстанців, мовляв, ми не одні в боротьбі з ворогами, а з іншого боку, надавало іншим поневоленим народам ідейне підґрунтя для боротьби за власну незалежність.

У той же час поставало питання: як об'єднати у спільній боротьбі досить різні народи і нації? Для пропагандистів підпілля відповідь була очевидною: потрібно виробити єдині об'єднуючі для дії політичні ідеї, єдину стратегію національно-визвольної боротьби, єдину тактику боротьби¹⁶. Такою політичною ідеєю стала ідея боротьби проти більшовицького тоталітаризму, а також несприйняття капіталістичного імперіалізму і побудова міжнародної системи на основі вільних національних держав всіх народів світу¹⁷. Єдину стратегію, як і тактику, пропонувалося формувати у відповідності до ситуації. Але акцент робився на тому, що здобути незалежність в умовах тоталітаризму можливо лише революційним шляхом. Зокрема, Всеволод Богдан-‘Всеволод Рамзенко’ у своїй брошурі на прикладі Індонезії доводив, що незалежність в умовах колоніальної системи здобувається лише у боротьбі¹⁸.

Взагалі, ідея революційної боротьби є наріжним каменем повоєнної пропаганди ОУН. Так, ще у 1946 р. С. Бандера писав, що в «підбільшовицькій дійсності» немає місця на животіння, а є лише безоглядна боротьба або смерть¹⁹.

¹⁴ Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе. В 2-х т. Т. 2.* / Пер. з анг. У. Гавришків, Я. Грицак. — К.: Основи, 1994. — С. 249.

¹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 6. — Арк. 195.

¹⁶ Бандера С. *Перспективи Української революції.* — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998. [Електроний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/36/1/>

¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 6. — Арк. 195.

¹⁸ Рамзенко В. *Чому ми за Самостійну Соборну Українську Державу* [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.cdvr.org.ua>

В одній з брошур ОУН(б) повоєнного часу зазначається, що основним засобом боротьби проти окупанта є насилля, фізична боротьба з ворогом, цілком не зважаючи на те, що це, очевидно, суперечить законам окупанта²⁰. Таке уявлення про боротьбу має своє підґрунтя. По-перше, після жахів Другої світової війни люди звикли до смерті, особливо в умовах постійної боротьби з ворогами. Тому дуже легко переступали цю тонку грань між життям і смертю, вбиваючи інших. Але, коли це було необхідно, не замислюючись, вбивали самі себе. По-друге, учасники ОУН(б) і УПА та переважна частина населення, що їм допомагала, не визнавали радянський режим своїм і легітимним для себе²¹. Тому й не дивно, що ідея фізичного знищення ворога була для українського підпільника повоєнного часу цілком прийнятною і логічною.

Отже, створення Фронту поневолених націй було важливою складовою політичної програми ОУН(б) повоєнного часу. На думку пропагандистів ОУН, ФПН мав базуватися на рівноправ'ї та взаємоповазі у відносинах між національними державами. Визвольна боротьба мала відбуватися у формі революції згуртованими власними силами, при підтримці поневолених народів і за сприятливої міжнародної ситуації. Крім того, визвольна боротьба мала проводитись революційними методами, які були б адекватними радянським методам боротьби.

¹⁹ Бандера С. *Перспективи Української революції*. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998. [Електроний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrkniha.org.ua/ukrkniha-text/36/1/>

²⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 14. — Арк. 886.

²¹ Веденєєв Д. В. *Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945—1980-ті роки: [Монографія]*. — К.: К.І.С., 2007. — С. 42.

Василь Ільницький

*Кандидат історичних наук, доцент
кафедри нової та новітньої історії
України Дрогобицького державного
педагогічного університету імені
Івана Франка*

У статті вперше на основі невідомих та маловідомих архівних матеріалів відтворена організаційна структура оунівського підпілля, яка існувала у Карпатському краї від 1945 до 1950-х років. Автор дослідив особливості процесу реорганізації референтур відповідно до умов ведення боротьби.

Ключові слова: ОУН, УПА, Карпатський край, структура, округа, надрайон, провід, референтура.

Vasyl Ilynytskyi

Organizational division of the OUN in the Carpathian Region (1945 — 1954)
The article is based on unknown and obscure archival materials and for the very first time reproduces organizational structure of the OUN existing in the Carpathian Region in 1945—1950s. The author studied peculiarities of reorganization of the directorates according to the needs of the struggle.

Key words: the OUN, the UPA, Carpathian Region, structure, district, nadrayon, Provid, directorate.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ КАРПАТСЬКОГО КРАЮ ОУН (1945–1954 рр.)

Одним із маловідомих питань історії визвольного руху загалом, і в Карпатському краї зокрема, є його організаційно-територіальний поділ. З'ясування територіального поділу допоможе не лише професійним історикам, а й краєзнавцям, які висвітлюють історію того чи іншого регіону або підпільний шлях окремо взятого керівника.

Проблема організаційно-територіального поділу Карпатського краю ОУН не знайшла належного висвітлення. Вперше адміністративний поділ Військової округи 4 «Говерля» показали у третьому і четвертому томах Літопису УПА. Незважаючи на те, що ці томи розкривають тільки територіальний поділ УПА, все-таки Тактичні відтинки (ТВ) адміністративно співвідносилися із округами ОУН¹. Частково ця проблема вивчалася у працях Миколи Вегеша, Дмитра Веденєєва і Геннадія Биструхіна, Нестора Мизака, Лева Шанковського². Необхідно також зазначити, що питання територіального поділу торкався Лук'ян Вардзарук у передмові до серійного видання «Ребілітовані історією»³. Значно ретельніше проблему ор-

¹ *Літопис УПА. — Т. 3. Чорний Ліс: видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА, 1947—1950 роки. Кн. перша: 1947—1948. Друге, виправлене видання. — Торонто: Літопис УПА, 1987. — 272 с.; Літопис УПА. — Т. 4. Чорний Ліс: видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА, 1947—1950 роки. Кн. друга: 1948—1950. Друге, виправлене видання. — Торонто: Літопис УПА, 1989. — 288 с.*

² *Андрухів І., Француз А. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939—1959 роки: історико-правовий аспект. Документи і матеріали. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. — 448 с.; Андрусів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939—1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — Рівне; Івано-Франківськ: Видавнича фірма «Талія», 2001. — 335 с.; Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939—1950-ті рр.) // Сучасність. — 2001. — Ч. 3. — С. 85—97; Вегеш М., Гребенюк Н. Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918—1950 рр. — Ужгород, 2003. — 250 с.; Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945—1980-ті роки: Монографія. — К.: К.І.С., 2007. — 568 с.; Мизак Н. УПА-«Захід» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942—1960 рр. — Чернівці; Торонто: Прут, 2011. — 436 с.; Шанковський Л. Українська Повстанська Армія // Історія українського війська (1917—1995) [упоряд. Я. Дашкевич]. — Львів: Вид-во «Світ», 1996. — С. 482—695.*

³ *Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. У п'яти томах. Т. 1. Коломийський і Косівський райони / Ред. кол. Б. Томенчук, В. Лук'ян, Я. Дорошенко та інші. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 650 с.*

ганізаційно-територіального поділу розглядав історик Петро Содоль⁴. Дослідники показували структуру у загальних рисах на всіх теренах. Однак спеціального дослідження, присвяченого організаційній структурі підпілля у Карпатському краї, немає. Складність висвітлення питань, пов'язаних із структурою, зумовлюється особливостями підпільної роботи, а також недостатньою джерельною базою. Тому метою статті є висвітлити організаційно-територіальний поділ Організації Українських Націоналістів безпосередньо у Карпатському краї ОУН (1945—1954 рр.). Хронологічні рамки роботи охоплюють 1945—1954 рр. — від часу структурної реорганізації підпілля ОУН та створення Карпатського краю ОУН і до фактичної ліквідації організаційної підпільної структури на цій території та загибелі останнього керівника краю — Миколи Твердохліба-‘Трома’. Хоча більшість округ була ліквідована у 1952 р., проте продовжував діяти провідник М. Твердохліб та окремі групи на території Станіславівської округи.

У 1944 р. Організація Українських Націоналістів на Західно-українських землях (ЗУЗ) включала області: Дрогобицьку (Самбірська, Стрийська округи), Львівську, Перемишльську, Станіславівську (Коломийська, Станіславівська, Калуська округи), Тернопільську, Чернівецьку (Вашківський, Чернівецький, Хотинський повіти) і Закарпатську (хоча за структурним поділом ОУН на Закарпатті мала формувати край, але через брак кадрів входила до ЗУЗ як область). До складу кожної області, в середньому, входило три округи, округу формувало три повіти, у свою чергу вони включали декілька районів, які склалися із 3-5 підрайонів. Найнижчою структурною одиницею була станиця⁵.

У зв'язку з браком керівних кадрів та надмірною кількістю керівних звен ОУН (директивні вказівки Проводу надходили у низові звена із великим запізненням) виникла необхідність змінити організаційні форми⁶. Рішення щодо реорганізації краю Західні Українські Землі було прийняте Проводом ОУН, імовірно, у

⁴ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. 1943—1949: Довідник перший*. — Нью-Йорк: [б.в.], 1994. — 199 с.; Содоль П. *Українська Повстанча армія 1943—1949. Довідник другий*. — Нью-Йорк: [б.в.], 1995. — 295 с.

⁵ *Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України)*. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 47. — Арк. 11 — 12; Ф. 5. — Спр. 67446. — Арк. 33; Спр. 67447. — Арк. 1—12, 27—28.

⁶ *ГДА СБ України*. — Ф. 2. — Оп. 56 (1953). — Спр. 6. — Т. 2. — Арк. 203.

листопаді 1944 р. Принаймні, про це йдеться у листі голови Бюро Проводу ОУН Романа Шухевича-‘Степана’ до крайового провідника ЗУЗ Романа Кравчука-‘Петра’: «Тепер, у зв’язку з новою організаційною схемою, Ви самі зможете легко обслужити ті 3 одиниці, які Вам підпорядковані». Дата цього листа невідома, але у ньому йдеться про призначення організаційного референта ЗУЗ Петра Дужого-‘Дороша’ референтом пропаганди Проводу ОУН, що сталося саме в листопаді 1944 р.⁷.

У результаті реорганізації відбулися зміни в поділах Країв і Областей. Зокрема, передбачалася ліквідація областей ОУН. Після цього — окружні проводи підпорядковувались безпосередньо Крайовому, а робота ОУН централізувалася. Провідники новостворених Крайових проводів не були членами Проводу ОУН, як це було раніше. Повіти ОУН також ліквідовувалися. Замість них запроваджувалися надрайони ОУН, які за територією обслуговування були дещо більші, ніж повіти⁸. На ЗУЗ було створено три Крайові проводи: Карпатський (об’єднував Станіславську, Закарпатську, Чернівецьку і Дрогобицьку області), Львівський, Подільський⁹. Таким чином, сім колишніх обласних проводів утворювали три Крайові проводи ОУН¹⁰. У зв’язку з цим зменшилась необхідність в керівних кадрах ОУН, яких взагалі не вистачало. Референтури при Крайових проводах мали укомплектовуватись значною кількістю людей, і на них покладалась велика організаційна робота.

Коли відбулося впорядкування структури, точно невідомо, хоч можна припускати, що це сталося наприкінці 1944 р., але не пізніше весни 1945 р. До речі член крайового осередку пропаганди Ярослав Богдан говорить, що в березні 1945 р. в с. Лесівка Богородчанського р-ну його викликав провідник Ярослав Мельник-‘Роберт’ і на зустрічі розповів про утворення на базі Станіславівської області ОУН Карпатського краю ОУН, до складу якого ввійшли:

⁷ Мороз В. З листування членів Проводу ОУН (листопад 1944 — травень 1945) // *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху — Львів, 2007. — 36. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — С. 43—44.*

⁸ *ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 56 (1953). — Спр. 6. — Т. 2. — Арк. 200—202; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 3.*

⁹ *ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 17, 216.*

¹⁰ *ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 324; Т. 2. — Арк. 3; Т. 9. — Арк. 17; Ф. 2-Н. — Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152.*

Дрогобицька (без Ходорівського, Миколаївського, Рудківського, Крукеницького, Комарнівського, Мостиського, Нижанковицького, Новострілицанського, Судововишнянського районів), Станіславська (без Більшівського, Букачівського, Бурштинського, Рогатинського районів, з яких була створена Рогатинська округа ОУН, яка ввійшла до Львівського краю¹¹), Чернівецька і Закарпатська області УРСР¹².

Потрібно також сказати, що під час реорганізації у підпіллі проводилися спеціальні конференції, присвячені цьому питанню. Зокрема, господарчий референт районного проводу Михайло Гута і підпільник Василь Кузьмин розповідали, що в ніч на 13 листопада 1944 р. в с. Тязів провідник повітового проводу ОУН Григорій Вацеба-‘Сулима’ провів конференцію, на якій обговорювалися зміни у структурі та діяльності ОУН. Крім цього, останній зачитав інструкцію про те, що підрайонні проводи ліквідовуються, натомість організовуються кущі чисельністю від 15 до 35 озброєних членів. В інструкції також зазначалася необхідність зміни псевд для керівного складу¹³. Зокрема, підкреслювалося: «...Як можна швидше організувати кущі, зосередити там весь надійний український елемент, в першу чергу молодь, забезпечити зброєю, по можливості повним військовим обмундируванням. При кущах організувати жандармерію у числі рою, яка повинна охороняти кущ перед внутрішньою і зовнішньою небезпекою, вести розвідку, знищувати ворога, а також добувати продовольство і склади для харчування куща. Із складу куща буде поповнюватися УПА»¹⁴.

На початку свого існування Карпатський край ОУН мав більше 20 сотень УПА, повний склад всіх референтур, тобто служби безпеки (СБ), пропаганди, господарської і військової. Найбільша кількість оунівців знаходилась в гірських районах Карпат, оскільки в горах була можливість зберегти окремі малочисельні підрозділи УПА, які діяли самостійно, але втримували контакт із територі-

¹¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 204; Т. 9. — Арк. 216; Т. 56. — Арк. 14; Ф. 2-Н. — Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 65.

¹² ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 93 (1954). — Спр. 1. — Арк. 171; Оп. 55 (1953). — Спр. 5. — Т. 4. — Арк. 347; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 17.

¹³ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 54 (1953). — Спр. 3. — Т. 1. — Арк. 260; Оп. 56 (1953). — Спр. 6. — Т. 2. — Арк. 202–203.

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 55 (1953). — Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 97.

альними організаціями. Тяжкі умови зими 1944—1945 рр., а також активні операції відділів НКГБ і НКВД призвели до скорочення відділів УПА до 40%¹⁵. Протягом 1946—1947 рр. було вбито і заарештовано понад 20 функціонерів крайового проводу (зв'язкових, охоронців тощо)¹⁶. Станом на 1 вересня 1950 р. у Карпатському краї ОУН діяло та організаційно йому підпорядковувалося 5 окружних, 17 надрайонних і 52 районних проводи загальною чисельністю більше 900 озброєних підпільників. А вже станом на 1 березня 1951 р. Карпатський край складався із 5 окружних, 15 надрайонних і 49 районних проводів із загальною кількістю до 800 осіб.

Практично весь склад Станиславівської області ОУН перейшов у Карпатський край ОУН. З інших областей до складу останнього перейшов тільки керівник Дрогобицької області ОУН Зиновій Тершаковець-‘Федір’, який зайняв посаду організаційного референта Карпатського крайового проводу ОУН¹⁷.

Створення нових адміністративних одиниць відбувалося на основі попередньої структури. Станиславівська область ОУН складала основу Карпатського краю, інші області та округи — відповідно Буковинської, Дрогобицької, Закарпатської, Калуської, Коломийської і Станиславівської округ. Повіти та райони давали кадри для керівництва надрайонів і районів. Останні почали відповідати офіційному радянському адміністративному поділу. Найнижчою адміністративно-територіальною одиницею була станиця, яка відповідала одному населеному пунктові. Кілька станиць (залежно від кількості членів і симпатиків) формували куцц, яких у районі налічувалося від двох до шести¹⁸. У подальші роки траплялися випадки, коли підпільники, які проживали у населеному пункті, могли підпорядковуватися безпосередньо куццовому проводу ОУН. Така ситуація була зумовлена браком керівних кадрів, які могли б очолити станичні організації, тому вони ліквідовувалися, а підпільники переводилися в куцці¹⁹.

¹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 6. — Арк. 76; Т. 9. — Арк. 18; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 153.

¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 93 (1954). — Спр. 1. — Арк. 74.

¹⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 4.

¹⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 327; Т. 9. — Арк. 17; Ф. 2. — Оп. 56 (1953). — Спр. 6. — Т. 2. — Арк. 198—199; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Ф. 5. — Спр. 445. — Т. 1. — Арк. 140.

¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 217.

Потрібно також зауважити, що після реорганізації у містах були створені міські організації ОУН (наприклад, Бориславська, Дрогобицька, Городенківська, Снятинська, Станиславівська)²⁰. Проте у 1946 р. згідно із наказом Проводу міські ОУН почали ліквідуватися. В першу чергу це було пов'язано із тим, що їх важко було контролювати і перевіряти (там могла з'явитися агентура МГБ), а також міські організації набагато легше виявлялися і ліквідувалися. Водночас у важливих містах продовжували існувати спецбойки для проведення акцій над партійно-радянським активом²¹.

Відповідно до реорганізації адміністративно-територіального устрою ОУН відбулися зміни й військово-територіального поділу УПА. Замість п'яти ВО (у складі УПА-Захід), які існували станом на листопад 1944 р., було створено три, які, мабуть, мали співвідноситися із новоутвореними краями ОУН, що постали у зв'язку з реорганізацією областей та функціонували аж до припинення організованої боротьби на українських землях. Згідно із адміністративно-територіальним поділом, що був прийнятий в УПА, територія Карпатського краю ОУН входила до складу ВО 4 «Говерля». Командир ВО одночасно займав пост військового референта Карпатського крайового проводу ОУН.

Відповідно до наказу УПА-Захід (ч. 9/44 від 25 листопада 1944 року), ВО 5 «Маківка» приєднувалася до Станиславівської ВО 4 «Говерля»²². Тобто, Дрогобищина по лінії ОУН входила до Карпатського краю (основу якого становила Станиславівська область), а по лінії УПА — до ВО 4 «Говерля», територіально співвідносного з ним. Цим же наказом до ВО 4 «Говерля» приєднали ВО 7 «Сучаву» і ВО 8 «Срібну». Таким чином, ВО 4 «Говерля» складалася із Чернівецького ТВ 20, Коломийського ТВ 21 «Гуцульщина», Станиславівського ТВ 22 «Чорний ліс», Калуського ТВ 23 «Магура», Дрогобицького ТВ 24 «Маківка», Закарпатського ТВ 25²³.

У 1944 р. існувала Буковинська область ОУН, яка організаційно входила до складу ЗУЗ. Особливістю цієї області було те,

²⁰ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 55 (1953). — Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 224.

²¹ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93 (1953). — Спр. 1. — Арк. 238.

²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3834. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4.

²³ Содоль П. Українська Повстанча армія 1943—1949. Довідник другий... — С. 53.

що на відміну від інших округи тут були відсутні, натомість вона складалася із повітів. Так, до реорганізації у складі Буковинської області ОУН перебували три повіти: Гірський (Вижницький), Запрутський і Чернівецький²⁴. Натомість новореорганізована **Буковинська округа ОУН** (20) поділялася на три надрайони та сім районів: **Гірський (Вижницький) (Ш)**, **Запрутський (ІІ)** і **Чернівецький (І)**²⁵. **Гірський надрайон** поділявся на Вижицький і Путьлівський райони²⁶. **Запрутський** складався із Заставнівського, Кіцманського і Садогурського²⁷. **Чернівецький надрайон** утворювали: Вашківський, Сторожинецький, Глибоцький, Чернівецький райони²⁸. Глибоцький район ОУН був найслабшим і довго не діяв, оскільки не було людей.

Дрогобицька обласна ОУН була реорганізована в Дрогобицьку округу. До літа 1944 р. у складі області були три округи: Дрогобицька, Самбірська та Стрийська²⁹. Достеменно невідомо, коли саме завершилася реорганізація структури ОУН. Перші документи референтури пропаганди, у яких фігурують Дрогобицька округа та Самбірський надрайон, датовані 27 і 30 травня відповідно³⁰. При цьому варто зазначити, що місячний звіт окружної рефе-

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67446. — Арк. 18, 31, 33; Спр. 67447. — Арк. 11. — 12, 27—28.

²⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150—150зв., 201; Ф. 2. — Оп. 99 (1954). — Спр. 15. — Арк. 1, 253; Оп. 60 (1953). — Спр. 4. — Т. 2. — Арк. 43—44, 343—344; Оп. 58 (1953). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 103, 237; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 2.

²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 2; Оп. 98 (1954). — Спр. 5. — Т. 1. — Арк. 5; Оп. 99 (1954). — Спр. 15. — Арк. 272; Оп. 59 (1953). — Спр. 5. — Т. 2. — Арк. 2; Оп. 60 (1953). — Спр. 4. — Т. 2. — Арк. 344; Оп. 58 (1953). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 103; Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150, 201—202.

²⁷ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 99 (1954). — Спр. 15. — Арк. 256; Оп. 58 (1953). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 236; Оп. 59 (1953). — Спр. 5. — Т. 2. — Арк. 2; Оп. 60 (1953). — Спр. 4. — Т. 2. — Арк. 344; Оп. 58 (1953). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 103; Оп. 75 (1953). — Спр. 8. — Арк. 21; Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150.

²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 386; Т. 6. — Арк. 179, 321; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150, 201; Ф. 2. — Оп. 99 (1954). — Спр. 15. — Арк. 255; Оп. 59 (1953). — Спр. 5. — Т. 2. — Арк. 2; Оп. 60 (1953). — Спр. 4. — Т. 2. — Арк. 344; Оп. 58 (1953). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 103, 235.

²⁹ Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобищині (1944—1950-і рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. К. Кондратюк (відп. ред.), В. Футала (упорядник), Л. Зашильняк, Я. Ісаєвич та ін. — Спецвипуск. — Дрогобицьк, 2002. — С. 189.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 34, 46.

рентури пропаганди названий «Звітом ч. 1», у якому згадувано про вишколи, які відбувалися починаючи з лютого 1945 р. Це дає підстави стверджувати, що у травні уже функціонував якщо не окружний провід, то окружний осередок пропаганди. У звіті подано, що окружний референт організував 13—19 травня вишкіл пропагандистів. Євген Пришляк, що в лютому 1945 р. був призначений референтом СБ Самбірського окружного проводу ОУН, на слідстві у 1952 р. зізнавав, що невдовзі після початку його праці на цьому посту Самбірська округа була переформована в надрайон³¹. Отже, округа мусила існувати ще до початку згадуваного вишколу³². Обласний референт УЧХ Юлія Ганущак-‘Галичанка’ також зізнавала, що до травня 1945 р. З. Тершаковець був обласним провідником³³. Усе це дає підстави датувати створення Дрогобицької округи ОУН весною 1945 р. Слід зауважити, що пізніше радянські органи, з огляду на те, що за радянським адміністративно-територіальним устроєм округа охоплювала більшу частину тодішньої Дрогобицької області, часто вживали щодо округи означення «область».

Навесні 1945 р. певні частини території, що входили до складу Дрогобицької області, були перепідпорядковані іншим територіальним одиницям ОУН. Так, Жидачівський повіт відійшов до Калуської округи ОУН Карпатського краю; на його основі створено Журавненський надрайон, структуру якого складали два райони — Жидачівський і Журавненський. Миколаївський і Рудківський повіти були перепідпорядковані Городоцькій (Львівській) округі Львівського краю ОУН й увійшли, відповідно, до Городоцького (Комарнівського) надрайону (від Дрогобицьчини відійшли Рудківський і Комарнівський райони) і Миколаївського (Щирецького) надрайону (перейшов Миколаївський район).

Із колишньої Перемиської області не пізніше травня 1945 р. до Дрогобицької округи приєднано ту частину Добромільського повіту, яка опинилася на схід від польсько-радянського кордону. З неї створено Добромільський район ОУН, який охопив за радянським поділом територію Добромільського та Нижанковичького районів Дрогобицької області УРСР.

³¹ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67417. — Т. 3. — Арк. 203.

³² ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 46.

³³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 53. — Арк. 232.

Децо зменшену за територією, порівняно з областю 1944 р., новостворену **Дрогобицьку округу** поділено на три надрайони: **Стрийський (I), Дрогобицький (II), Самбірський (III, «Кіндратів»)**³⁴. До **Стрийського надрайону** увійшли 4 райони: Меденицький, Сколівський, Славський і Стрийський³⁵. **Дрогобицький надрайон** складався з Боринського, Дрогобицького, Дублянського, Підбузького і Турківського районів³⁶, а також міста Дрогобич. Крім того, від осені 1945 р. статус окремого району певний час мав Борислав і околиці (т. зв. нафтопромисловий басейн). **Самбірський надрайон** включав шість районів: Добромільський, Нижньоустрицький, Самбірський, Старосамбірський, Стрілківський і Хирівський³⁷. Слід зауважити, що від часу створення (весна 1945 р.) аж до ліквідації (1952 р.) цей надрайон не зазнавав, на відміну від двох інших, жодних територіальних змін.

Влітку 1946 р. Боринський район перепідпорядковується з Дрогобицького Стрийському надрайону, а Меденицький, навпаки, із Стрийського — Дрогобицькому надрайону³⁸.

Через створення четвертого **Турківського надрайону** у 1947 р. в адміністративно-територіальному устрої Дрогобицької округи відбулися доволі значні зміни. До нього зі Стрийського надрайону увійшли Боринський і Славський райони, а з Дрогобицького надрайону відійшов Турківський район. Турківський надрайон отримав завдання охопити прилеглі райони Закарпаття³⁹. Причини і перебіг цієї реорганізації подає у своєму листі її ініціатор, окружний провідник Іван Лаврів'Нечай': «Я на зустрічі з 'Додом' і 'Волянським' запропонував план реорганізації Стрийського надрайону, а саме: відірвати від Стрийського надрайону райони Славське і Бориня і приєднати до них район Турка (останній приєднати тільки весною) і створити окремий надрайон.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 34, 111, 192; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 17; Т. 1. — Арк. 327; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. — Арк. 327; Т. 77. — Арк. 133; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

³⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 271—273зв.

³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 260—261зв., 274—288.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 12; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 39. — Арк. 7зв.—8зв.; Т. 78. — Арк. 258—259зв., 289—296, 350—371.

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 260—261зв., 271—288.

³⁹ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. — Спр. П-38686. — Арк. 15зв.; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 18.

Причини укладення такого плану наступні: Стрийський надрайон тягнувся довжиною “17” і важко було ним керувати. ... ‘Данило’ був слабкий, щоб впоратися з чотирма надрайонами. Через безконтрольність тих районів вони відставали, і ми там багато втрачали. На цей терен перейшла “Срібна”, про яку треба було піклуватися і привести все в який-небудь порядок. Для здобуття Закарпаття і оволодіння “22” треба було стати сильною ногою в Славському, Боринському і Турківському районах. Це все ‘Данило’ зробити не міг. По-перше, через халатне відношення, а, по-друге, фізично неможливо.

Поставивши надрайон Турчанщину, можна буде все це зробити і поправити тому, що надрайонний Турчанщини буде на місці районів біля себе, людей достатньо, так що при доброму господарюванні і організаційній роботі нам вдасться втілити все це в життя. Навіть сама присутність надрайонового Турчанщини зробить там багато. Цей надрайон Турчанщина буде мати можливість силами кадрів і відділів працювати на Закарпаття, оскільки посылати туди “24” спеціально, як показує практика, недоцільно ... Закарпаття частково стане нашим, а старі терени будуть у всіх відношеннях стояти краще»⁴⁰.

З літа 1947 р. **Дрогобицька округа** складалася з чотирьох надрайонів: **Дрогобицького** (Дрогобицький міський і районні проводи, Дублянський, Меденицький та Підбузький)⁴¹, **Самбірського** (Добромільський, Нижньоустрицький, Самбірський, Старосамбірський, Стрілківський та Хирівський райони)⁴², **Стрийського** (Стрийський та Сколівський районні проводи), **Турківського** (Боринський, Славський, Турківський райони Дрогобицької області та Закарпаття)⁴³.

Після цього змін в адміністративно-територіальному устрої не проводилося. Щоправда, відповідно до договору між Польщею та СРСР 15 лютого 1951 р. Польщі передано Нижньоустрицький ра-

⁴⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 18. — Арк. 157 — 158.

⁴¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 78. — Арк. 392 — 462; Спр. 398. — Т. 21. — Арк. 224.

⁴² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 4. — Арк. 93 — 95; Спр. 398. — Т. 21. — Арк. 224.

⁴³ ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 98. — Спр. 6. — Арк. 4; Оп. 99. — Спр. 16. — Арк. 301; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 17, 201; Т. 76. — Арк. 205; Спр. 398. — Т. 21. — Арк. 224.

йон та окремі села Хирівського та Стрільківського районів тодішньої Дрогобицької області загальною територією 480 км².

У 1944 р. діяла Станиславівська обласна ОУН, до якої входили 3 округи (Станиславівська, Коломийська, Калуська)⁴⁴, 9 повітів (Снятинський, Коломийський, Городенківський, Тлумацький, Надвірнянський, Станиславівський, Галицький, Долинський, Калуський), 32 райони, близько 130 підрайонів і станиць, які розташовувалися практично у кожному населеному пункті⁴⁵.

Перед реорганізацією Калуська округа ОУН складалася із Калуської, Долинської і Галицької повітових організацій⁴⁶. Після створення у березні 1945 р. **Калуська округа ОУН (23)** складалася із трьох надрайонів і 9 районів: **Долинського (II), Журавненського (III), Калуського (I)**⁴⁷. У **Долинський надрайон** увійшло 4 райони: Болехівський, Вигодський, Долинський, Рожнятівський⁴⁸. **Калуський надрайон** складався з Войнилівського, Калуського і Перегінського⁴⁹. **Журавненський** надрайон включав два райони: Жидачівський і Журавненський⁵⁰. Структура Калуської округи ОУН не була постійною, протягом 1945—1952 рр., у зв'язку із зміною умов боротьби, вона зазнавала певних трансформацій.

⁴⁴ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 67 (1953). — Спр. 11. — Арк. 33; Оп. 55 (1953). — Спр. 5. — Т. 1. — Арк. 122зв., 123, 124, 125, 190; Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 79—82, 99—104; Оп. 55 (1953). — Спр. 6. — Арк. 98.

⁴⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 56. — Арк. 9; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 2. — Арк. 47.

⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 124; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 56. — Арк. 9—12; Ф. 2. — Оп. 55 (1953). — Спр. 5. — Т. 1. — Арк. 123—124, 266; Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 98—99.

⁴⁷ ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 93 (1954). — Спр. 1. — Арк. 174; Оп. 58. — Спр. 11. — Арк. 144; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Оп. 110 (1954). — Спр. 2. — Т. 7. — Арк. 253; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 7; Т. 9. — Арк. 17; Т. 26. — Арк. 165; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 200; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 125; ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 1; Спр. 8. — Арк. 42; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 17; Спр. 376. — Т. 38. — Арк. 137—145, 166—180зв.; Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 7; Т. 9. — Арк. 17; Т. 56. — Арк. 13; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁴⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 7; Т. 9. — Арк. 17; Т. 26. — Арк. 166—167; Т. 56. — Арк. 13; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 200; Ф. 2. — Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 1; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁵⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 7; Т. 9. — Арк. 17; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152.

У 1947 р. у Калуській окрузі відбулися зміни, в результаті яких, для кращого управління і контролю за діяльністю, до складу Журавненського надрайону із Калуського надрайону долучили Войнилівський район. У підпільному документі «Становище ОУН у Карпатському краї» зазначалося: «Калуська округа у більшій частині в районах має від 15 до 20 осіб, однак такий як Войнилівський район майже не має людей»⁵¹. Через те, що територія Долинського надрайону була доволі велика, з нього вилучили Рожнятівський район і передали до Калуського надрайону. Відповідно до цих змін **Калуська округа** із 1947 р. складалася із трьох надрайонів: **Долинського** (Болехівський, Вигодський, Долинський райони)⁵², **Калуського** (Калуський, Перегінський, Рожнятівський)⁵³, **Журавненського** (Войнилівський, Жидачівський, Журавненський)⁵⁴. У такому складі Калуська округа практично без змін проіснувала аж до ліквідації. Такі структурні зміни підтверджуються документами, вилученими у загиблого провідника Карпатського крайового проводу Степана Слободяна-‘Єфрема’ та члена Проводу ОУН Романа Кравчука-‘Петра’.

До реорганізації у 1944 р. Коломийська окружна ОУН складалася із Коломийського, Снятинського, Городенківського і Косівського повітів ОУН⁵⁵. Після реорганізації **Коломийська округа ОУН** (21) складалася із трьох надрайонів: **Городенківського (III)**, **Коломийського (I)**, **Косівського (II)**⁵⁶. **Городенківський** надрайон утворювали: Гвоздецький, Городенківський, Заболотівський, Сня-

⁵¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 19; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 153.

⁵² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 168—169; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 200—201; Ф. 2-Н. — Оп. 98 (1954). — Спр. 8. — Арк. 86.

⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 98 (1954). — Спр. 8. — Арк. 85; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 166—167.

⁵⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 7; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 201; Т. 26. — Арк. 169—170; Ф. 2-Н. — Оп. 98 (1954). — Спр. 8. — Арк. 86.

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 124; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 56. — Арк. 9—12; Ф. 2. — Оп. 55 (1953). — Спр. 5. — Т. 1. — Арк. 123—124, 266; Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 98—99.

⁵⁶ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 56 (1953). — Спр. 6. — Т. 2. — Арк. 202; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Оп. 99 (1954). — Спр. 15. — Арк. 218; Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 50; Оп. 98 (1954). — Спр. 9. — Арк. 93; Оп. 110 (1954). — Спр. 2. — Т. 7. — Арк. 250—251; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 17—18; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 151—151зв., 194; Ф. 5. — Спр. 67443. — Т. 1. — Арк. 111; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

тинський, Чернелицький райони ОУН⁵⁷. Протягом 1945—1946 рр. діяли Снятинський і Городенківський міські проводи ОУН⁵⁸. **Коломийський** надрайон включав Коломийський, Коршівський, Обертинський, Печеніжинський райони ОУН⁵⁹. **Косівський** надрайон складався із Жаб'євського, Косівського, Кутського, Яблонівського районів⁶⁰.

Відповідно до структурного поділу у 1944 р. на Закарпатті мав існувати Закарпатський край ОУН. Оскільки у 1942—1943 рр. угорська адміністрація заарештувала практично весь керівний і чисельний рядовий склад, Закарпатський край не мав адміністративного поділу, а складався з мережі нечисельного підпілля. Після того як угорська адміністрація випустила з ув'язнення частину націоналістів у листопаді 1944 р., Дмитро Бандусяк-‘Лопата’, як уповноважений від ЗУЗ, відновив Закарпатський крайовий провід ОУН. Навесні 1945 р. у зв'язку із реорганізацією підпілля Закарпатський край ОУН був переведений у **Закарпатський окружний**. Останній діяв на території Берегівського, Іршавського, Севлюського, Хустського округів і організаційно підпорядковувався Карпатському краю ОУН. Однак у зв'язку із малочисельністю підпілля він не поділявся за адміністративно-територіальним принципом.

У 1947 р. репресивно-каральні органи повністю ліквідували Закарпатську округу ОУН («Срібна»). Проте у липні того ж року підпілля в основному спромоглося її відновити. Зокрема, у серпні 1947 р. на Закарпаття прибув окружний провідник ‘Булевар’ (колишній провідник Вигодського районного проводу ОУН)

⁵⁷ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 56 (1953). — Спр. 6. — Т. 2. — Арк. 202; Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 87; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 2; Спр. 9. — Арк. 94; Спр. 14. — Арк. 43; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 6; Т. 9. — Арк. 18; Т. 56. — Арк. 14; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150, 195; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁵⁸ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 56 (1953). — Спр. 6. — Т. 2. — Арк. 202; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 6; Т. 9. — Арк. 18; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁵⁹ ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 98; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 2; Спр. 9. — Арк. 93—94; Спр. 14. — Арк. 23, 42; Спр. 9. — Арк. 93—94; Оп. 92 (1951). — Спр. 14. — Арк. 107; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 6; Т. 9. — Арк. 18; Т. 56. — Арк. 13, 28; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150, 194; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁶⁰ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67443. — Т. 1. — Арк. 88, 122; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 6; Т. 6. — Арк. 325; Т. 9. — Арк. 18; Т. 56. — Арк. 14; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150, 195; Ф. 2. — Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 74; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 2; Спр. 9. — Арк. 4—5, 8, 19, 94; Спр. 14. — Арк. 42—43.

і референт пропаганди 'Богдан Кумпанович'⁶¹. Протягом 1—10 жовтня 1947 р. на території Перегінського і Вигодського районів була проведена чекістсько-військова операція силами внутрішніх військ (ВВ) МГБ під керівництвом прикомандированого майора Дудка із управління контррозвідки МГБ Білоруського військового округу і заступника командира 215 стрілецького полку ВВ МГБ майора Макарова, за участю спецгрупи УМГБ під керівництвом ст. оперуповноваженого відділу 2-Н УМГБ старшого лейтенанта Гулянова. В результаті операції 3 жовтня 1947 р. у гірсько-лісистій місцевості Перегінського району було знайдено 5 підпільників, які пропозицію здатися відхилили та розпочали збройний супротив, однак були вбиті. Як виявилось, це були провідник, референт пропаганди та господарчий Закарпатського окружного проводу ОУН з охороною⁶².

Через постійні вагомі втрати керівництво підпілля уже не створювало округи, а організувало надрайон, який прилучили до Коломийської округи. Отже, з травня 1948 р. **Коломийська округа** почала складатися із чотирьох надрайонів: **Коломийського, Косівського, Городенківського і Рахівського**. Останній ділився на два райони — Рахівський і Тячівський. Це підтверджується у документах С. Слободяна-‘Єфрема’⁶³. Як згадувалося вище, Закарпатський (Міжгірський) район був прилучений до Турківського надрайону Дрогобицької округи.

Перед реорганізацією у 1944 р. до складу Станиславівської округи ОУН входили Станиславівський, Надвірнянський і Тлумачький повіти ОУН⁶⁴. Після реорганізації Галицький повіт Калузької округи і Станиславівський повіт Станиславівської округи були об'єднані в один Станиславівський надрайон ОУН. Його провідником став Григорій Вацеба-‘Сулима’ (колишній провідник

⁶¹ ГДА СБ України. — Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁶² ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 110 (1954). — Спр. 2. — Т. 5. — Арк. 8.

⁶³ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67443. — Т. 1. — Арк. 149; Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 196; Ф. 2-Н. — Оп. 98 (1954). — Спр. 9. — Арк. 95; Спр. 14. — Арк. 40; Оп. 99 (1954). — Спр. 15. — Арк. 218, 236; Оп. 60 (1953). — Спр. 7. — Т. 3. — Арк. 212; Оп. 110 (1954). — Спр. 2. — Т. 7. — Арк. 250—251; Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 124; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 56. — Арк. 9—12; Ф. 2. — Оп. 55 (1953). — Спр. 5. — Т. 1. — Арк. 123—124, 266; Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 98—99.

Станіславівського повітового проводу ОУН), а заступником Петро Козак-‘Довбуш’ (колишній провідник Галицького повітового проводу ОУН)⁶⁵.

Новостворена **Станіславівська округа** (22) ОУН складалася із трьох надрайонів: **Надвірнянського** (III), **Станіславівського** (I), **Тлумацького** (II)⁶⁶. До **Надвірнянського** надрайону входили Ланчинський, Надвірнянський, Солотвинський і Яремчанський райони⁶⁷. **Станіславівський** надрайон включав: Богородчанський, Галицький, Лисецький, Станіславівський райони⁶⁸; **Тлумацький** надрайон — Жовтнівський (Нижнівський), Отинський, Тисменицький і Тлумацький райони⁶⁹.

Станіславівська округа ОУН від часу створення до фактичної ліквідації проіснувала незмінно у складі трьох надрайонів і 12 підпорядкованих їй районів. Про це чітко говорять як підпільні звіти, так і цілий масив радянських документів⁷⁰. Взагалі Станіславівська округа ОУН відіграла важливу роль, оскільки саме через неї здійснювався зв'язок між Карпатським і Подільським краями.

⁶⁵ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93 (1954). — Спр. 2. — Арк. 8.

⁶⁶ ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 55 (1953). — Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 98; Оп. 93 (1954). — Спр. 1. — Арк. 174; Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 45; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 2; Спр. 7. — Арк. 177; Спр. 13. — Т. 1. — Арк. 116; Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 45; Оп. 58. — Спр. 11. — Арк. 144; Оп. 110 (1954). — Спр. 2. — Т. 7. — Арк. 252; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 7; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150; Ф. 65. — Спр. 7443. — Арк. 267.

⁶⁷ ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 91; Оп. 98 (1954). — Спр. 7. — Арк. 178, 192—193; Спр. 13. — Т. 1. — Арк. 30; Оп. 93 (1953). — Спр. 3. — Арк. 152; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 2; Спр. 13. — Т. 1. — Арк. 117; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 7; Т. 9. — Арк. 18; Т. 56. — Арк. 13; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150, 197; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁶⁸ ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 95; Оп. 98 (1954). — Спр. 7. — Арк. 17, 177; Оп. 93 (1953). — Спр. 3. — Арк. 151; Оп. 55 (1953). — Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 98; Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 1; Спр. 13. — Т. 1. — Арк. 116; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 7; Т. 9. — Арк. 18; Т. 56. — Арк. 13; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150, 196—197; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁶⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 2. — Арк. 7; Т. 9. — Арк. 18; Т. 56. — Арк. 13; Спр. 398. — Т. 13. — Арк. 150, 196—197; Ф. 2. — Оп. 59 (1953). — Спр. 6. — Т. 4. — Арк. 152; Оп. 90 (1951). — Спр. 66. — Арк. 81; Оп. 98 (1954). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 1; Спр. 7. — Арк. 178, 192; Спр. 13. — Т. 1. — Арк. 117; Оп. 93 (1953). — Спр. 3. — Арк. 96, 152; Ф. 2-Н. — Оп. 110 (1954). — Спр. 2. — Т. 7. — Арк. 251; Ф. 65. — С. 7443. — Арк. 267.

⁷⁰ ГДА СБ України. — Ф. 2-Н. — Оп. 110 (1954). — Спр. 2. — Т. 7. — Арк. 252, 285; Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 23. — Арк. 400—422.

Отже, розкриття організаційно-територіального поділу Карпатського краю ОУН залишається доволі складним питанням. Підпільні умови боротьби постійно вносили свої корективи у структуру. В результаті цього націоналісти змушені були самостійно виробляти оптимальну структуру, яка повинна була відповідати умовам боротьби та забезпечувати ефективне функціонування. Перспективним напрямком є також дослідження підпільної структури на цій території у 1939—1944 рр.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ
ПОДІЛ БУКОВИНСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН
(1945—1952 рр.)

Округа	Надрайон	Район
Буковинська	Гірський (Вижниця)	Вижниця
		Путівля
	Запрутськ	Заставнів
		Кіцмань
		Садгір
	Чернівці	Вашківці
		Глибоцьк
		Сторожинець
		Чернівці

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
ДРОГОБИЦЬКОЇ ОКРУГИ ОУН
(1945—1946 рр.)

Округа	Надрайон	Район
Дрогобич	Дрогобич	Бориня
		Борислав
		Дрогобич
		Дубляни
		Підбуж
		Турка

	Самбір	Доброміль
		Нижні Устрики
		Самбір
		Старий Самбір
		Стрільки
		Хирів
	Стрий	Меденичі
		Сколе
		Славське
		Стрий

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
ДРОГОБИЦЬКОЇ ОКРУГИ ОУН
(1946—1947 рр.)

Округа	Надрайон	Район
Дрогобич	Дрогобич	Борислав*
		Дрогобич
		Дубляни
		Меденичі
		Підбуж
		Турка
		Самбір
	Нижні Устрики	
	Самбір	
	Старий Самбір	
	Стрільки	
	Хирів	
	Стрий	Бориня
		Сколе
		Славське
		Стрий

* Бориславський район, імовірно, існував тільки у 1945—1946 рр.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
ДРОГОБИЦЬКОЇ ОКРУГИ ОУН
(1947—1952 рр.)

Округа	Надрайон	Район
Дрогобич	Дрогобич	Дрогобич
		Дубляни
		Меденичі
		Підбуж
	Самбір	Доброміль
		Нижні Устрики
		Самбір
		Старий Самбір
		Стрілки
		Хирів
	Стрий	Сколе
		Стрий
	Турка*	Бориня
		Славське
		Турка

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
КАЛУСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН
(1945—1947 рр.)

Округа	Надрайон	Район
Калуш	Долина	Болехів
		Вигода
		Долина
		Рожнятів
	Журавно	Жидачів
		Журавне
	Калуш	Войнилів
		Калуш
		Перегінське

* Документами підтверджується існування Закарпатського (Міжгірського) районного проводу в складі Турківського надрайону у 1948—1950 рр.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
КАЛУСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН
(1947—1952 рр.)

Округа	Надрайон	Район
Калуш	Долина	Болехів
		Вигода
		Долина
	Журавно	Войнилів
		Жидачів
		Журавне
	Калуш	Калуш
		Перегінське
		Рожнятів

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
КОЛОМИЙСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН
(1945—1948 рр.)

Округа	Надрайон	Район
Коломия	Городенка	Гвоздецьк
		Городенка
		Заболотів
		Снятин
		Чернелиця
	Коломия	Коломия
		Коршів
		Обергин
		Печеніжин
	Косів	Жаб'є
		Косів
		Кутськ
		Яблонів

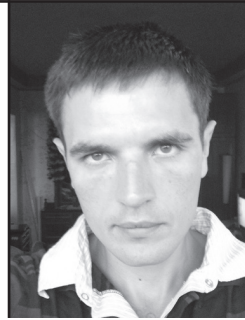
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
КОЛОМИЙСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН
(1948—1952 рр.)

Округа	Надрайон	Район
Коломия	Городенка	Гвоздецьк
		Городенка
		Заболотів
		Снятин
		Чернелиця
	Коломия	Коломия
		Коршів
		Обертин
		Печеніжин
	Косів	Жаб'є
		Косів
		Кутськ
		Яблонів
	Рахів	Рахів
		Тячів

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ
СТАНІСЛАВІВСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН (1945—1952 рр.)

Округа	Надрайон	Район
Станіславів	Надвірна	Ланчин
		Надвірна
		Солотвино
		Яремча
	Станіславів	Богородчани
		Галич
		Лисецьк
		Станіславів
	Тлумач	Жовтнів
		Отинія
		Тисмениця
		Тлумач

Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу досліджень історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті

У статті на основі даних архівно-кримінальних справ фонду Р-2771 з Державного архіву Рівненської області проаналізовано діяльність Висоцького районного проводу ОУН(б) в 1947—1950 рр. Досліджено його структуру, роботу «легальної мережі», здійснення диверсійно-терористичних операцій. Зосереджено увагу на господарчій допомозі підпіллю місцевого населення. Подано біографічні довідки про учасників Висоцького районного проводу ОУН. З'ясовано, що він був форпостом у просуванні визвольного руху на українські етнічні землі південної Білорусії (Пінщину). Доведено, що у післявоєнний період активність підпілля ОУН на Західному Поліссі не поступалася іншим регіонам Західної України.

Ключові слова: «легальна мережа», розвідка, нелегали, пропаганда, винищувальні групи, прикордонна територія.

Yaroslav Antonyuk

Activities of the OUN(b) Vysotsky district leadership (1947—1950)
Activities of the OUN (b) Vysotsky district leadership in the 1947—1950 are analyzed in the article. Research is based on the fund R-2771 from the State Archive of Rivne region. The article presents the structure of the district leadership, work of «legal network», implementation of subversive operations. The emphasis is made on everyday assistance to underground by local population. Biographies of members of the OUN(b) Vysotsky district leadership are added. A conclusion is made that the leadership was an outpost of the liberation movement on Ukrainian ethnic lands of the southern Belarus (so called Pinschyna). It is shown that the development of the OUN underground in Western Polissya was as active as in the other regions of Western Ukraine in the postwar period.

Key words: «legal network», intelligence, illegals, propaganda, exterminating groups, border area.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВИСОЦЬКОГО РАЙОННОГО ПРОВодУ ОУН(Б) (1947–1950 рр.)

Дослідження українського визвольного руху під проводом ОУН(б) (далі ОУН) та УПА в останнє десятиліття піднялися на якісно новий рівень. Історики розкрили низку суперечливих та маловивчених проблем. Поряд з тим поза увагою опинилися північні прикордонні райони сучасної України через помилкове уявлення про їх незначну роль у антирадянській боротьбі. Одним з таких є Висоцький район ОУН, який охоплював територію півночі Дубровицького, сходу Зарічненського районів Рівненської області та кількох сіл Столинського району Брестської області. Особливо малодослідженою залишається діяльність оунівського підпілля на цих теренах після широкомасштабної антиповстанської операції «Велика блокада» 1946 р. До цього часу немає жодної статті, яка б принаймні частково висвітлювала окреслену проблему. Отож, дослідження повністю спирається на неопубліковані архівні документи, переважно з фонду Р-2771 (припинені архівно-кримінальні справи, передані Управлінням Служби безпеки України Рівненської області на зберігання у Державний архів Рівненської області).

Пам'ять про визвольну боротьбу на території Рівненщини тривалий час спотворювалася радянською пропагандою, а невігідна владі інформація замовчувалася. Житель с. Жадень Віктор Левкович згадував про післявоєнне ідеологічне виховання місцевих школярів: «Зі всього, що відбувалося у нашому селі, у нас, дітей, склалася думка, що якщо в дядька Сидора забрали волів і коня, значить він зробив щось неправильно. Якщо енкаведисти забрали дядька Максима, — значить дядько Максим поганий чоловік, а той, хто вбив дядька Назара, — бандит, оскільки дядько Назар виконував всі накази влади»¹.

Останнім часом поміж істориками поживилася дискусія стосовно концепції «фронтиру» (вивчення прикордоння)². Суперечливі питання минулого без належного вивчення активно використовую-

¹ Левкович В. На Жаденской земле. Автобиографические очерки. — Ровно: Листа, 2002. — С. 55.

² Старий «гнукий термін» у нових інтерпретаціях // Україна модерна. Пограниччя, окраїни, периферії. — 2011. — Число 18. — С. 9–10.

ються в боротьбі політичних еліт. Саме тому метою статті є спроба розглянути діяльність прикордонного Висоцького районного проводу ОУН у 1947—1949 рр., спираючись на неопубліковані архівні документи.

В означений час Висоцький районний провід ОУН організаційно входив до Столинського надрайону Ковельської округи ОУН. Вплив райпроводу поширювався також на сусідні Пінський та Столинський р-ни Пінської (тепер Брестської) області Білорусі³.

Від 1946 р. до серпня 1948 р. Висоцький райпровід ОУН очолював Володимир Сизоненко-‘Діброва’, якому підпорядковувалася боївка з 15 осіб⁴. Вона мала на озброєнні: 2 ручні кулемети, 7 автоматів ППШ, 6 гвинтівок⁵. Від вересня 1948 р. до грудня 1950 р. Висоцький районний провід ОУН очолював Адам Довжик-‘Береза’⁶.

Референтуру зв’язку очолював Афанасій Грицюк-‘Галка’⁷. Референтом СБ до червня 1947 р. був Олександр Кониський-‘Бруква’⁸, а далі, до вересня 1948 р., Адам Бруцький-‘Кропива’⁹.

До складу райпроводу входили підрайонні проводи, які контролювали по декілька районів, а також мали власні боївки. Від 1946 р. до листопада 1947 р. підрайонний провід ОУН в селах Бродниця, Бутове, Вичівка, Серники, Іванчиці, Олександрове Зарічненського р-ну очолював Василь Дричко-‘Різун’¹⁰. У протоколах допитів Висоцького РВ МГБ зберігся його опис: «Вище середнього зросту, лице широкє, з добре вираженими вилицями, широкоплечий, ніс з перебитою спинкою, одягнений в тілогрійку синього кольору, штани темно-синього кольору, хромові чоботи, на голові кепка яскравого кольору»¹¹. Боївка ‘Різуна’ складалася з 4-х осіб, мала на озброєнні 3 автомати та 1 гвинтівку¹². Після загибелі командира до квітня 1948 р. посаду займав Афанасій Мерзун-‘Черемха’. До його боївки входили: Федір Диковицький-‘Громило’, Афана-

³ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 4953. — Арк. 90.

⁴ Там само. — Спр. 5159. — Арк. 91.

⁵ Там само. — Спр. 7148. — Арк. 315.

⁶ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 108.

⁷ Там само. — Спр. 4683. — Арк. 116.

⁸ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 119.

⁹ Там само. — Спр. 7546. — Арк. 75.

¹⁰ Там само. — Спр. 3428. — Арк. 114.

¹¹ Там само. — Спр. 6193. — Арк. 108.

¹² Там само. — Спр. 7148. — Арк. 315.

сій Грицюк-‘Галка’, Володимир Гаврилович-‘Веселий’, Яків Зіль-‘Степан’, Микола Матюх-‘Чумак’ та Іван Бруцький-‘Калина’¹³. Далі до лютого 1949 р. боївку очолював ‘Галка’, а після нього до жовтня 1949 р. ‘Громило’¹⁴.

Протягом 1946 — жовтня 1948 рр. в селах Заморочення (нині с.Лісове), Озери, Золоте, Зелень, Сварищевичі Дубровицького р-ну діяла боївка підрайонного провідника Гната Кузла-‘Тонти’¹⁵. До її складу входили: Антон Кузло-‘Клен’, Михайло Роговий-‘Вовк’, Кирило Грицюк-‘Старшина’, Володимир Грицюк-‘Лісовик’, Яків Грицюк-‘Чорногор’, Василь Козубовський-‘Кухар’¹⁶. Потім до липня 1949 р. підрайонний провід ОУН очолював Михайло Роговий¹⁷.

Протягом 1946 — червня 1948 рр. підрайонну боївку ОУН в селах Великі Озера, Залужжя Дубровицького р-ну та Карасин Сарненського р-ну очолював Левко Жакун-‘Щупак’¹⁸. До її складу входили: Матвій Твердий-‘Шершень’, Филимон Твердий-‘Синок’, Сергій Твердий-‘Голуб’, ‘Нежура’, ‘Сидор’ та ‘Рижий’¹⁹.

Протягом 1946—1949 рр. підрайонну боївку ОУН очолював Адам Довжик-‘Береза’. До її складу входили бойовики: Микола Савончук-‘Нечай’, Володимир Грицюк-‘Лісовий’, Василь Парчук-‘Кузьма’, Пилип Кониський-‘Гілячка’ та Сильвестр Аврамишин-‘Тайдамака’²⁰. Підрайонні боївки також очолювали Адам Бруцький-‘Кропива’ (з чотирьох осіб) та ‘Сокіл’ (з п’ятьох осіб)²¹.

Підпільники Висоцького р-ну ОУН нерідко діяли на території сусідніх районів — Сарненського та Володимирецького. Так, боївка Левка Жакуна-‘Щупака’ 27 грудня 1947 р. завдяки інформатору Олексію Котяю-‘Чмелику’ встановила місцезнаходження та важко поранила бійця винищувального батальйону с. Карасин Сарненського р-ну Шкодіча²².

¹³ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 7011. — Арк. 73.

¹⁴ Там само. — Спр. 6747. — Арк. 59.

¹⁵ Там само. — Спр. 5084. — Арк. 62.

¹⁶ Там само. — Спр. 4914. — Арк. 66.

¹⁷ Там само. — Спр. 3484. — Арк. 42.

¹⁸ Там само. — Спр. 4935. — Арк. 74.

¹⁹ Там само. — Спр. 4996. — Арк. 71.

²⁰ Там само. — Спр. 5484. — Арк. 32.

²¹ Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939—1955. — К.: Українська видавнича спілка, 2005. — С. 616.

²² Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 7501. — Арк. 93.

Свою роботу підпілля Висоцького райпроводу ОУН спирало на розгалужену мережу «легалів» (осіб, які проживали легально та допомагали оунівцям). Головним їхнім завданням був збір розвіданих. Наприклад, протягом 1947 р. розвідувально-інформаційну мережу ОУН в с. Висоцьк очолював Володимир Скубіда-‘Курачин’. Йому підпорядковувалися місцеві жителі: Анастасія Нагорна, Надія Пархомович, Ганна Савончук, Іван Чайковський, Марія Чайковська та Устинія Пархомович²³. Про перелік завдань, які отримували інформатори СБ Висоцького райпроводу ОУН, відомо зі свідчень жителя с. Тумень Івана Філька. Він повідомив на допиті, що Адам Бруцький-‘Кропива’ наказав подавати розвідувальні звіти щодо свого села за напрямками:

1. Чи є війська? Які? Скільки? Коли і чому прибули?
2. Чи є представники з району? Хто вони? Чому прибули? У кого зупинялися?
3. Коли приїжджали співробітники МВС, МГБ? Кого викликають? До кого заходять?
4. Хто з жителів є радянським активістом?²⁴

Житель с. Лудинь Адам Рудняк за завданням ‘Кропиви’ влітку 1947 р. склав список з сімох інвалідів Другої світової війни та 50-х військовозобов’язаних²⁵. Завданням Володимира Скубіди, який навчався в Шпанівській ветеринарній школі, було збирати розвіддані про учнів школи та передавати Володимирі Сизоненку-‘Діброві’. Також він повинен був створити серед учнів молодіжний осередок ОУН²⁶.

Важливим напрямком роботи «легалів» ОУН було проведення антирадянської пропаганди. Так, жителька с. Лютинськ Прасковія Пупенко у 1947 р. встановила зв’язок з Адамом Бруцьким-‘Кропивою’. Для конспірації отримала псевдо ‘Вишня’ та кличку «Відро». Восени того ж року вона поширила оунівські листівки по хуторах Лютинської сільради²⁷. Проведення подібних операцій відбувалося доволі часто. Наприклад, в с. Висоцьк лише протягом

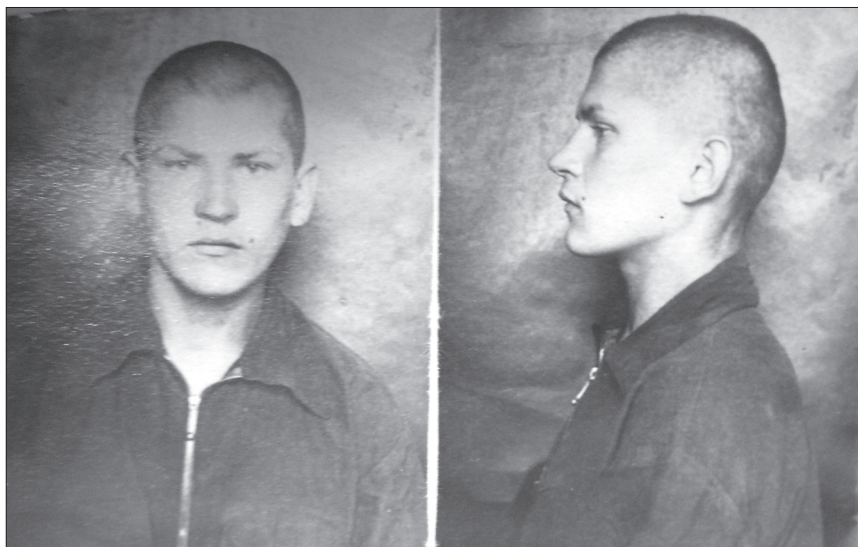
²³ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 5453. — Арк. 111.

²⁴ Там само. — Спр. 6541. — Арк. 9.

²⁵ Там само. — Спр. 12853. — Арк. 217.

²⁶ Там само. — Спр. 5723. — Арк. 131.

²⁷ Там само. — Спр. 7709. — Арк. 235.

Василь Бубнович

Петро Бубнович

1948 р. листівки розклеювалися 1 травня, 3 травня та 7-го червня²⁸.

Крім безпосередньої участі у антирадянській пропаганді «легалі» ОУН повідомляли про осіб, які зривали розклеєні антирадянські листівки. Так, житель с. Тумень Федір Редзель доніс Адаму Бруцькому-‘Кропиві’ про таку дію, вчинену односельчанкою Анастасією Редзель. Невдовзі вона була суворо попереджена оунівцями²⁹.

До завдань «легалів» ОУН належало також забезпечення зв’язку між клітинами підпілля. Житель с. Бродниця Василь Бубнович у лютому 1948 р. був завербований Афанасієм Мерзуном-‘Черемухою’ в зв’язкові та отримав псевдонім ‘Соловей’. Надалі неодноразово викликав в ліс інших «легалів» — Павла Бубновича, Петра Бубновича, Володимира Гавриловича та ін.³⁰. Як правило, зв’язкові виконували й інші доручення. Жительки с. Великі Озера Катерина Пляшко, Мотрона Пляшко, Марія Пляшко та Надія Грицюк були зв’язковими Володимира Сизоненка-‘Діброви’ та одночасно постачали в підпілля розвіддані й харчі³¹.

«Легальна мережа» ОУН забезпечувала усі господарчі потреби підпілля. Жителька с. Бродниця Анастасія Бубнович протягом 1944—1947 рр. випікала хліб для боївки ОУН Василя Дричка-‘Різуна’³². Жителі с. Річиця Михайло Карпінський та Василь Бруцький в 1948 р. за завданням Федора Диковицького-‘Тромила’ принесли в боївку 18 мін, які дістали з мінного поля³³. Михайло Гаврилович з с. Бродниця протягом 1947—1948 рр. чотири рази надавав коней та підводу для операцій боївки ОУН³⁴. Таке ж завдання виконував його односелець Василь Місникович³⁵.

Особливо часто учасники «легальної мережі» виконували різноманітні дрібні господарчі доручення підпілля (зберігання трофейного майна, продаж або купівля товарів та ін.). Так, Федір Гупа-

²⁸ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 5159. — Арк. 73.

²⁹ Там само. — Спр. 5955. — Арк. 61.

³⁰ Там само. — Спр. 6862. — Арк. 37.

³¹ Там само. — Спр. 4725. — Арк. 292.

³² Там само. — Спр. 6532. — Арк. 20.

³³ Там само. — Спр. 5069. — Арк. 74.

³⁴ Там само. — Спр. 5035. — Арк. 29.

³⁵ Там само. — Спр. 5453. — Арк. 92.

Надія Грицюк

Анастасія Бубнович

ло з с. Борове протягом 1947 р. переховував у своєму будинку майно боївки ОУН Василя Дричка-‘Різуна’³⁶. Петро Скорженець з с. Золоте восени 1948 р. за завданням Володимира Сизоненка-‘Діброви’ продав коня і отримані 800 крб. передав у підпілля³⁷. Феодосій Грицюк з с. Лісове за завданням Гната Кузла-‘Тонти’ восени 1947 р. возив молоти жито, а муку зберігав у себе вдома³⁸. Єфимія Бубнович з с. Бродниця в 1947 р. за завданням Василя Дричка-‘Різуна’ двічі ходила в м. Дубровиця за медикаментами з запискою від надрайонного провідника ‘Михася’. В 1948 р. вона знову виконала це ж завдання за наказом Афанасія Грицюка-‘Талки’, а в 1949 р. — Федора Диковицького-‘Тромила’³⁹. Максим Грицюк з с. Лісове від осені 1947 р. зберігав у себе 30 вуздечок, які приніс Гнат Кузла-‘Тонта’⁴⁰. Житель с. Вербівка Микола Козубовський в 1947 р. відремонтував для Адама Бруцького-‘Кропиви’ його патефон⁴¹.

Співпраця «легалів» з ОУН обмежувалася переважно кількома місяцями, хоча інколи тривала роками. Так, жителька с. Вербівка Марта Бруцька протягом 1943—1947 рр. надавала допомогу харчами боївкам ОУН Івана Різанича-‘Гудка’, Романа Твардовського-‘Ліквіда’ та Адама Бруцького-‘Брукви’⁴².

Соціальною та економічною опорою підпілля були місцеві жителі, які зазнали репресій від радянської влади. Жителька с. Вицівка Домініка Місюра у 1945 р. втратила свого чоловіка Дениса Полюховича. Перебуваючи в УПА, він потрапив в оточення військ НКВД та загинув. Невдовзі Місюра отримала звістку про її виселення до Сибіру як дружини оунівця. Проте цього не відбулося. Вона встигла знову вийти заміж та змінити прізвище. Надалі, до арешту у серпні 1948 р., Місюра надавала мережі ОУН активну допомогу⁴³. Батька розвідниці ОУН з с. Лісове Надії Грицюк вбили радянські партизани, а брат, перебуваючи в УПА, загинув у боях з військами НКВД. Сестру та матір виселили до Сибіру⁴⁴. Чоло-

³⁶ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 5446. — Арк. 33.

³⁷ Там само. — Спр. 5458. — Арк. 119.

³⁸ Там само. — Спр. 3435. — Арк. 97.

³⁹ Там само. — Спр. 8660. — Арк. 111.

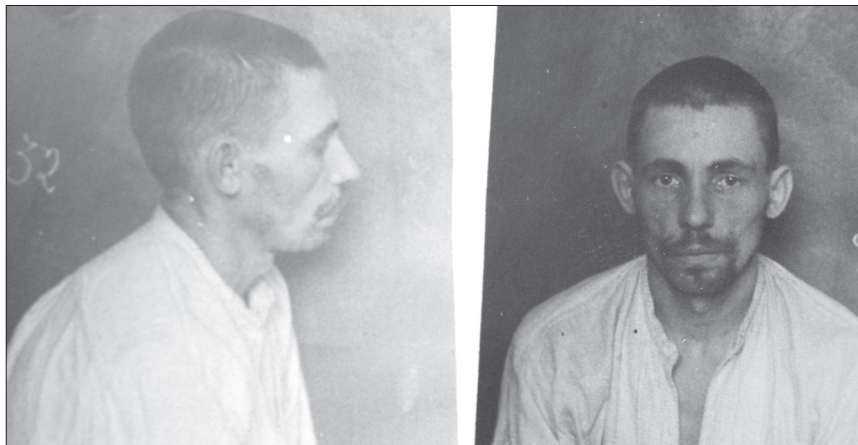
⁴⁰ Там само. — Спр. 6897. — Арк. 59.

⁴¹ Там само. — Спр. 6562. — Арк. 53.

⁴² Там само. — Спр. 6564. — Арк. 14.

⁴³ Там само. — Спр. 5159. — Арк. 90.

⁴⁴ Там само. — Спр. 4725. — Арк. 292.

Микола Козубовський

Семен Бубнович

віка інформаторки ОУН з с. Висоцьк Марії Чайковської, Павла Латушка-‘Шкуру’, наприкінці 1943 р. вбили радянські партизани. Надалі до березня 1949 р. вона співпрацювала з ОУН⁴⁵.

Особливо значну підтримку підпіллю ОУН надавали родичі нелегалів. Арештований Висоцьким РВ МГБ бойовик Василь Парчук-‘Кузьма’ свідчив: «Через час до нас на стоянку прийшла дочка ‘Сави’, яка принесла нам глечик гарячого борщу та миску вареної картоплі. Після того, як ми поїли, вона забрала посуд і пішла додому, а ми на болото, відпочивати на сні»⁴⁶. Михайло Котяй з с. Великі Озера спорудив схрон та протягом зими 1947 р. переховував у ньому свого родича — бойовика ОУН ‘Нежур»⁴⁷.

Співробітники радянських спецслужб добре знали про часті випадки співпраці між нелегалами та їх рідними. Тому останні найчастіше зазнавали репресій радянської влади. Зважаючи на це, підпілля намагалось у міру можливостей їм допомагати. Так, Антон Богатько з с. Річиця протягом п’яти тижнів переховував у своєму будинку сім’ю Адама Бруцького-‘Кропиви»⁴⁸. Жителька с. Лісове Ольга Грицюк протягом 1947 р. переховувала у себе дружину Гната Кузла-‘Гонти»⁴⁹.

Інколи учасники «легальної мережі» отримували від підпілля ОУН частину трофейних речей. Так, житель с. Бродниця Семен Бубнович отримав від Федора Диковицького-‘Громила’ 4 метри мануфактури зеленого кольору, ремені та черевики⁵⁰. Федір Комар з с. Великий Черемель весною 1947 р. отримав від Олександра Савончука-‘Квітки’ мисливську рушницю⁵¹. Частину товарів з кооперативу отримала від Федора Диковицького-‘Громила’ жителька с. Бродниця Зоя Шпаковська⁵².

Члени «легальної мережі» ОУН отримували збройну підтримку нелегалів, тому нерідко погрожували своїм опонентам фізичною розправою. Пелагея Котяй свідчила у Висоцькому РВ МГБ: «Коли в червні 1948 р. були вбиті учасники боївки ‘Щупака’ (Левко Жа-

⁴⁵ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 5723. — Арк. 51.

⁴⁶ Там само. — Спр. 4683. — Арк. 42.

⁴⁷ Там само. — Спр. 4935. — Арк. 89.

⁴⁸ Там само. — Спр. 4929. — Арк. 26.

⁴⁹ Там само. — Спр. 5084. — Арк. 62.

⁵⁰ Там само. — Спр. 4968. — Арк. 69.

⁵¹ Там само. — Спр. 9115. — Арк. 84.

⁵² Там само. — Спр. 12731. — Арк. 51.

кун), на одному з трупів моя матір (Антоніна Котяй) опізнала одяг, який належав батькові — Федору Костюкевичу. Згодом Обозна Марія через це їй погрожувала: «Ти будеш за це відповідати, через тебе вбили ‘Щупака’. Я плачу звичайними слізьми, а ти будеш кривавими»⁵³. Житель хутора Мизоль, що поблизу с. Шахи, Федір Пигаль свідчив: «У квітні 1947 р. до мене прийшов Кіндрат Кутецький і спитав, за скільки продам чоботи. Я відповів, що вони потрібні мені самому. На це Кутецький заявив, що якщо не продам, то придуть і так заберуть»⁵⁴.

Осіб, які виступали на судах свідками по справах учасників «легальної мережі», оунівці жорстоко карали. Житель с. Золоте Яків Рожко сказав на допитах у Висоцькому РВ МГБ: «У випадку, якщо бандити дізнаються, що я дав покази, мене знищать»⁵⁵. Восени 1947 р. жителька с. Бродниця Євдокія Шкода-‘Дворчанка’ повідомила Афанасію Мерзуну-‘Черемсі’, що її односельчанка Ганна Ковтунович їздила до Рівного у якості свідка по справі зв’язкових ОУН Євгенії Сірко, Домни Сірко і Катерини Лепило. Невдовзі Ганна Ковтунович була повішена⁵⁶. 28 січня 1948 р. в с. Великі Озера боївкою Левка Жакуна-‘Щупака’ було вбито голову сільради Федора Костюкевича та його дружину, які були свідками по справі чоловіка зв’язкової ОУН Марії Колядич-Обозної. Обозна також погрожувала іншим свідкам у справі — Антоніні Котяй та Парасковії Гомулко. Вимагала, щоб вони відмовилися від своїх свідчень. Невдовзі Котяй була вбита бойовиками, а Гомулко побита⁵⁷. Жителька с. Лісове Марія Кузло повідомила в 1947 р. Гната Кузла-‘Гонту’, що її односельчани Петрович і Грицюк доносять у Висоцький РВ МГБ на своїх сусідів. Невдовзі їх сім’ї були розстріляні⁵⁸.

Частина осіб, які підтримували ОУН, змушені були це робити через погрози на їхню адресу. Так, жителька хутора Рубле, що поблизу с. Висоцьк, Євдокія Прус свідчила про події осені 1948 р.: «Коли бандити прийшли до мене на хутір, я дуже злякалася, бо

⁵³ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 8527. — Арк. 59.

⁵⁴ Там само. — Спр. 5480. — Арк. 25.

⁵⁵ Там само. — Спр. 4953. — Арк. 195.

⁵⁶ Там само. — Спр. 12887. — Арк. 46–47.

⁵⁷ Там само. — Спр. 8527. — Арк. 82.

⁵⁸ Там само. — Спр. 4953. — Арк. 225.

знала, що вони за дрібниці вбивають людей. Тому я не заперечувала, аби вони взяли все, що їм було необхідно, та скоріше пішли. Тоді бандити забили сокирою кабана, а тушу забрали з собою»⁵⁹. Житель с. Рудня Микола Янковський пояснював слідчим МГБ, чому його кінь опинився в боївці Адама Довжика-‘Берези’: «Вночі восени 1949 р. до мене додому зайшло двоє невідомих озброєних чоловіків. Вони вимагали в мене віддати коня. Я почав пояснювати, що кінь хворий. У цей час ми вийшли з невідомими надвір, і я побачив, що коня вже запрягають. Після цього вони наказали мені нікуди до ранку не виходити, що я і виконав»⁶⁰.

Слід зазначити, що покарання органів радянської влади за допомогу підпіллю ОУН було надзвичайно суворим. Так, 17-річна жителька с. Лісове Ксенія Мерзун була схоплена 8 серпня 1947 р. чекістсько-військовою групою МГБ. У неї було виявлено дві пари білизни (належала оунівцям), яку дівчина несла попрати додому. Згодом за згаданий «злочин» вона була засуджена до десяти років виправно-трудових таборів⁶¹. Аналогічне покарання за «прання білизни» для оунівців отримала жителька с. Рачицьк Столинського р-ну Анастасія Курч⁶². Під карну відповідальність потрапила також 18-річна жителька с. Бродниця Анастасія Гаврилович, яка влітку 1948 р. носила в лісове урочище Острівок харчі (хліб, сало, борщ, кашу, молоко) для боївки ОУН Адама Довжика-‘Берези’⁶³. За подібні «злочини» була засуджена до 10 років виправних таборів її односельчанка Анастасія Бубнович, яка, будучи 16-річною дівчиною, носила їсти повстанцям⁶⁴. «Бандпосібників» ОУН виселяли до східних районів СРСР цілими сім’ями. Лише від 1 січня до 10 серпня 1949 р. з Висоцького р-ну було депортовано 28 сімей (108 осіб) запідозрених у співпраці з підпіллям⁶⁵.

⁵⁹ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 3424. — Арк. 121.

⁶⁰ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 32.

⁶¹ Там само. — Спр. 5209. — Арк. 87.

⁶² Там само. — Спр. 5543. — Арк. 3.

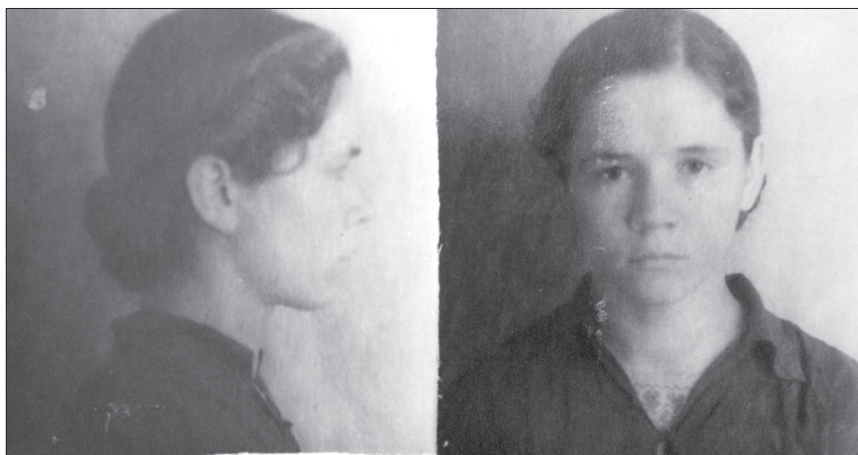
⁶³ Там само. — Спр. 12887. — Арк. 14.

⁶⁴ Там само. — Спр. 6532. — Арк. 254.

⁶⁵ Жив’юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями // Реабілітовані історією. Рівненська область. — Київ; Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. — Кн. 1. — С. 64.

Анастасія Курч

Анастасія Гаврилович

Потужні розвідувальні позиції підпілля ОУН мало у парамілітарних формуваннях з місцевого населення. Так, боєць винищувальної групи з с. Великі Озера Іван Ярмолевич у травні 1947 р. встановив зв'язок з боївкою ОУН Левка Жакуна-‘Щупака’. Згодом він передав у підпілля міномет та гвинтівку, а також вказав на будинки «істрибків», у яких було забрано ще два ручних кулемети. У жовтні 1948 р. він спільно з бойовиками ОУН ходив до будинку фінагента Кіндрата Сала, у якого забрали зібрану у населення держпозику⁶⁶.

Значну частину «легалів» ОУН радянські спецслужби вербували у власну агентуру. Серед них чимало продовжувало співпрацю з ОУН та не виконувало накази чекістів. Таємним співробітником Висоцького РВ МГБ та одночасно інформатором боївки Афанасія Мерзуна-‘Черемхи’ був мешканець с. Серники Костянтин Полюхович. За завданням оунівців він проводив вербування в «легальну» мережу своїх односельчан⁶⁷. Інколи «дворушники» брали безпосередню участь у проведенні терактів. Так, 1947 р. мешканець с. Городище Дмитро Гембицький був завербований оперуповноваженим Висоцького РВ МГБ Харашовіним у таємні співробітники під псевдонімом ‘Буран’. Проте він продовжував співпрацю з ОУН. На допиті Гембицький свідчив: «Бандити сказали мені, що повинні знайти та вбити завідуючого клубом Адама Буська, заступника голови сільради Івана Гречка та колгоспника Степана Новика. За їх страту підписалося десять жителів села». Федір Диковицький-‘Громило’ свідчив, що це вбивство здійснили Адам Довжик-‘Берега’, Володимир Грицюк-‘Лісовик’ та Микола Савончук-‘Нечай’ через надмірну активність згаданих осіб при організації колгоспу⁶⁸.

Оунівське підпілля продовжувало сподіватися на початок війни між Радянським Союзом та країнами Заходу. Сестра Кирила Грицюка-‘Старшини’ Ольга Грицюк заявляла у розмові з односельчанином: «До яких пір наші хлопці будуть страждати, скоріше б війна і прогнати звідси більшовиків, тоді ми дихнемо на

⁶⁶ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 3436. — Арк. 142.

⁶⁷ Там само. — Спр. 6747. — Арк. 153.

⁶⁸ Там само. — Спр. 1455. — Арк. 52.

повні груди і будемо ходити господарями по нашій землі. Вони на це мають право, вони це вистраждали»⁶⁹.

У випадку війни підпілля планувало підняти в тилу Радянської армії повстання, тому до останнього часу продовжували існувати боївки, які проводили активну диверсійно-терористичну діяльність. Так, згідно з дослідженими документами, на території Висоцького р-ну у 1949 р. вони провели такі операції:

10 січня в с. Великі Озера забрано кіноапарат⁷⁰;

13 січня в с. Бродець вбито Михайла Менделя;

15 січня боївка ОУН Адама Довжика-‘Берези’ в с. Золоте важко поранила колгоспного активіста Андрія Рожка;

2 лютого в с. Серники розбито телефонний апарат в місцевій кооперації та обстріляно винищувальну групу⁷¹;

19 лютого боївка Левка Жакуна-‘Щупака’ в с. Городище вбила дільничного уповноваженого молодшого лейтенанта Висоцького РВ МВД Чудиновича, міліціонера Шевчука та місцевого жителя Олександра Магіру⁷²;

25 лютого в с. Великі Озера поранено дільничного уповноваженого МВД лейтенанта Дригеля⁷³;

У березні боївка ОУН Федора Диковицького-‘Громила’ з 4-х осіб роззбрóила групу самооборони с. Городище. Забрали 7 гвинтівок, вбили 2-х міліціонерів та одного місцевого жителя⁷⁴;

4 березня в с. Серники був побитий фінагент;

10 березня в с. Серники пограбовано Адама Островського;

20 березня в с. Серники пограбовано Каленика Полюховича⁷⁵;

10 червня в с. Великі Озера вбито дільничного уповноваженого МВД Рогожина та місцевого жителя Онуфрійчука;

8 жовтня боївкою Адама Довжика-‘Берези’ в с. Рудня пограбовано магазин «Сільпо», де було забрано товарів на 7358 крб. 53 коп. В місцевого жителя Миколи Янковського забрано кабана.

⁶⁹ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 5084. — Арк. 50.

⁷⁰ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 46.

⁷¹ Там само. — Спр. 5159. — Арк. 73–74.

⁷² Там само. — Спр. 6864. — Арк. 88.

⁷³ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 108.

⁷⁴ Там само. — Спр. 9580. — Арк. 67.

⁷⁵ Там само. — Спр. 5159. — Арк. 74.

Того ж місяця на межі з Володимирецьким районом було вбито трьох бійців винищувальної групи та одного радянського активіста. Забрано 3 гвинтівки та автомат.

27 листопада в с. Бродець пограбовано бійця винищувальної групи, у якого забрано 10 пудів зерна.

29 листопада в с. Бродець вбито голову сільради Місниковича⁷⁶.

Згідно з довідкою Висоцького РВ МГБ (вересень 1949 р.), боївками ОУН за період з 1946 р. на території району було вбито 12 радянсько-партійних активістів, 12 бійців винищувальних груп та батальйонів, 10 військовослужбовців МГБ та 40 місцевих жителів. Роззброєно 5 винищувальних груп⁷⁷.

Аналізуючи диверсійно-терористичну діяльність ОУН на території Висоцького району ОУН в 1947—1948 рр., можна стверджувати, що головними її напрямками були: боротьба з таємними співробітниками МГБ («сексотами») серед місцевого населення, протидія колективізації та радянській пропаганді, бойові зіткнення з винищувальними групами та ліквідація їх командирів, матеріальне забезпечення підпілля за рахунок реквізицій майна радянських активістів та пограбувань магазинів.

Найбільш активною діяльністю боївок райпроводу була у 1948 р. (коли підпілля відновилося після важких втрат), але вже у наступному році пішла на спад. У кращому випадку вони залякували «сексотів», паралізували роботу винищувальних груп і тимчасово стримували радянізацію. Проте ефективно протидіяти набагато сильнішому ворогу, звісно, не могли. Згідно зі звітом Рівненського обкому КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У Микиті Хрущову лише в липні 1949 р. у Висоцькому р-ні було утворено три нові колгоспи⁷⁸.

Диверсійно-терористична діяльність ОУН велася не стихійно, а узгоджувалася з вищим керівництвом та оформлювалася відповідною службовою документацією. Зокрема, в «акті обвинувачення» за 12 листопада 1949 р., підписаному 'Климом', зазначалося: «Гузич Іван, Магира Олександр і Гречко Федір — ініціатори і

⁷⁶ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 7490. — Арк. 46, 108.

⁷⁷ Там само. — Спр. 5159. — Арк. 90.

⁷⁸ Літопис УПА. Нова серія / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1943—1959). Книга четверта: 1949—1959. — С. 185.

організатори колгоспу в с. Городище. За активну працю та настирливе творення колгоспу вищезгадані зістали більшовиками призначені на керівні посади. Змагаючи до цілковитого сколективізування села, пішли в розріз з інтересами народу, спричинились до фізичного винищення його, дали більшовикам підстави до грабування і тероризування, за що і зістали дня 16.XI органами УСБ Висоцького р-ну притягнені до карної відповідальності. На домагання громадян с. Городище покарано найвищою мірою покарання — карою смерті»⁷⁹.

Нерідко особи, які дізнавалися про загрозу їх життю з боку боївок ОУН, переховувалися. Житель с. Тумень Іван Філько свідчив: «На початку 1947 р. до мене додому зайшов ‘Кропива’ (Адам Бруцький) з вісьмома бойовиками. Розпитавши про становище в селі, він поцікавився, де знаходиться мій дядько — голова сільради Данило Редзель. Я відповів, що він переховується від них у Висоцьку. ‘Кропива’ тоді засміявся і сказав: “Хіба це далеко?”. Один з бойовиків дав мені по спині три шомполи і попередив «Це ще не кінець»⁸⁰.

Траплялося, що засуджені втікали. Так, вночі 10 травня 1948 р. Федір Диковицький-‘Громило’ та Василь Дричко-‘Різун’ організували теракт на фінагента Висоцького р-ну Ігоря Островського. У його здійсненні брали участь «легали» с. Серники — Василь Сай (озброєний автоматом), Антон Кочановський (також працював фінагентом, незброєний), Василь Полюхович (озброєний автоматом), Антон Полюхович (озброєний карабіном), Яків Полюхович (неозброєний). Скориставшись неузгодженістю дій нападників, засуджений утік⁸¹. 5 липня 1947 р. в с. Річиця боївка ОУН здійснила засідку на Агрипину Богатько, та їй вдалося втекти. 8 липня у цьому ж селі також втік від бойовиків ОУН Онуфрій Позняк⁸².

Порушення та зловживання під час проведення диверсійно-терористичних операцій ОУН ретельно фіксувалися та вивчалися самим підпіллям. Далі на основі службового розслідування вивносився вирок Револьюційного трибуналу. Зокрема, зберігся уні-

⁷⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 23. — Арк. 50.

⁸⁰ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 6541. — Арк. 10.

⁸¹ Там само. — Спр. 6193. — Арк. 104–105.

⁸² Там само. — Спр. 5159. — Арк. 73.

кальний документ — «акт обвинувачення» Володимира Сизоненка-‘Діброви’:

«На Різдво п’яний перед 10-ю годиною дня виїхав в с. Золоте, де в листоноші заквартирував з групою з шести осіб, не залишивши нікого на варті. Коні осідлані стояли на подвір’ї. Большевики їхали через село, побачили коні і задержались. Окружили будинок і почали стріляти по втікаючих повстанцях. Тоді був вбитий кулеметник ‘Тай’. Втрачено шість коней з сідлами і кулемет. Ці коні щойно були забрані в селян з с. Золоте.

Взимку, напившись до безтями, побив господаря хати на хуторі Рудня, а доньку хотів знасилувати. Коли друг ‘Кропива’ пробував його в лагідний спосіб успокоїти, стріляв по ньому з пістоля. Подібний випадок невдовзі трапився з тією лиш різницею, що він стріляв на повстанців, що його заспокоювали, з автомата.

Погрожував повстанцям: “Знай! Якщо кому скажеш, — я дістану, безперечно, но але ж і ти жить не будеш! Я знайду підстави і можливості!».

Звітував наверх фіктивно. В розділі про ворожі сили завжди перебільшував на 45-60%. В господарчому звіті ніколи не вписував усі здобуті у кооперації речі. В касовому звіті не всі прибутки були записані.

16 квітня 1947 р. був призначений в Дубровицький район. Терен мав передати ‘Брукві’. Наказу не виконав. На зв’язок не прийшов, а з групою весь час рейдував по терені. Переважно всі повстанці висловлюють думку, що він це робив з ціллю, щоб наскочити на большевиків і поранити ‘Брукву’, або самому поранитися й залишитися у Висоцькому р-ні. Внаслідок чого большевики активізувалися в районі. До 150 осіб (ББ)⁸³ стягнули з інших районів. Блокували ліси. Так тривало 6 тижнів, аж до смерті ‘Брукви’.

Не приділяв уваги конспірації, можливо, спеціально проходив з групою через болота покрай села, в яких стояли большевики (опергрупи). Слідом можна було дійти до постюю групи. Через це одного разу була облава, в якій загинув ройовий ‘Грізний’ і втрачено 2 кулемети Дехтярьова.

11 червня 1947 р. ‘Діброва’ перетягнувся з групою через болото покрай с. Золоте, в якому було понад 20 большевиків. Їх побачив большевицький вартовий. Через 2-3 години большевики дійшли до місця постюю і оточили потомлених повстанців, які по-

снули. Сам ‘Діброва’ на постої тоді не був, а відійшов до раненого, який недалеко лежав.

У розмові з ‘Василем’ за вересень 1947 р. висловлювався відносно звітів та орг. наказів: “Добре їм (зверхникам) в криївках сидіти на всьому готовому і командувати. Кому хочеться знати, скільки з району поставок, хай прийде в райосередок, хай пов’яжеться з начальником планової комісії. Не бійся — кожен хоче пережити, а ти наражайся». Далі каже: “Була житуха в 45—46 рр., як нас ніхто не знав і ми нікого».

У вересні 1947 р. повстанці ‘Микола’ і ‘Володя’ забрали кооперацію. ‘Діброва’ їм сказав: «Нікому не кажіть, скільки чого взяли, я сам знатиму, як прозвітувати».

Незважаючи на заборону приймати в підпілля свіжих людей, самоправно прийняв в листопаді 1947 р. бувших німецьких поліцаїв, які крились від большевиків, а були вже кілька разів переловлювані і “втікали” від большевиків” (це громадяни м-ка Серники) Полюхович Василь і Кіндрат (чужі особи). Обидва зістали прикріплені до групи на час зими. Дня 4.XII після персональної перевірки кадрів в тому районі від мене особисто д. ‘Діброва’ дістав наказ — обох свіжоприйнятих зліквідувати, а політ. непевного ‘Завзятого’ (після поранення виздоровлював) відсепарувати, з тим, щоб забезпечити його на зиму. За Полюховича Василя ‘Діброва’ поручився, а Кіндрата, якого я хотів забрати зі собою — обіцяв тієї ж ночі взяти на розробку. Слова не додержав, що призвело до того, що дня 12 грудня Кіндрат і ‘Завзятий’ вийшли до большевиків, спровокували ліс та забрали всі харчеві запаси, які наготовила боївка на цілу зиму і весну 1948 р... В останньому часі д. ‘Діброва’ змінив свою поведінку в напрямку кращого, накази виконує солідніше і при звітуванні більше точний, але це тому, що після останніх подій зістав попереджений, що за найменший вчинок проти наказу зістане покараний карою смерті»⁸⁴.

Напевне, від революційного суду ‘Діброву’ врятувала загибель у бою з опергрупою Висоцького РВ МГБ.

Небезпекою для мережі ОУН було потрапляння у руки ворога оунівських документів. Так, 1 квітня 1948 р. боївка ОУН Афанасія

⁸³ Підрозділ Управління боротьби з бандитизмом Міністерства державної безпеки.

⁸⁴ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-30. — Спр. 118. — Арк. 18—19.

Мерзуна-‘Черемхи’ оточила будинок секретаря сільради с. Серники Семена Полюховича. В перестрілці загинув командир боївки, а інший підпільник отримав поранення. Обоє їх забрали інші учасники боївки. Через чотири дні в траншеї за 1 км. від с. Серники місцевими дітьми було виявлено ледве прикопаний труп чоловіка 20-23 років, одягнений у військову форму. На місце одразу прибули співробітники Висоцького РВ МГБ. Ними встановлено, що кульовий отвір на трупі розташовувався у верхній частині лівого боку і виходив у нижній. В кишнях було виявлено:

1) зашифрований дробовими числами список «легалів» ОУН з 15 осіб та інший список з 13 осіб. Обое виконані хімічним олівцем на шкільному зошиті. В примітках були написи: «Розвідник», «УСБ», «СБ», «Добрий дядько»;

2) квитанція написана на білому папері від 2 березня 1948 р. для отримання 579 крб., підписана ‘Борисом’ та ‘Черемухою’.

3) квитанція від 28 березня 1948 р. на суму 3000 крб., підписана ‘Черемухою’.

4) список партизан від 30 березня 1948 р. з 5 осіб, написаний чорнилом;

5) чотири «бофони» по 500 крб. кожен;

6) орден «Слави» за № 616010 та медаль «За взяття Берліна»;

7) довідка, видана сільрадою с. Вербівка на ім’я Ганни Грищенко.

Арештований Андрій Плешко-‘Завзятий’ опізнав у вбитому Афанасія Мерзуна-‘Черемха’. Невдовзі за трофейними документами було арештовано кільканадцять «легалів» ОУН⁸⁵.

Стосовно цього випадку СБ ОУН було проведено розслідування: «Полюхович Василь в боївці д. ‘Черемхи’ здобув довір’я у всіх повстанців, як рівно і в самого ‘Черемхи’, який в останньому часі використовував його до писання інформацій та звітів. За словами ‘Діброви’, Василь знав про все, що сл. п. д. ‘Черемха’. І.ІV.48 р. в м. Серниках в часі наскоку на істреків д. ‘Черемха’ зістав вбитий. Торбу і зброю забрали повстанці. Правдоподібно, в портфелі при ньому зісталася зашифрована листа легальників з підрайону. За тижнів 2-3 большевики перевели переарешти всіх зашифрованих, пригадуючи їм клички, псевдо тощо. Двох засудили, а 14 звіль-

⁸⁵ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 8711. — Арк. 64.

нили, зобов'язуючи до співпраці з МВД. Ключ шифри ніби мав подати большевикам Василь. На підставі спостережень зверхника боївки 'Галки' та на його домагання арештувати Василя, д. 'Діброва' взяв його на розшифровку. Василь зі станка втік і закрив за собою всі сліди»⁸⁶.

Ще більш катастрофічною була ситуація, коли в полон потрапив хтось з керівників ОУН. 31 березня 1949 р. о 7.30 винищувальна група під командуванням сержанта Курбатова в с. Олександрове зав'язала бій з Павлом Бубновичем- 'Корнієм' та Федором Диковицьким- 'Громилом'. Останній був поранений та схоплений. При ньому було виявлено: гвинтівку № 1331, пістолет ТТ № 2253, патрони до гвинтівки — 78 та до ППШ — 7, сумку з документами. Надалі Федір Диковицький давав докладні свідчення про легальну мережу ОУН на території Висоцького р-ну. У результаті за його даними було арештовано понад 50 осіб⁸⁷. Важливість операції підтверджує той факт, що арешт 'Громила' згадувалася у звіті Рівненського обкому КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У Л. Маленкову за 15 квітня 1949 р.⁸⁸.

Один з останніх боїв на території Висоцького р-ну відбувся 10 лютого 1950 р. о 8.30 на хуторі Гвоздиня, що поблизу с. Серники, між п'ятьма бойовиками ОУН та чекістсько-військовою групою МГБ з шести осіб на чолі з молодшим лейтенантом Бурматиновим. Проводячи обшук господарчих споруд поблизу будинку Агафії Грицевич, вони виявили озброєну групу нелегалів. Між ними зав'язався сорокахвилинний бій, в результаті якого загорівся хлів. Намагаючись врятуватися, бойовики Сильвестр Аврамишин- 'Гайдамака' та Василь Парчук- 'Кузьма' вибігли на вулицю та у рукопашному бою були схоплені чекістами. Інші троє бойовиків — Адам Довжик- 'Береза', Микола Савончук- 'Нечай' та 'Лісовик' вилізли через дах і втекли до лісу⁸⁹.

Більшість учасників підпілля Висоцького райпроводу ОУН були арештовані та засуджені до тривалих термінів ув'язнення або загинули в боях з радянськими силовими органами. Лише оди-

⁸⁶ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-30. — Спр. 118. — Арк. 19.

⁸⁷ Там само. — Ф. Р-2771. — Спр. 9438. — Арк. 40.

⁸⁸ Літопис УПА. Нова серія / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7... — С. 123.

⁸⁹ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 12833. — Арк. 93.

ницям, наприклад, Івану Полуховичу-‘Іванченку’, вдалося емігрувати на Захід⁹⁰.

Таким чином, збройний спротив підпілля ОУН на території Висоцького району тривав принаймні до початку 1950 р. Зі зміною тактики від проведення диверсійно-терористичних операцій оунівці відмовилося ще за рік до того. Поряд з тим вони активізували пропагандистську та розвідувальну роботу. У своїй роботі Висоцький районний провід ОУН активно взаємодіяв зі Дубровицьким, Володимирецьким, Зарічненським, Столинським та Пінським районами. Отже, він був форпостом у просуванні оунівців на українські етнічні землі південної Білорусі.

Члени боївки ОУН Висоцького районного проводу ОУН

1. Аврамишин Сильвестр Якимович-‘Гайдамака’, 1931 р.н., уродж. с. Рудня Дубровицького р-ну. Влітку 1948 р. встановив зв’язок з ОУН, працював інформатором. Перейшов у листопаді 1948 р. на нелегальне становище. Від весни 1949 р. в боївці ОУН ‘Козаченка’, від травня 1949 р. в боївці ОУН ‘Берези’. Схоплений 9 лютого 1950 р. Висоцьким РВ МГБ, засуджений 20 вересня 1950 р. військовим трибуналом військ МГБ Рівненської обл. до розстрілу⁹¹.

2. Андрушко Микола Михайлович-‘Громило’, ‘Корінь’, 1910 р.н., уродж. с. Нова Річиця Зарічненського р-ну. Референт пропаганди Висоцького райпроводу ОУН. Вбитий 8 квітня 1945 р. поблизу с. Нова Річиця опергрупою Висоцького РВ МГБ⁹².

3. Бруцький Адам Степанович-‘Кропива’, 1921 р.н., уродж. с. Вербівка Дубровицького р-ну. Член ОУН з 1942 р. Підрайонний провідник ОУН. Згодом референт СБ Висоцького райпроводу ОУН. Загинув 25 вересня 1948 р. у бою з опергрупою Висоцького РВ МГБ поблизу с. Вербівка⁹³.

⁹⁰ Мельник Є. В пам’яті нашої // Радянське Полісся (Заріччє). — 1981. — 25 червня; Савич С., Кудрявець П. Покарання фашистських катів // Радянське Полісся (Заріччє). — 1986. — 20 грудня.

⁹¹ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 7490. — Арк. 27.

⁹² Там само. — Спр. 3428. — Арк. 184.

⁹³ Там само. — Спр. 7709. — Арк. 117.

4. Бруцький Адам Іванович — ‘Бруква’, уродж. с. Вербівка Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН. Загинув 23 серпня 1948 р. в бою з опергрупою Висоцького РВ МГБ⁹⁴.

5. Бруцький Іван Іванович-‘Калина’, уродж. с. Вербівка Дубровицького р-ну. Від 1943 р. в УПА⁹⁵.

6. Бубнович Павло Федорович-‘Корній’, 1928 р.н., уродж. с. Бродниця Зарічненського р-ну. Від січня 1949 р. член боївки ОУН. Загинув 9 травня 1949 р. у бою з опергрупою Висоцького РВ МГБ⁹⁶.

7. Гаврилович Володимир Афанасійович-‘Веселий’, уродж. с. Бродниця Зарічненського р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий у серпні 1948 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ⁹⁷.

8. Гнідко Афанасій Федорович-‘Ячмінь’, 1922 р.н., уродж. с. Новосілки Володимирецького р-ну. Від 1944 р. в боївці ОУН. Страчений у листопаді 1948 р. СБ ОУН в лісі Червенському лісі Любешівського р-ну⁹⁸.

9. Горбачевський Іван Федорович-‘Горох’, 1915 р.н., уродж. с. Серники Зарічненського р-ну. Від весни 1948 р. в боївці ‘Черемхи’⁹⁹.

10. Грицюк Афанасій Трохимович-‘Галка’, ‘Круглий’, ‘Завірюха’, 1925 р.н., уродж. с. Лісове Дубровицького р-ну. Від 1944 р. член боївки ОУН. Підрайонний провідник ОУН. Референт зв’язку Висоцького райпровуду ОУН. Вбитий 12 лютого 1949 р. Висоцьким РВ МГБ¹⁰⁰.

11. Грицюк Василь Артемович-‘Граб’, 1922 р.н., уродж. с. Лісове Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН. Загинув 7 січня 1947 р.¹⁰¹.

12. Грицюк Володимир Кирилович-‘Андрій’, ‘Лісовий’, 1929 р.н., уродж. с. Лісове Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН ‘Берези’. Вбитий 26 липня 1949 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ¹⁰².

⁹⁴ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 8660. — Арк. 116.

⁹⁵ Там само. — Спр. 12214. — Арк. 27.

⁹⁶ Там само. — Спр. 8371. — Арк. 57.

⁹⁷ Там само. — Спр. 8660. — Арк. 117.

⁹⁸ Там само. — Спр. 8440. — Арк. 101.

⁹⁹ Там само. — Спр. 6193. — Арк. 127.

¹⁰⁰ Там само. — Спр. 7709. — Арк. 117.

¹⁰¹ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 120.

¹⁰² Там само. — Арк. 119.

13. Грицюк Кирило Себастьянович-‘Старшина’, 1928 р.н., уродж. с. Лісове Дубровицького р-ну. Господарчий підрайонного проводу ОУН. Вбитий 16 серпня 1948 р. опергрупою Висоцького РВ МВД¹⁰³.

14. Грицюк Яків Омелянович-‘Чорногор’, 1914 р.н., уродж. с. Лісове Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН ‘Гонти’. Вийшов 6 серпня 1948 р. з повинною у Висоцький РВ МВД¹⁰⁴.

15. Дерун Максим Миколайович-‘Моряк’, 1925 р.н., уродж. с. Золоте Дубровицького р-ну. Член боївки ‘Діброви’. Вбитий 13 травня 1947 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ¹⁰⁵.

16. Диковицький Федір Федорович-‘Тромило’, 1924 р.н., уродж. с. Жовкині Столинського р-ну Пінської обл. Від літа 1941 р. в українській поліції м. Столин, брав участь у конвоюванні євреїв до м. Пінськ. Від березня 1946 р. в боївках: ‘Свистка’, ‘Різуна’, ‘Черемухи’ та ‘Галки’. Від січня 1948 р. підрайонний провідник ОУН. Схоплений 31 жовтня 1949 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ, засуджений 20 вересня 1950 р. військовим трибуналом військ МГБ Рівненської обл. до розстрілу¹⁰⁶.

17. Довжик Адам Миколайович-‘Береза’, ‘Орлик’, 1927 р.н., уродж. хутора Сохи поблизу с. Нивецьк Дубровицького р-ну. Від літа 1945 р. в боївці ОУН. Провідник Висоцького райпроводу ОУН (вересень 1948 — грудень 1950 рр.). Арештований 5 січня 1951 р. Цуманським РВ МГБ, засуджений 31 січня 1952 р. військовим трибуналом Волинської обл. до розстрілу¹⁰⁷.

18. Дричко Василь Михайлович-‘Різун’, 1915 р.н., уродж. с. Бутове Зарічненського р-ну. Підрайонний провідник Висоцького райпроводу ОУН. Вбитий 4 грудня 1947 р. опергрупою УМГБ Пінської обл. на хуторі с. Гродно Столинського р-ну¹⁰⁸.

19. Жакун Левко Кононович-‘Щупак’, 1918 р.н., уродж. Дубровицького р-ну. Підрайонний провідник ОУН. Вбитий 5 червня 1948 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ на хуторі Закопань поблизу с. Великі Озера Дубровицького р-ну разом з бойовиками

¹⁰³ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 7490. — Арк. 120.

¹⁰⁴ Там само. — Спр. 3435. — Арк. 55.

¹⁰⁵ Там само. — Спр. 4847. — Арк. 114.

¹⁰⁶ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 105.

¹⁰⁷ Там само. — Спр. 7240. — Арк. 122.

¹⁰⁸ Там само. — Спр. 8375. — Арк. 57.

‘Бобром’ та ‘Іванчицьким’. Чекістами здобуто трофеї: 2 автомати, 1 гвинтівка СВТ, 3 пістолети¹⁰⁹.

20. Зіль Яків Петрович-‘Степан’, 1928 р.н., уродж. с. Серники Зарічненського р-ну. Від осені 1948 р. інформатор боївки ОУН ‘Галки’. Взимку 1948 р. під загрозою арешту МГБ перейшов на нелегальне становище. Від лютого 1949 р. в боївці ‘Галки’, а від 02.1949 р. в боївці ‘Тромила’. Схоплений 23 березня 1949 р. Висоцьким РВ МГБ пораним поблизу с. Озеро Володимирецького р-ну, куди йшов у розвідку. Ногу ампутували¹¹⁰.

21. Козубовський Василь Андрійович-‘Кухар’, ‘Сльоза’, 1922 р.н., уродж. с. Вербівка Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий 28 вересня 1947 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ в лісі поблизу с. Вербівка¹¹¹.

22. Конюк Дмитро Йосипович-‘Мазепа’, 1909 р.н., уродж. с. Біле Володимирецького р-ну, мешк. с. Річиця Зарічненського р-ну. Від 1944 р. в боївці ОУН. Вбитий у листопаді 1948 р. СБ ОУН в лісі Червоний бір Зарічненського р-ну¹¹².

23. Кониський Пилип Васильович-‘Гілячка’, ‘Калина’, 1922 р.н., уродж. с. Вербівка Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН. Загинув 28 вересня 1947 р. в бою з опергрупою Висоцького РВ МГБ поблизу с. Вербівка¹¹³.

24. Кониський Олександр Іванович-‘Дніпровий’, ‘Бруква’, 1923 р.н., уродж. с. Золоте Дубровицького р-ну. Референт СБ Висоцького райпровуду ОУН. Загинув 23 червня 1947 р. в бою з опергрупою Висоцького РВ МГБ¹¹⁴.

25. Кохно Іван Федорович-‘Роса’, уродж. хутора Великий Ліс поблизу с. Тумень Дубровицького р-ну. Член боївки ‘Кропиви’¹¹⁵.

26. Кузло Антон Євтухович-‘Клен’, 1905 р.н., уродж. с. Лісове Дубровицького р-ну. Від 1943 р. член боївки ОУН. Вбитий 28 вересня 1948 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ¹¹⁶.

¹⁰⁹ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 8577. — Арк. 74.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 8660. — Арк. 117.

¹¹¹ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 120.

¹¹² Там само. — Спр. 8440. — Арк. 101.

¹¹³ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 120.

¹¹⁴ Там само. — Спр. 5397. — Арк. 62.

¹¹⁵ Там само. — Спр. 12214. — Арк. 35.

¹¹⁶ Там само. — Спр. 7490 — Арк. 120.

27. Кузло Гнат Адамович-‘Гонта’, 1915 р.н., уродж. с. Лісове Дубровицького р-ну. Від 1943 р. підрайонний провідник ОУН. Вбитий 28 вересня 1948 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ¹¹⁷.

28. Латушко Павло Степанович-‘Шкура’, уродж. с. Висоцьк Дубровицького р-ну. Член ОУН. Вбитий наприкінці 1943 р. радянськими партизанами¹¹⁸.

29. Матюх Василь Кузьмич-‘Чапля’, уродж. с. Рухча Столинського р-ну Пінської обл. Від 1944 р. в ОУН, до 1949 р. в охороні ‘Рися’. Вбитий 23 липня 1949 р. Висоцьким РВ МВД¹¹⁹.

30. Матюх Микола Кузьмич-‘Чумак’, 1920 р.н., уродж. с. Рухча Столинського р-ну Пінської обл. Від 1944 р. в ОУН, до 1949 р. в охороні ‘Рися’. Вбитий 23 липня 1949 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ¹²⁰.

31. Мерзун Афанасій Тимофійович-‘Черемха’, 1917 р.н., уродж. с. Лісове Дубровицького р-ну. Підрайонний провідник ОУН. Загинув 1 травня 1948 р. під час нападу на будинок голови сільради с. Серники С. Полуховича¹²¹.

32. Музичко Микола Михайлович-‘Вишневий’, уродж. с. Вичівка Зарічненського р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий 4 січня 1947 р.¹²².

33. Музичко Яків Михайлович-‘Рубайло’, уродж. с. Вичівка Зарічненського р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий 4 січня 1947 р.¹²³.

34. Парчук Василь Миколайович-‘Кузьма’, 1930 р.н., уродж. с. Серники Зарічненського р-ну. Від весни 1948 р. встановив зв’язок з підпіллям ОУН. Від січня 1949 р. в боївках ОУН ‘Берези’ та ‘Громила’. Арештований 9 лютого 1950 р. Висоцьким РВ МГБ, засуджений 20 вересня 1950 р. трибуналом військ МГБ Рівненської обл. до розстрілу¹²⁴.

35. Плешко Андрій Іванович-‘Завзятий’, 1906 р.н., уродж. с. Висоцьк Дубровицького р-ну. Від жовтня 1945 р. член боївки ОУН ‘Діброви’, далі в боївці ‘Брукви’. Вийшов у грудні 1947 р. з

¹¹⁷ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 8660. — Арк. 116.

¹¹⁸ Там само. — Спр. 5723. — Арк. 51.

¹¹⁹ Там само. — Спр. 7709. — Арк. 218.

¹²⁰ Там само. — Спр. 8660. — Арк. 117.

¹²¹ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 120.

¹²² Там само. — Спр. 8660. — Арк. 116.

¹²³ Там само. — Арк. 116.

¹²⁴ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 22.

повинною. Підтримував зв'язок з підрайонним провідником ОУН 'Гонтою'. Арештований 22 серпня 1948 р. Висоцьким РВ МГБ, за-суджений 11 листопада 1948 р. трибуналом військ МГБ Рівненської обл. до 25 р. виправних таборів¹²⁵.

36. Полухович Василь Дмитрович-‘Калина’, 1919 р.н., уродж. с. Серники Зарічненського р-ну. Сім'ю в 1947 р. вивезли до Сибіру. Член боївки ‘Громила’. Вбитий 2 червня 1948 р. військами МГБ в с. Серники¹²⁶.

37. Полухович Іван Дмитрович-‘Іванченко’, уродж. с. Олександрове Зарічненського р-ну. Служив в поліції. Член боївки ОУН. Виїхав до Австралії¹²⁷.

38. Полухович Кіндрат Дмитрович, уродж. с. Серники Зарічненського р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий навесні 1948 р.¹²⁸.

39. Різанович Іван Дмитрович-‘Гудок’, ‘Крикун’, 1923 р.н., уродж. с. Вербівка Дубровицького р-ну. Від 1940 р. член Юнацтва ОУН. Від жовтня 1942 р. проходив вишкіл на хуторі Гончариха Дубровицького р-ну, від лютого 1943 р. в сотні УПА ‘Коробки’, з 23 лютого 1943 р. в сотні ‘Крука’, після його ліквідації СБ очолив сотню. Командир ВПЖ¹²⁹ Білоруської округи, від кінця 1943 р. референт СБ Висоцького райпроводу ОУН. Загинув 14 січня 1944 р., потрапивши в засідку військ НКВД, коли йшов на свято додому. Поранений в ногу, встигнув спалити документи та вистрілив собі у скроню. Певний час тіло знаходилося поблизу Висоцького РВ НКВД, а згодом таємно було поховане на кладовищі в с. Вербівка. В 1994 р. місцеві рухівці на його могилі встановили дубовий хрест¹³⁰.

40. Роговий Михайло Іванович-‘Вовк’, уродж. с. Радчицьк Столинського р-ну Пінської обл. Член боївки ‘Гонти’. Згодом підрайонний провідник ОУН. Вбитий 23 липня 1949 р. опергрупою Висоцького РВ МВД¹³¹.

¹²⁵ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 7490. — Арк. 112.

¹²⁶ Там само. — Спр. 6193. — Арк. 127.

¹²⁷ Савич С., Кудрявець П. Покарання фашистських катів // Радянське Полісся (Зарічне). — 1986. — 20 грудня.

¹²⁸ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 4853. — Арк. 56.

¹²⁹ Військово-польової жандармерії УПА.

¹³⁰ Спогади жительки с. Вербівка Дубровицького р-ну Марії Богатько. Записані студенткою Національного університету «Острозька академія» Оксаною Різанович влітку 2012 р.

¹³¹ Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 6897. — Арк. 39.

41. Роман Микола Остапович-‘Листок’, 1922 р.н., уродж. с. Золоте Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий 4 січня 1947 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ в лісі поблизу с. Бутове¹³².

42. Рошко Іван Михайлович-‘Високий’, уродж. с. Вичівка Зарічненського р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий 4 січня 1947 р. Висоцьким РВ МВД¹³³.

43. Савончук Микола Данилович-‘Нечай’, 1925 р.н., уродж. с. Висоцьк Дубровицького р-ну. Від 1943 р. в боївці ‘Берези’. Вбитий 5 грудня 1951 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ¹³⁴.

44. Савончук Олександр Іванович-‘Квітка’, уродж. с. Бутове Зарічненського р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий 20 травня 1947 р.¹³⁵.

45. Сизоненко Володимир Михайлович-‘Діброва’, ‘Борис’, 1922 р.н., уродж. м. Дубровиця. Від літа 1941 р. в українській поліції, від березня 1943 р. підрайонний зв’язковий, пройшов вишкіл, працював референтом СБ підрайону, від травня 1945 р. референт СБ Висоцького райпроводу ОУН, отримав догану від окружного керівництва ОУН. Загинув 6 серпня 1948 р.¹³⁶.

46. Сірко Максим-‘Моряк’, уродж. с. Золоте Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий 7 січня 1947 р. опергрупою Висоцького РВ МГБ¹³⁷.

47. Твардовський Григорій Кирилович-‘Туберський’, уродж. с. Вербівка Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий 17 січня 1947 р.

48. Твардовський Роман Кирилович-‘Ліквід’, уродж. с. Вербівка Дубровицького р-ну. Член боївки ОУН¹³⁸.

49. Твердий Матвій Петрович-‘Шершень’, уродж. с. Карасин Сарненського р-ну. Член боївки ОУН. Загинув навесні 1947 р.

50. Твердий Талімон (Филимон) Климович-‘Синок’, 1927 р.н., уродж. с. Карасин Сарненського р-ну. Член боївки ОУН ‘Щупака’. Загинув навесні 1947 р.¹³⁹.

51. Ярошко Іван Михайлович-‘Високий’, уродж. с. Вичівка Зарічненського р-ну. Член боївки ОУН. Вбитий 4 січня 1947 р.¹⁴⁰.

¹³² Державний архів Рівненської обл. — Ф. Р-2771. — Спр. 3428. — Арк. 114.

¹³³ Там само. — Спр. 4914. — Арк. 63.

¹³⁴ Там само. — Спр. 7709. — Арк. 117.

¹³⁵ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 120.

¹³⁶ Там само. — Ф. Р-30. — Спр. 113. — Арк. 18.

¹³⁷ Там само. — Ф. Р-2771. — Спр. 8660. — Арк. 116.

¹³⁸ Там само. — Спр. 7490. — Арк. 120.

¹³⁹ Там само. — Спр. 7501. — Арк. 81.

¹⁴⁰ Там само. — Спр. 8660. — Арк. 116.

Аліна Коваль

*студентка четвертого курсу
історичного факультету Київського
національного університету імені
Тараса Шевченка*

Статтю присвячено діяльності Організації Українських Націоналістів на території Миколаївщини в 1940—1950-ті рр. Досліджено структуру ОУН, розгортання її діяльності на території міста Миколаєва і Миколаївської області, з'ясовано масштаби і напрямки роботи оунівського підпілля, визначено особливості та закономірності боротьби ОУН на Миколаївщини як складової частини загальноукраїнського руху.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, Служба Безпеки ОУН, підпілля, національно-визвольна боротьба, Допомоговий комітет, конспіративна квартира.

Alina Koval

The Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in Mykolaiv region in 1940—1950s

This article is devoted to the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in Mykolaiv region in 1940—1950s. The author studies the structure of the OUN, spreading of its activities in the city of Mykolaiv and Mykolaiv region, scale and directions of such activities. General regularities and special features of national liberation movement in Mykolaiv region as a part of total Ukrainian movement are shown.

Key words: the Organization of Ukrainian Nationalists, Security Service of the OUN, underground, liberation struggle, Ukrainian Relief Committee, the secret address.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА МИКОЛАЇВЩИНІ В 1940–1950-х рр.

Діяльність Організації Українських Націоналістів на території Миколаївщини в 1940—1950-х рр. посідає доволі важливе місце в історії українського визвольного руху, українського підпілля та України ХХ ст. загалом. Адже за часів радянської влади висвітлення боротьби ОУН було сильно заполітизоване, а в умовах незалежності стало одним з дражливих суспільних питань.

Здебільшого дослідники звертали увагу на діяльність ОУН в західних регіонах України. Тому наукових розвідок про націоналістичне підпілля на Миколаївщині мало. Частково це питання було заторкнуте в працях В. Нікольського¹, В. Ковальчука², Є. Горбурова³.

Важливим джерелом для дослідження окресленої проблематики стали записані автором цієї статті спогади учасника підпільного руху.

Метою дослідження є описати й проаналізувати організаційні форми, чисельність, структуру ОУН на Миколаївщині у вказаний період.

Одним із завдань революційного проводу ОУН, згідно з інструкцією Проводу ОУН, адресованою місцевим осередкам оунівського підпілля і виданою у травні 1941 р., було «допомогти Проводові перебрати й організувати владу (адміністрацію й інші ділянки національного життя) на місцях»⁴. Відповідно до цього, на початку літа 1941 р. оунівці зосередили на території УРСР значний підпільний військовий потенціал, причому передбачалося створити мережу підпілля на сході та на півдні України, що згодом вдалося втілити у життя.

¹ Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2001. — 178 с.

² Ковальчук В. ОУН в Центральній Південній та Східній Україні 1941–1950-ті рр. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2011. — 80 с.

³ Горбуров Є. Рух опору на півдні України в роки Великої вітчизняної війни (1941–1944 рр.) — К.: Олді-плюс, 2002. — 245 с.

⁴ Там само — С. 37.

Румунія як союзник Німеччини отримала частину окупованих німцями земель, зокрема Буковину, у своє підпорядкування. Провід ОУН(б) з цього приводу звернувся до німецького керівництва. Наприкінці липня 1941 р. у Чернівцях пройшли українсько-німецькі переговори, в ході яких було досягнуто домовленості про виведення учасників націоналістичного підпілля (членів ОУН) за межі краю. Дозвіл німецького командування на пересування теренами України під час воєнних дій було використано для формування похідної групи, яка під виглядом робочої колони рушила через територію Галичини у Південну і Східну Україну⁵.

Південна група, яку очолював Богдан Сірецький і яка складалася в основному з буковинців, рухалась у напрямку Вінниця — Балта — Одеса — Миколаїв. Вона об'єдналась з чисельно меншою групою «ПУМА» під керівництвом Ореста Масікевича, що мала просуватись далі узбережжям Чорного моря. Ці групи належали до крила ОУН(м)⁶.

Офіційним завданням похідної групи було надання допомоги цивільній адміністрації у веденні відбудовчих та господарських робіт, перекладацька служба в німецькій армії, а також, зважаючи на високий рівень освіти членів групи, максимальне проникнення в адміністративні органи, що створювались окупаційною владою, кадрове забезпечення органів місцевого самоврядування. Нелегальний же бік справи полягав у поширенні організаційної мережі ОУН в Миколаївській області⁷.

Невідомо, яким чином члени похідної групи здобули довіру німецької адміністрації, але вже на другий день по прибутті у Миколаїв Орест Масікевич був призначений головою міської управи, Богдан Сірецький — начальником поліції. Там же з ними почали працювати Володимир Антонюк, Віктор Малаярчук, Олександр Стратійчук, Володимир Тодорюк.

Редактором міської газети «Українська думка», яка видавалась українською мовою, став студент філологічного факультету

⁵ Зайцев Ю. Між двома вогнями // Радянське Прибужжя. — 1996. — 1 червня. — С. 8.

⁶ Архів Управління Служби безпеки України в Миколаївській області (далі — Архів Управління СБ України в Миколаївській області) . — Ф. Р. 5. — Спр. 12301. — Арк. 17.

⁷ Там само. — Арк. 18.

педагогічного інституту Василь Баранецький. Восени 1941 р. було оголошено про створення біржі праці, директором якої призначено Валентина Кокота — за радянських часів завідуючого кафедрою Миколаївського педагогічного інституту. Валентин Кокот особисто агітував людей, і багато освітян зайняли посади у міській управі⁸.

Від вересня 1941 р. в Миколаївській управі починає працювати Віра Дорохольська — викладачка педагогічного інституту. В управі їй було доручено інспектувати бібліотеки, а згодом і музеї. Але головною її справою стала організація Допомогового комітету, що його запропонував створити О. Масікевич. Ця діяльність і стала її офіційним прикриттям⁹.

В Західній Україні та на Буковині завданням Допомогових комітетів була допомога військовополоненим, пораненим, інвалідам, дітям з незаможних родин. Миколаївський Допомоговий комітет складався з 2-3 осіб, залучалися до його роботи і добровільні помічники. Від жовтня 1941 р. комітет постійно діяв під керівництвом ОУН. Від листопада 1941 р. ця організація щодня безкоштовно отримувала від Миколаївської управи 240 кг хліба, виділялася підвода, і жінки відвозили харчі у табір військовополонених та лазарет. Крім того, комітет організував збір грошей за підписними листами серед миколаївських службовців¹⁰.

1 вересня 1941 р. у місто прибула також похідна група ОУН(б). Це була третя (Південна) похідна група із Західної України в складі 200 осіб на чолі з Тимофієм Семчишиним. Миколаївську підгрупу очолював Дем'ян Мацілінський. У містах і селах учасники походу пропагували ідею створення незалежної української держави з метою підібрати відповідні кадри. За переписом населення, організованим німецькою владою у Миколаєві, з 114 тис. мешканців довоєнного часу залишилось близько 89 тис. осіб, з них чоловічої статі — 36 тис. В основному в місті були жінки, діти та люди похилого віку. Тільки на них могла розраховувати ОУН у своїй роботі.

⁸ Горбуров Є. *Рух опору на півдні України в роки Великої вітчизняної війни (1941–1944 рр.)...* — С. 45–48.

⁹ *Державний архів Миколаївської області.* — Ф. Р. 1017. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 12.

¹⁰ Горбуров Є. *Рух опору на півдні України в роки Великої вітчизняної війни (1941–1944 рр.)...* — С. 50.

Прибувши в заплановані місця, члени похідних груп жили або легально, працюючи в окупаційних установах, або нелегально. Вдалося організувати стійкі осередки ОУН в місті Миколаєві, в Новоодеському, Баштанському, Новобузькому, Вознесенському, Березнегуватському районах¹¹.

Зазвичай одиничні зустрічі підпільників відбувалися на вулиці, а групові — за заздалегідь обумовленими адресами. У місті була створена мережа з кількох десятків конспіративних квартир — так званих «мертвих точок». На них проводилися зустрічі, друкувалися листівки, переховувалися нелегали. Зустрічі, як правило, тривали 20 хвилин, але керівники підпілля вели бесіди з кожною новою людиною, давали читати журнали, брошури, листівки, книжки (зокрема, «Чужинці про Україну» Володимира Січинського; «Мина Мазайло» Миколи Куліша). Так виховувалась і молодь, і старші підпільники¹².

Організаційні зібрання проводилися і керівниками проводу. Так, О. Масікевич декілька разів збирав у себе на квартирі симпатиків (кандидатів до організації). У листопаді 1941 р. Б. Сірецький у своєму службовому кабінеті провів зустріч з Андрієм Ковальчуком, Миколою Антонюком, Іваном Малярчуком з метою обговорення подальшого ведення боротьби з радянським підпіллям та німецькою окупацією та залучення нових кадрів до підпілля¹³.

Члени групи Володимира Мацілінського, який мешкав на вул. Глазенапівській, 17 (сучасна вул. Декабристів), також вели агітаційну роботу в місті і в області, налагоджували зв'язки.

Наприкінці жовтня в Миколаїв до В. Мацілінського з Нової Одеси дісталися Захарій Бучацький і Петро Якобчук. На зустрічах з ними В. Мацілінський повідомив про існування ОУН, її цілі та про те, що і сам він є членом бандерівського крила Організації. О. Мацілінський також наголосив, що в міській управі є представники ОУН(м) і що з ними ніякої боротьби вести не треба (таким чином протидії з боку двох напрямків в ОУН не спостерігалось).

¹¹ Архів Управління СБ України в Миколаївській області. — Ф. Р. 5. — Спр. 12301. — Арк. 16.

¹² Інтерв'ю, записане А. Коваль 28.10.2008 р. в м. Миколаїв від Іваненка Юрія Олександровича, 23.01.1921 р. н. // Архів А. Коваль.

¹³ Горбуров Є. Рух опору на півдні України в роки Великої вітчизняної війни (1941–1944 рр.)... — С. 53.

Через 10 днів всі знову зібралися у нього і дали згоду на вступ до організації¹⁴.

Про те, як відбувалися зібрання підпільної групи, які питання обговорювалися, як залучались нові члени до організації, є свідчення учасників тих подій. Зокрема, Іван Бондаренко згадував: «Клименко Степан — галичанин. Його до мене прислали з біржі праці як завгоспа наприкінці жовтня 1941 р. У кінці листопада він прийшов до мене у кабінет і сказав, що заарештували групу галичан, і просив, щоб я його звільнив, бо йому треба ховатися. Він був зв'язковим, весь час перебував у роз'їздах.

У кінці грудня Степан мене попередив, що прийде нова людина. Через 3-4 дні зайшли до мене у кабінет Степан і 'Яворський' ('Остап'). Степан одразу пішов. 'Яворський' говорив за війну, за націоналістичну літературу. Пообіцяв мені хорошу книгу "Перед бурею". Через 10 днів зустріч повторилася. Була ще зустріч на вул. Соборній (Радянській). Так встановилися стосунки, і в кінці березня 1942 р. він призначив зустріч на вул. Глазенапівській 6 (вул. Велика Морська) у кабінеті директора археологічного музею Кузнецова. Сам 'Яворський' мешкав тоді у будинку поряд з історичним музеєм (вул. Потьомкінська, кут вул. Чернігівської). У Кузнецова зібралися 'Остап', я і Демченко. Після бесіди про завдання ОУН 'Остап' запропонував всім встати і зачитав десять заповідей націоналіста. Так ми були прийняті в ОУН. Ми повинні були двічі на тиждень збиратися на його лекції з історії України, які продовжувалися годину. Виходили конспіративно, поодинокі. Такі лекції читалися з березня до листопада 1942 р. Час лекцій і місце призначалися на останній лекції. Вони проходили у музеї чи у меблевому магазині на Соборній. Були ще на лекціях Антонович, Буженко. Розглядалися такі теми:

- 1) історія України по Аркасу видання 1916 р.;
- 2) інформація про міжнародні події;
- 3) структура сітки ОУН;
- 4) методи конспірації.

У листопаді 1942 р. я отримав явку на квартиру (вул. Наваринська, 27) Буженка. 'Остап' сказав, що з метою організувати

¹⁴ Архів Управління СБ України в Миколаївській області. — Ф. Р. 5. — Спр. 12301. — Арк. 17.

міський провід. Буженко — провідник, Демченко — референт по роботі серед робітників, головним чином, заводу імені 61 комунара, Антонович — референт з пропаганди, Кузнєцов — референт з друку, Бондаренко — референт з господарства і фінансів. Псевда були: у Бондаренка — ‘Шевченко’, у Буженка — ‘Вишня’, у Антоновича — ‘Довбня’. До грудня 1942 р. міський провід збирався на квартирі Буженка. Кожний референт давав звіт. Прізвищ нових людей не називали. Буженко по роботі часто виїжджав у райони, там працював з людьми. Своєї друкарні не було. Вся нелегальна література (листівки, брошури тощо) друкувалася на машинці у музеї. Вся редакційна робота з нелегальної націоналістичної літератури проводилася Антоновичем. Я повинен був доставати гроші і хліб. Для цього використовувалося підсобне господарство транспортного відділу управи. До грудня 1942 р. я передав: пшениці — 30 пудів, кукурудзи — 30 пудів, грошей — десь 25 тис. карбованців. Гроші надходили від продажу фуражу, який був призначений для гужового транспорту. Антонович займався реалізацією фуражу.

На початку січня 1943 р. у двір на Потьомкінській, 111, де я мешкав, гестапо привезло Лехницьку Лїду для обшуку на її квартирі. Мене попередили, і я перейшов на нелегальне становище. 23 квітня ‘Яворський’ і ‘Степан’ прийшли до мене на Кузнєчну, 74 (Скорородова) і принесли фальшивий радянський паспорт. Я виїхав в Одесу»¹⁵.

Ще одна важлива конспіративна квартира була на Фалесівській, 19, де мешкало подружжя Леванісових. Спочатку в них на квартирі жив Микола Васильович Висоцький, який і залучив їх до ОУН. Там часто зупинявся ‘Степан’ (ім’я та прізвище його взнати поки що не вдалося). У вересні 1942 р. він познайомив Михайла Леванісова з ‘Ігорем’ (Ігор Кононов — вчитель миколаївської гімназії). На квартирі Леванісових було сховище різного одягу й харчів. Це було дуже зручно, бо квартира знаходилася у центрі міста, недалеко від ринку. Щоб здобути гроші на потреби організації, продавали припаси зі сховища¹⁶.

¹⁵ Архів Управління СБ України в Миколаївській області. — Ф. Р. 6. — Спр. 12301. — Арк. 52.

¹⁶ Там само. — Арк. 20.

Восени 1943 р. у Миколаїв прибули учасники національного підпілля з Донбасу, де підпілля вже почало евакуацію. То були 'Андрій', 'Роман', 'Олесь' і 'Тиміш'. 'Андрій' став заступником провідника 'Романа' (імена і прізвища невідомі), 'Олесь' (Павло Бойко) — референтом з інформації (складав звіти для крайового проводу). 'Тиміш' залучив до організації вчителя Федора Двірного, на квартирі якого 'Тиміш' жив. Ф. Двірному зробили документи, які засвідчували, що він безробітний.

Основним центром діяльності ОУН був Миколаїв. Саме тут знаходився обласний провід, головна продовольча база, тут виготовлялися фальшиві документи, сюди надходила агітаційна література. Особливо активною була молодь з робітничого району Слобідки м. Миколаєва. Як свідчить Володимир Волков, який був безпосереднім учасником підпілля, своїми діями нашкодив німцям: «На початку серпня 1943 р. я витягнув мастило з букси шприцом у вагоні потягу з боєприпасами, що йшов на фронт. Вночі десь біля Снігурівки вагон вибухнув, було пошкоджено інші вагони і колія. Свідком тому є Борис Залуцький»¹⁷.

Агітаційна робота членів похідних груп мала позитивні результати в районах Миколаївської області. Найбільш масові осередки ОУН були в селах Піски та Костянтинівка. В с. Піски провідником був Олександр Яковлев (існувало й жіноче крило, яким керувала Валентина Волович), в с. Костянтинівка — Микола Ткаченко, в с. Горожино — В'ячеслав Богашов.

Загалом обласна організація ОУН Миколаївщини охоплювала близько 400 членів. До березня 1943 р. у районі діяли Нововоронцівський куц (одна ланка з 8-10 учасників і 10-12 симпатиків), Дудчанський куц (одна ланка з 2-3 учасників і 4-5 симпатиків), Малогерлянський куц (дві ланки, з них одна у с. Фірсівка, друга у с. Малі Герли, всього 4-5 учасників, 12-15 симпатиків), Осокорівський куц (1-2 учасники і 4-5 симпатиків), Біляевський куц (4 учасники і 6-8 симпатиків), Іванівський куц (один учасник і 6-8 симпатиків)¹⁸.

¹⁷ Зайцев Ю. Між двома вогнями // Радянське Прибужжя. — 1996. — 1 червня. — С. 9.

¹⁸ Горбуров Є. Рух опору на півдні України в роки Великої вітчизняної війни (1941—1944 рр.)... — С. 56.

Поштовхом для створення осередку ОУН в с. Піски стали збори громади у жовтні 1941 р., на яких виступав перекладач військової німецької комендатури, член ОУН 'Славич' (він знав, що на зборах німців не буде). У своєму виступі він закликав усіх до боротьби за самостійну українську державу. Це зацікавило місцевих мешканців Олександра Назаренка і Тимофія Федоренка. 'Славич' розповів їм, що проводиться велика підготовча робота, якою керує Степан Бандера, що німці державність не подарують і їх треба розглядати поки що як театральних друзів. Вони не менші вороги України, ніж Росія¹⁹. 'Славич' познайомив їх з десятьма заповідями ОУН. Загалом О. Назаренко залучив таких симпатиків: Миколу Савенка (очолив Великоолександрівський районний провід), Олександра Невінчаного (зв'язковий), Миколу Федоренка, Андрія Шмалька, Славка Бородаря, Бориса Горбатого. В травні 1942 р. О. Назаренко залучив до ОУН Дмитра Живоглода, Олександра Коробченка — лікаря, Валеріана Крицького — директора райспоживспілки, Лїду Дуднік, Василя Бондаренка — директора машинно-тракторної станції.

На зборах громади в с. Піски у жовтні 1941 р., як згадує Тамара Задирака, виступив молодий хлопець — 'Богдан'. Є припущення, що це був брат Степана Бандери — Василь Бандера. З достовірних джерел відомо, що він був в похідній групі ОУН-б, окружним провідником Херсона. Після численних провалів він втік з міста і вже восени 1943 р. став районним провідником у Новоодеському районі і референтом мережі молоді обласного проводу. Про його глибоку законспірованість свідчить той факт, що навіть у найближчому оточенні про нього знали дуже мало, і нічого, крім псевдо, не збереглося²⁰.

Марія Залїзна, односельчанка Тамари Задираки, на цих же зборах познайомила з націоналістом-західняком Славком Черевком, який був перекладачем у німецькій комендатурі. Про нього ж повідомляє Іван Кононов (один з керівників міського проводу): «На одній із зустрічей із 'Яворським' я довідався, що учасник ОУН

¹⁹ Державний архів Миколаївської області. — Ф. Р. 1017. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 3.

²⁰ Зайцев Ю. Між двома вогнями // Радянське Прибужжя. — 1996. — 1 червня. — С. 8.

‘Славко’, який був при військовій частині у с. Піски, мав попередню розмову з Леонідом Сердегою. Тому у грудні 1942 р. я прибув у Піски і через Курасу Тетяну зустрівся з Сердегою»²¹.

Доповнюють його свідчення самого Олексія (Леоніда) Сердеги-‘Вогня’: «Було це десь в обід. Тетяна постукала з вулиці у шибку і запросила до себе. На канапі сидів чоловік. Познайомилися — ‘Юрко’. Він сказав, що знає багато за мене. Про те, що я відмовився йти служити у поліцію. Далі — про життя, про Україну. Дістав з кишені листівку і прочитав мені — там йшлося про знущання німців над українським народом, про розстріли українців, про мобілізацію молоді у Німеччину. Отже, український народ тільки сам може поліпшити своє становище і для цього він повинен зорганізуватися і вести боротьбу з німцями і з радянською владою за самостійну українську державу. На другий день наша бесіда продовжувалася. Нарешті я дав згоду. ‘Юрко’ дав мені прочитати брошуру “Шлях народу”. Я отримав завдання підібрати одну людину для зустрічі з ‘Юрком’. То був мій товариш по навчанню Яковлев Олександр, а також я підібрав йому конспіративну квартиру. В селі Новогорожено я підібрав Богашова В’ячеслава. У травні 1942 р. я отримав завдання знайти для нас людину у селі Костянтинівці. Цією людиною став Ткаченко Микола. Він дав згоду при першій же розмові. Мені був даний пароль: “Вогонь горить — ввік не погасне”»²².

На початку серпня 1943 р. на Миколаївщині німці організували вивезення молоді до Німеччини на примусові роботи. ОУН агітувала молодих людей ухилятися від вивозу. У призначений день на залізничній станції знаходилися люди з ОУН, які у момент відправки потягу готові були відкрити вагони²³. З серпня 1943 р. завдяки оунівцям було визволено 30 осіб.

Один з керівників Костянтинівської організації Микола Ткаченко залучив свого брата Петра Ткаченка і дав йому завдання загітувати до ОУН старосту села Костянтинівки Петра Сивака, щоб зривати відправку молоді до Німеччини. Про те, як це відбу-

²¹ Архів Управління СБ України в Миколаївській області. — Ф. Р. 5. — Спр. 7185. — Арк. 22.

²² Там само. — Ф. Р. 6. — Спр. 12301. — Арк. 21.

²³ Там само. — Арк. 20.

валось, є свідчення учасниці подій Валентини Крижанівської: «У вересні мене забирають у Німеччину. На станції Новополтавка до вагона підійшов В. Халабуда і запропонував мені тікати. Німецької охорони саме не було, і я з О. Яковлевим і В. Бабченком тікаємо. Ховалися у плавнях, але коли я пішла додому, через 2-3 дні мене заарештували жандарми. Знову потяг у Німеччину і знову тікаю на ст. Долинська»²⁴.

М. Ткаченко і сам зустрічався з П. Сиваком, після чого той залучив в ОУН Миколу Щербину і Павла Кияна. Коло прихильників поступово зростало. Так село Піски перетворилося на один з найактивніших центрів діяльності ОУН на Миколаївщині.

ОУН мала значну підтримку серед місцевого населення. Через це від листопада 1941 р. німецькі каральні органи мали наказ заарештовувати і страчувати членів ОУН(б); це була також реакція на проголошення відновлення Української держави. Під репресії підпадали не тільки бандерівці, а й мельниківці — за розгортання діяльності Української національної ради. Німецькі репресії кінця 1941 р. — початку 1942 р. проти українського націоналістичного підпілля визначили подальшу долю членів Південної похідної групи ОУН. Від січня 1942 р. Головна служба безпеки райху почала висловлювати сильне занепокоєння радикалізацією діяльності ОУН під проводом А. Мельника, зокрема її відділеннями в Райхскомісаріаті «Україна». Окрім того, служба безпеки довідалась, що в Миколаєві відбулось зближення ОУН(м) та ОУН(б) і що обидві організації ставлять собі за мету «повну незалежність Української держави». У грудні 1941 р. заарештовано В. Малярчука і засуджено до смертної кари²⁵.

О. Масікевич дивом уникнув розстрілу. В. Баранецький, В. Антонюк, Д. Вершигора, Р. Швало, А. Суховерський та ще кілька не знаних на ім'я членів групи німці розстріляли в 1941 р. Б. Сірецький, якому вдалося уникнути репресій і дійти до Дніпропетровська, загинув там від німецької кулі в 1943 р. Декого з тих, кому вдалося повернутися в Румунію, вже після закінчення війни було

²⁴ Архів Управління СБ України в Миколаївській області. — Ф. Р. 6. — Спр. 12301. — Арк. 20.

²⁵ Там само. — Арк. 19.

заарештовано радянською військовою розвідкою (О. Масікевич, І. Григорович)²⁶.

Німецька окупаційна адміністрація, гестапо безперервно вели пошук підпільників. У Миколаєві була створена школа СД (німецької служби безпеки), де курсантів готували для проникнення у підпільні організації. Одночасно в школі навчалось по декілька груп з 12-14 курсантів в кожній впродовж 6 місяців (школа розташовувалась на вул. Адміральській, 7)²⁷.

Наприкінці 1942 р. починаються масові арешти. Наприкінці жовтня 1942 р. було заарештовано хлопців, які їздили по селах, роздавали літературу, агітували за незалежну Україну. Члени управи Михайло Висоцький та Іван Буженко збирали підписи під проханням звільнити арештованих. Ось свідчення Євгена Алімана: «26 листопада 1943 р. у Миколаєві почалися арешти представників ОУН. Я, О. Яковлев, 'Богдан', Г. Чухліб і Петро Микитович Микитенко-'Хвиля' пішли у Піски. Там ввечері 30 листопада молодь зібралася у Борової Ніни. Через деякий час туди зайшли староста і поліцейський Яковлев Василь і почали обшук. Дівчата загасили ліхтар. 'Богдан' схопив гвинтівку у поліцая, а 'Хвиля' вистрілив йому у голову. Всі розбіглися. Ніч і день ми переховувалися, а на другу ніч пішли у Миколаїв.

Вже вночі 30 листопада 1942 р. у Пісках пройшли масові арешти. Були заарештовані В. Чимбир, Бабченко, І. Сердюк, Халабуда та інші. Допити проводилися у гестапо. Частині хлопців і дівчат вдалося виїхати з села. На нелегальне становище у Миколаїв переїжджають О. Яковлев, Д. Яковлева, Борова. Вони продовжують боротьбу у підпіллі»²⁸.

Арештованих доправляли на слідство до гестапо, яке розташовувалося на вул. Великій Морській, 30. Німці не тільки жорстоко били арештованих, а й використовували підступні методи дізнання: могли випустити на волю, якщо не знаходили прямих доказів вини. А коли відпускали, то наказували доповідати про все, що відбувалося. Саме так вони викрили нелегала 'Тимоша' —

²⁶ Горбуров Є. *Рух опору на півдні України в роки Великої вітчизняної війни (1941–1944 рр.)* ... — С. 41.

²⁷ Там само. — С. 43.

²⁸ *Архів Управління СБ України в Миколаївській області.* — Ф. Р. 6. — Спр. 12302. — Арк. 19.

його схопили у хаті на Херсонській, 2, де була влаштована за-сідка. Д. Феодосій особисто розповідав досліднику Євгену Горбу-рову, як 'Тиміш' не підняв руки вгору, а схопився за пістолет, але був смертельно поранений. Зібравши останні сили, він вийшов на подвір'я і впав коло паркану. В нього знайшли два пістолети і гранату²⁹.

Влітку 1943 р. німецька адміністрація розгорнула низку кар-ральних акцій проти оунівського підпілля. В серпні 1943 р. за по-ширення листівок і агітацію у робочому таборі в Миколаєві був заарештований мешканець с. Піски Іван Дідан³⁰.

Вже у 1957 р. після магаданських таборів один із учасників підпілля Микола Дідан, рідний брат Івана Дідана, свідчив: «На очній ставці Іван був настільки побитий, що не міг розмовляти. Йому вибили зуби, поламали нижню щелепу. Він ледве тримався на ногах. Його відвели, а мене почали жорстоко бити. Пізніше був заарештований і Богашов»³¹. Всі троє пройшли німецькі і больше-вицькі табори.

Становище ускладнювалося. Німці, маючи агентуру, а також користуючись недосвідченістю молоді у конспірації, продовжува-ли репресивні акції. Заарештовано було і вже згадуваного Л. Сер-дегу. З його свідчень дізнаємося: «Заарештували мене два спів-працівники гестапо, які приїхали з Миколаєва 14 вересня 1943 р. Було ще зарано, і мене застали, коли я ще спав. Посадили у крите легкове авто і під особистим контролем привезли у СД. Допитува-ли про брошуру "Шлях народу", яку знайшли у мого товариша Н. Гороженка. Я показав на слідстві, що її дав мені у Берислав-ській сільгоспшколі якийсь невідомий мені чоловік, а я вже дав своєму товарищу. На тому я й тримався»³².

Л. Сердега був засланий до концтабору «Бухенвальд», звідки 15 квітня 1945 року звільнений американськими військами.

²⁹ *Интерв'ю, записане А. Коваль 28.10.2008 р. в м. Миколаїв від Іваненка Юрія Олександровича, 23.01.1921 р. н. // Архів А. Коваль.*

³⁰ *Ковальчук В. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні 1941—1950-ті рр... — С. 21.*

³¹ *Зайцев Ю. Між двома вогнями // Радянське Прибужжя. — 1996. — 1 червня. — С. 9.*

³² *Архів Управління СБ України в Миколаївській обл. — Ф. Р. 5. — Спр. 7185 — Арк. 20.*

У Миколаєві ситуація була дуже складна. Німці викривали найдієвіших оунівських підпільників. На початку січня 1944 р. на вул. Херсонській був убитий 'Ворон' (Олександр Сало) — провідник Вознесенського району. 25 січня 1944 р. були заарештовані 'Віра' (Марія Рибальченко) і Ганна Восковська. Дівчата трималися в гестапо гідно. 'Віра' взагалі не відповідала на жодне питання. Німцям 'Віра' сказала, що знає, коли у її будинку буде схід ОУН. Але, опинившись у засідці з німцями, 'Віра' знайшла влучний момент і вчинила самогубство³³.

У лютому 1944 р. стан організації став критичним. Провідники мали команду з Дніпропетровського осередку ОУН залишатися на місцях, але тих місць вже не було. Не було і зв'язку з крайовим проводом. Остання нарада відбулася коло парку ім. Петровського 9 березня 1944 р. В той же день після полудня підпільники були викриті гестапо. Під час арешту загинули керівники підпілля 'Директор', 'Роман' та 'Іван'. Провід перестав існувати. 18 березня двос дівчат — Марія Ізбаш і Наталка Денисенко ('Наталка') — виїхали в Одесу шукати зв'язків, але і там вже йшли арешти³⁴.

Отже, нищівного удару по осередку ОУН було нанесено німецькою окупаційною владою практично напередодні відступу військ з міста. Миколаїв було зайнято радянськими військами 24 березня 1944 р.

У березні 1944 р., коли радянські війська звільнили Миколаївську область від німецької окупації, почалися масові акції радянської влади проти ОУН. СМЕРШ розстріляв 7 підпільників ОУН, з них п'ятьох — з с. Піски. 13 березня 1944 р. був вбитий 'Богдан' на подвір'ї у Тамари Задираки, де він, мабуть, переховувався. Пізніше представники КГБ, намагаючись опізнати його, навіть викопали тіло, але його ім'я так і залишилось невідомим. Збереглися свідчення Тамари Задираки і про інші події цього часу: «У березні 1944 р. заарештовані, а невдовзі розстріляні Олександр Яковлев, Домна Яковлева, Григорій Чухліб, Любомир Аріман, Борис Горбатий, Дмитро Тихоненко, двох селян Антона Нездоля і Пар-

³³ Коваль М. *Борьба Украины против фашистского рабства*. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 158.

³⁴ Інтерв'ю, записане А. Коваль 28.10.2008 р в м. Миколаїв від Іваненка Юрія Олександровича, 23.01.1921 р. н. // Архів А. Коваль.

фентія Задираку спочатку жорстоко допитували. Їх зв'язували за шию мотузкою і опускали в криницю, куди збігала снігова вода з даху, і тримали там усю ніч, вранці підіймали і страшенно били, потім тягли до камери. Було це у селі Гросово, що на Одещині. Там вони і поховані 14 травня 1944 р. Вирок їм оголошено тільки 22 липня 1944 р., вже після смерті»³⁵. В травні 1945 р. після звільнення з концентраційного табору Олексій Сердега був переданий Червоній армії і заарештований. Після допитів був засуджений до десяти років. Помер в ув'язненні 18 березня 1954 року в Комі АРСР.

Осередки ОУН підпільно діяли на Миколаївщині до 1949 р. Борис Піскун був заарештований у 1949 р. і разом з іншими засуджений Військовим трибуналом Одеського військового округу до 25 років і 5 років поразки в правах. В 1950 р. заарештували останнього підпільника. Відомим залишилося тільки його псевдо 'Бом'. Він був вистежений на шляху до Запорізької області, де мав створити підпільну мережу. Це сталося у травні 1950 р. в районному центрі Ногайськ (тепер — м. Приморськ Запорізької області).

Зі слідчих справ ми можемо дізнатись про миколаївців, які боролися за незалежну Україну в лавах ОУН. Відомо багато епізодів, у яких згадується більше як 430 осіб. Доля їх і героїчна, і трагічна.

Після звільнення Миколаєва загинули на фронті Микола Струс-'Євген', Василь Норов, Микола Нездолій та інші.

Німецькі і большевицькі табори пройшли Леонід Сердега, Микола Ткаченко, Олександр Соцький, Владислав Богашов, Ганна Боровик, Михайло Петренко, Володимир Чимбир, Василь Бабченко, Олексій Солопко, Іван Дідан, Микола Дідан, Феодосій Дворний, Володимир Волков і багато інших.

У своєму інтерв'ю у жовтні 2008 р. Юрій Іваненко (колишній в'язень норильських таборів, дослідник діяльності ОУН на Миколаївщині) поділився інформацією про свої наукові пошуки: «Важка була доля підпільників на території Миколаївщини, близько 90% загинуло у тюрмах та по таборах. Я як дослідник та працівник товариства "Меморіал" хочу сказати, що багато імен діячів організації залишилися в небутті, і ми навіть не зможемо

³⁵ Архів Управління СБ України в Миколаївській області. — Ф. Р. 6. — Спр. 12302. — Арк. 23.

дїзнатись, ким вони були, звідкіля вони походили, як потрапили до цієї організації». Також він зазначив, що на Півдні України учасники підпілля часто соромилися говорити про свою участь у ньому. За його даними, останній з учасників оунівської боротьби на Миколаївщині помер в 2008 р.³⁶.

Аналізуючи доступні джерела, можемо зробити висновок, що діяльність ОУН у 1940—1950-і рр. була поширена на всій території України, а не лише в західному її регіоні. Специфіка Миколаївщини полягає у тому, що націоналістичні осередки тут почали формуватись після приходу Похідних груп ОУН, які залучали до організації велику кількість місцевої інтелігенції і селян. Через немасовий і відносно слабкий характер націоналістичного руху, невисокий рівень національної свідомості населення, оунівське підпілля на Миколаївщині було розгромлене доволі швидко порівняно з західноукраїнськими регіонами. Попри це, воно зробило значний внесок у боротьбу українського народу проти нацистського і большевицького тоталітарних режимів.

³⁶ Інтерв'ю, записане А. Коваль 28.10.2008 р. в м. Миколаїв від Іваненка Юрія Олександровича, 23.01.1921 р. н. // Архів А. Коваль.

Євген Луньо

Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України

У дослідженні показано, як у повстанській народній пісенності шляхом майстерного використання низки поетичних засобів на високому художньому рівні змальовано й дошкулюно висміяно комуністичну Польщу як державу-сателіта й покірну маріонетку Радянського Союзу. Аналіз текстів свідчить про розуміння українцями політичних процесів у тогочасному польському суспільстві і бажання об'єднатись з ним у протистоянні спільному ворогові — СРСР.

Ключові слова: фольклорна сатира, політична сатира, поетика сатири, комізм, Польська Народна Республіка, Б. Берут, Е. Осубка, Сталін.

Yevhen Lunyov

Communist Poland in insurgents' folklore

The article shows how the insurgents' songs with a help of a wide range of poetic methods on a high artistic level satirize the communist Poland as a satellite state and obedient to Soviet Union puppet. Conclusions are made that Ukrainians understood political processes in Polish society of that time and had a wish to unite against USSR as a mutual enemy.

Key words: folklore satire, political satire, poetics of satire, comicality, People's Republic of Poland, B. Byerut.

КОМУНІСТИЧНА ПОЛЬЩА КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОВСТАНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСЕННОСТІ

Українсько-польські взаємини ХХ ст. були доволі складними, контроверсійними, а інколи й трагічними. На сьогодні, аби надалі стосунки між цими сусідськими державами розгортати лише на засадах рівноправного партнерства й взаємоповаги, наука повинна зробити глибокий неупереджений аналіз минулого. В цьому питанні своє слово має сказати й фольклористика.

У повстанській народнопісенній творчості вагоме місце посідає тематична група творів, об'єктом змалювання яких є Польська Народна Республіка. Оскільки між українським національно-визвольним рухом і комуністичною польською державою точилася запекла ідеологічна і збройна боротьба, у цих піснях польська сторона закономірно подається головним чином у сатиричному — як сміховому, так і гнівному — ключі.

Зазначимо, що в українській фольклористиці до нашого часу означеним у назві статті питанням спеціально не займався ніхто. Зрозуміло, що в радянський період це було неможливо з ідейно-політичних причин. А в роки відновленої Української держави, коли вчені отримали можливість вільно й неупереджено вивчати усі раніше заборонені питання й теми, фольклорна політична сатира з низки певних об'єктивних і суб'єктивних причин також не стала пріоритетним напрямком наукових студій.

Та все ж певний доробок із зазначеного питання таки є. Окремих питань фольклорної сатири на комуністичну Польщу торкався у ширшому контексті дослідження повстанських пісень Григорій Дем'ян¹. Народно-сатиричне змалювання польських комуністичних поневолювачів України у ХХ ст. розглядав більшою чи меншою мірою також і автор цих рядків у низці окремих статей². Питання сатиричної візії Польської Народної Республіки почасти висвітлювала львівська фольклористка Оксана Кузьменко, досліджуючи народну творчість про насильницьке виселення українців з їхніх етнічних земель на Закерзонні³.

¹ Дем'ян Г. *Українські повстанські пісні 1940—2000-х років (історико-фольклористичне дослідження)* — Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. — 581 с.

Попри те вартує повніше розглянути сатиричне змалювання польської комуністичної держави в повстанських піснях, провести ширший ідейно-художній аналіз текстів, окреслити їхню провідну тематику. Це дасть можливість глибше зрозуміти, як народ бачив і осмислював суспільно-історичні й геополітичні процеси. Саме таку мету ставимо перед собою у пропонованій статті.

Одною з оригінальних повстанських сатиричних пісень, у якій висміюється комуністична Польща, є пісня «Гей у Москві».

Гей у Москві, у палатах, у Кремлі
сидить, мислить батько Сталін ночі й дні.
«Ох, ти Ленін, мій соколе, чом ти вмер,
хто ж врятує від заглади ССР?
Ох, як тяжко в Україні панувать —
ой, не можу бандеровцям ради дать».
Гей почув це польський зрадник Осубка,
прилітає із Берутом до Кремля.
«Батьку Сталін, ясне сонце, соколю,
пішли мені спецотдели і зброю.
Ох, дай поміч комуністам у Польщі!
Вже рік ллється кров червона на Сяні».
«Гей, рад би я тобі, синку, поміч дать —
а хто буде мою владу захищать?
Ой, не сплю я вже безпечно у Кремлі —
ворогів я маю всюди, ще й в Москві».
Дав для Польщі зброю, гроші «старший брат»,

² Луцьо Є. Пародія як жанр народнопоетичної політичної сатири // Актуальні проблеми української літератури і фольклору: Наук. зб. — Вип. 10. / Редкол. С. В. Мишанич (відп. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2006. — С. 39—56; Його ж: Політична сатира малих фольклорних жанрів (питання інтегральності) // Народознавчі зошити. — 2007. — № 1—2. — С. 36—54; Його ж: Польська антирадянська фольклорна сатира в українському середовищі // Народознавчі зошити. — 2009. — № 5—6. — С. 608—621; Його ж: Польська антирадянська фольклорна сатира на українсько-польському пограниччі // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod red. M. Zowczak. — Warszawa: Wyd-wo DiG, 2010. — С. 443—464; Його ж: Сатирична рецепція комуністичної Польщі у повстанській пісні «Гей у Москві» // Проблеми слов'янознавства. — 2011. — Вип. 60. — С. 287—294.

³ Кузьменко О. Голос пам'яті, або український фольклор стресових ситуацій як ідентифікаційний маркер // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / Pod red. M. Zowczak. — Warszawa: Wyd-wo DiG, 2010. — С. 302—318.

тай вернувся той Осубка дуже рад.
Гей, повстанців, славних хлопців, сміх бере —
ще пізнають Кремля блазні, хто ми є⁴.

Пісня правдиво розкриває і безжалісно висміює справжню суть так званої народної комуністичної Польщі, показуючи, що це політичний проект Кремля, маріонетка, яка повністю залежить від військової і господарської допомоги Москви.

У пісні за допомогою низки поетичних засобів моделюється смішний образ Сталіна і його імперії. Сталін сидить у палатах, в розкоші, але це розкіш тільки для нього і його найближчої кліки, вся ж його імперія у злиднях.

Початок пісні, її перший рядок розкриває тоталітарну суть Радянського Союзу, адже говориться, що Сталін дуже далеко, недосяжний для народу, відокремлений від нього, ховається «там у Москві», за мурами, «у Кремлі». Це є висміювання більшовицької пропаганди, яка твердила, що «вожді з народом». До речі, пісенний образ Степана Бандери є якраз протилежний, він з народом, з бійцями, веде у бій, до нього легко можна зателефонувати⁵.

Палати, в яких перебуває Сталін, символізують розкоші більшовицької верхівки, протиставляючи їх злиденному і голодному існуванню народу. Так викривається і висміюється гучно декларована ще одна комуністична ідеологема про соціальну рівність і справедливість, що, очевидно, не відповідала дійсності. Сите життя в палатах за принципом бінарної опозиції може бути протиставлене голодомору.

У фольклорній поезії досить традиційним і потенційним є дієслово «думати». Його часто використовувала большевицька пропаганда для формування образу Сталіна. Сталін, як це видно з так званого радянського фольклору, постійно думає і про трудящих, пролетарів, про весь світ, як «зробити всім добро». У пісні Сталін думає також, але ці його думки не відповідають офіційно проголошуваним брехні, бо є доволі правдоподібними. Фольклорний Сталін

⁴ Пісні УПА / Збір. і зредаг. З. Лавришин // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1996; Львів, 1997. — Т. 25. — С. 340.

⁵ Луньо Є. Яворівщина про Степана Бандеру. Провідник ОУН у пісенному фольклорі // Народознавчі Зошити. — 1999. — № 1 (25). — С. 35.

думає, як уберегти від розпаду імперію і втримати під окупацією Україну, за звільнення якої героїчно бореться УПА. Ці думки висміюють імперіалістичну, загарбницьку суть большевизму, а також, що досить важливо, вказують на його слабкість.

Сталін жалюгідний і смішний у своєму страху. Цей його страх, з одного боку, коли йдеться про можливий розпад СРСР, має під собою реальну основу, є мотивованим. Офіційна ідеологія пропагувала думку про дружбу усіх народів, натомість на самоті Сталін усвідомлює фіктивність цієї пропаганди. Водночас страх Сталіна є проявом його психофізичних розладів, які виникли у постійній жорстокій, підступній і кривавій боротьбі за особисту владу серед партійної номенклатури. Ця міжусобна боротьба велася постійно, починаючи від самого більшовицького перевороту. Вже на початку 1920-х рр. народ це побачив і дотепно висміяв у своїй творчості⁶.

Отже, Сталін зображений смішним і жалюгідним у своїй слабкості й безпорадності у боротьбі з УПА. А звідси ще смішнішими і жалюгіднішими виглядають тогочасні керівники комуністичної Польщі Едвард Осубка-Моравський і Болеслав Берут, до речі, колишній працівник НКВД⁷. Осміюння їх є кількаплановим. По-перше, вони змальовані як зрадники польського народу, його національних інтересів. Тут на противагу галасливій радянській пропаганді висловлена думка, що на ті часи як в Україні, так і в Польщі комуністична ідея і практика була лише політичною інтригою Кремля. До речі, у цьому засудженні Осубки і Берута бачимо бажання солідаризуватись з польським народом у протистоянні СРСР. Це підмічено і в інших народних піснях. Як тільки УПА і АК вдалося домовитися про спільні дії проти Москви, це відразу відобразилося у колядці⁸.

З іншого боку — комуністична Польща та її перші особи смішні через безуспішність у протистоянні УПА. Адже, як відомо, переважаючи і кількістю, і озброєнням, Військо польське не могло похвалитися значними успіхами у боротьбі із сотнями УПА.

⁶ Чернопиский М. *Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записах Сергія Єфремова*. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — С. 42.

⁷ Зашильняк Л. О., Крикун М. Г. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. — Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. — С. 529.

⁸ Дем'ян Г. *Двадцять п'ять повстанських пісень // Україна в минулому*. — Київ: Львів, 1992. — Вип. III. — С. 10.

Слабкість і страх поляків перед українською силою духу і зброї у пісні майстерно й оригінально зображено через зіставлення з таким же страхом і слабкістю Москви. У цьому ж ракурсі керівники Польщі виглядають особливо комічно й жалюгідно, коли з метою випрохати «спецотдели і зброю», втрачають не те що традиційний польський гонор, а й звичайну людську гідність, переляканого й осміяного Сталіна називають «батько», «ясне сонце», «сокіл». Ці останні слова не є у пісні випадковими, в українському фольклорі вони мають тривалу традицію для величання й героїзації видатних осіб. Пізніше офіційна радянська пропаганда перейняла їх з фольклору для величання вождя, і при цьому вони у народній поезії набули іронічного й сатиричного значення. Вихваляння цими словами психічно хворого диктатора з точки зору народного здорового глузду — це просто блазнявання. Характерно, що у цій пісні блазнями виступають громадяни, зокрема, держав-сателітів СРСР.

За допомогою іронії висміюється ще одне кліше радянської ідеологічної машини — «старший брат». Раніше цей вислів вживався для означення росіян по відношенню до інших націй і народів СРСР, а тепер він таким самим чином застосовується до народів так званого соціалістичного табору. Тут викривається й засуджується російський експансіонізм.

Слід зазначити, що змальований і осміяний у пісні візит двох польських комуністичних керівників до Москви не є звичайним поетичним вимислом. Маємо усі підстави вважати, що в основі цієї події лежать реальні факти, бо ж, як відомо, ці дві особи бували у Москві неодноразово. Найбільш правдоподібно, пісенним прототипом став їхній візит до Сталіна як керівників Крайової національної ради, 27 липня 1944 р. Осубка від імені майбутнього комуністичного уряду Польщі (ПКНВ — Польського комітету національного визволення) підписав таємну угоду про кордон між СРСР і Польщею по «лінії Керзона»⁹.

З усією очевидністю пісня виникла на Закарзонні у повстанському середовищі, яке було дуже добре обізнане з тогочасними політичними подіями. У процесі подальшого побутування вона поширилася і на терени підрадянської України. Цьому, з одного

⁹ *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі... — С. 532.*

боку, сприяло те, що вона висміює ворогів України. Водночас між Закерзонською і підрадянською частинами України відбувалися тісні контакти, незважаючи на кордон. Іншою причиною її популярності є її художня досконалість та ідейно-тематична оригінальність.

Для сатиричного викриття комуністичної Польщі повстанська народна творчість намагалася плідно застосовувати усі художні засоби і прийоми. Зокрема, успішно використовувалися можливості й такого на перший погляд далекого від сатири фольклорного жанру як колядки. У цьому плані одним із цікавих і оригінальних зразків є повстанська колядка «Гей там, у Берліні». Ось як влучно й надзвичайно образно у ній висміюється так звана незалежна польська держава:

Польські бjali когут — 2 р.

Цось ценютко пєс.

Бацька Сталіна, бацька Сталіна

Бардзо вихвляйон.

Нех жеє Польска, червона Польска,

Биле била яка

Би затаньчиць краков'яка¹⁰.

[Польський білий когут — 2 р.

Щось тонесенько піє,

Батька Сталіна, батька Сталіна

Дуже вихваляючи.

Хай живе Польща, червона Польща,

Яка-небудь

Лише б затанцювати краков'яка — з пол. Є. Л.]

Проникливіше, влучніше показати справжню суть польської псевдодержави, і так над нею насміятися, як зроблено це у наведених кількох рядках, на нашу думку, просто неможливо.

Щодо часу і місця виникнення цієї колядки, то колишній повстанець Остап Луцьо-«Тарас» пише: «Пам'ятаю, як у 1944—1945 рр. у жорстокій боротьбі воїнів УПА з військами НКВД у хвилини відпочинку воїни-сіроманці уклали в курені 'Яструба'

¹⁰ Записав Є. Луцьо 22.09.1995 р. у м. Яворів від Козак Марії, 1922 р.н. // Домашній архів Є. Луцьо.

колядку, яку співали на ноти “Небо і земля...” (казали у відділі, що така колядка, тобто віршований твір — то груповий витвір стрільців за принципом “Запорожці пишуть листа Султану” з картини Рєпіна)¹¹. Нижче подано і сам текст твору, який, згідно з інформацією автора публікації, можна вважати першоваріантом.

Та слід зазначити, що наведений нами вище куплет стосовно Польщі у початковому зразку відсутній. Це, очевидно, тому, що курінь УПА «Сіроманці», командиром якого до своєї загибелі у грудні 1944 р. був Дмитро Карпенко-’Яструб’, у вказаний час перебував на Львівщині, де боровся з військами НКВД, тому саме вони є об’єктом сатиричного висміювання. З цієї ж причини не згадується про поляків у ще одному опублікованому варіанті колядки, що походить із Західного Поділля¹².

Завдяки своїм високим ідейно-художнім якостям ця колядка поширилася у різних регіонах, де внаслідок інтенсивного побутування стала набувати різних варіативних змін і доповнень. У середовищі УПА, що воювала на Перемищині, Ярославщині, Любачівщині, закономірно, ворогами були поляки, репрезентанти комуністичної Польщі. Звідси вважаємо, що зафіксований нами у Яворові варіант виник на Закерзонні, а не виключено, що й саме на Надсянні, до якого входить історична Яворівщина. Таке наше міркування базується на факті, що його автор — народний митець, надзвичайно добре обізнаний з тодішньою суспільно-політичною ситуацією у Польщі, і що ще важливіше, з її гумористично-сатиричним трактуванням у народному середовищі.

Аби з’ясувати, в чому тут суть, вдамося до ширшого аналізу поданого уривку, спробуємо з’ясувати, які обставини послужили основою для вкладених у ці рядки ідеї та поетичної образності.

У комуністичній Польщі було дещо оновлено її колишній герб. Із білого орла зняли корону, що мало свідчити про демократичність держави. Але серед українців і навіть у польському середовищі, вільному від комуністичних ілюзій, стали називати польський герб вже не орлом, а вороною або когутом. І один, і другий образ

¹¹ Лунь О. Повстанська коляда // *Шлях Перемоги*. — 2003. — № 1(2540). — 1 січня. — С. 15.

¹² *Повстанські коляди. Пісні зібрані у Західному Поділлі / Упоряд., вступ. ст., примітки Р. Крамаря*. — Тернопіль, 1995. — С. 42.

сповнений промовистої сатиричної символіки. Наскільки орел різниться від ворони — настільки колишня Польща, чи така, яку поляки хотіли б мати, різниться від тієї, яку отримали від Москви. Ще одна важлива деталь — ворона чорна, а поляків змушують говорити на чорне біле.

Так само вдалим є порівняння орла з когутом, птахом, який не літає, хіба що галасує, тріпочучи крилами та співаючи. Так само тепер і Польща — хіба що галасує, але «літати» вже більше не буде.

Творець колядки запозичив із народної сатири цей другий образ і майстерно розвинув його. У нього когут піє тоненько, слабо — або не має сили, або боїться співати голосно. Далі бачимо, що польський півень не співає вільно, лише на дозволеній Московою ноті, вихваляючи Сталіна.

І саме у такий нікчемний спосіб — підлабузливого потурання тиранові, поляки стараються отримати у нього дозвіл на власну державу. І звісно, це буде держава комуністична. Згадка ж про танець краков'як влучно визначає, що в цій державі з польського залишаються хіба окремі етнографічні дрібниці. Сатирична гострота образу полягає ще й у тому, що полякам більшого і не треба, вони випрошують зовнішню крихку шкаралупку від своєї національної ідентичності.

Велике ідейно-художнє значення має й те, що цей куплет у колядці поданий у гумористичній стилізації під польську мову. В одному плані — це болюча сатирична «колька» полякам. Мовляв, у них низький інтелект, і вони нездатні вивчати і розуміти інші мови, а щоб вони добре розуміли їм адресоване, то українці і достатньо розумні, і такі добрі, що співають їм по-польськи.

В іншому, глибшому сенсі, це багатозначний натяк полякам, що їхня мова — одна з небагатьох речей, які Москва їм ще залишає. За це мусять вихвалити нею «батька Сталіна». Це попередження полякам, мовляв, натішайтесь нею, бо не виключено, що в майбутньому дійдете до того, що славитимете Москву російською мовою.

Між іншим, не виключено, що певним поштовхом до змаювання українцями новітньої польської держави у такому гротескному плані послужило те, що і польська політична еліта, і широкий загальний маса все ж таки не були спроможними адекватно оціни-

ти тогочасну геополітичну ситуацію. Зокрема, не лише не робили спроб об'єднання з українцями у боротьбі проти російського імперіалізму, а й змальовували українців своїми ворогами. В цьому контексті варто згадати приказку: «Як свят святем поляк не бил і не бендзе українцу братем»¹³. [Поки світ стоїть, поляк не був і не буде українцеві братом — з пол. Є. Л.]. Ще більш промовистою у цьому ряді є монострофа:

Нех згіне Україна,
Нех згіне хамські руд,
Звиценжи ожел бяли,
Звиценжи польські люд¹⁴.

[Хай згине Україна,
Хай згине хамський рід,
Переможе білий орел,
Переможе польський народ — з пол. Є. Л.].

Отож, цілком можливо, що така чванливість поляків своїм навіть знекороненим Москвою «білим орлом» і послужила для українців творчим імпульсом до сатиричної інтерпретації польського герба у такому комічно-жалюгідному образі півня.

Ще одним народним твором, у якому дана влучна і промовиста характеристика тогочасній так званій народній Польщі, є повстанська колядка «Дивная новина». У ній співається:

Та діло погане, що польські фірмани
Получились в одну банду із большевиками¹⁵.

Незважаючи на тодішню офіційну польську пропаганду про творення нової незалежної держави, українці чітко розуміли, що ні про державу, ні про незалежність говорити не слід. На прикладі згадки про «польських фірманів» бачимо усвідомлення, що у польському національному організмі можуть бути і здорові сили, — тому й наголошується, що на спілку з росіянами пішов польський політичний маргінес, шумовиння, порівняне з візниками. Адже візник — це тільки слуга, безправний виконавець волі того, кого він везе, у цьому ідейно-тематичному контексті госпо-

¹³ Записав Є. Луцьо 19.11. 2006 р. у с. Угерсько, повіт Лісько, Польща, від Біндас Розалії, 1924 р.н. // Домашній архів Є. Луця.

¹⁴ Записав Є. Луцьо 15.11.2006 р. у м. Устрики Долішні, повіт Устрики Долішні, Польща, від Стефи Гаврилець // Домашній архів Є. Луця.

¹⁵ Дем'ян Г. Двадцять п'ять повстанських пісень... — С. 10.

дар — це більшовизм. Польське «державне будівництво» у колядці показується його у конкретних проявах:

Наче круків зграя, в села налітають,

Граблять, нищать та плюндрують, людей виселяють¹⁶.

Тут розкрито бандитську суть польської влади, яка застосовує репресії проти мирного населення. Та коли справа доходить до боїв з УПА, польське військо не виявляє жодних бойових якостей:

Та для оборони повстанські загони

Держать в страху і тривозі польські гарнізони¹⁷.

Попри такі оцінки становища польського суспільства українці у своїй народній творчості не були ксенофобами, не стояли на впертій позиції бездумного критикування, заперечення й висміювання. Як влучно підмітив дослідник Г. Дем'ян, найменші проблеми порозуміння українських самостійників із поляками-антикомуністами знайшли відображення в повстанській колядці «Нова радість стала»:

Нова радість стала, як УПА повсталала,

Яка підлих комуністів знищила немало.

АКа помагає, бо вже добре знає,

Як антихрист лютий Сталін народи карає¹⁸.

Як справедливо зазначає Г. Дем'ян¹⁹, на жаль, взаємодія українських і польських національно-визвольних сил, яку так щиро привітав народ у своїй творчості, була дуже короткою. Еміграційний уряд Польщі не хотів визнавати права кожної нації на самостійне державне існування.

Окремі зразки протипольської сатири публікувалися у виданнях Української Повстанської Армії, дислокованої на Закерзонні. Ці фольклорні матеріали з відповідною позначкою надруковані як пропагандивний матеріал, а тому, звісно, не супроводжуються жодними коментарями чи примітками фольклористичного характеру. Подані вони у ширшому контексті української, в тому числі й польськомовної сатири.

¹⁶ Дем'ян Г. Двадцять п'ять повстанських пісень... — С. 10.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Дем'ян Г. Повстанські пісні Закерзоння. Машинопис // Домашній архів Г. Дем'яна. — Арк. 32.

¹⁹ Там само.

Наведемо один з таких творів. «Продавці газет рекламують: “Жечпосполіта” спшедана, “Вольносьці” нема, а ест тилько “Русская Правда”²⁰. [«Річ Посполиту» продали, «Волі» немає, а є лише «Російська правда» — з пол. Л. Є.]. Припускаємо, що виник він у середовищі польської опозиції і збройного підпілля у протистоянні з новим окупантом Польщі — Радянським Союзом та його сателітом — польським комуністичним режимом. Жодна підпільна збройна боротьба не може обходитися без ідеологічно-пропагандивного забезпечення. В умовах підпілля, коли недоступні державні засоби й ресурси, їхнє основне навантаження бере на себе фольклор — як масова ідейно-політична зброя, якою народ майстерно володіє і якої його дуже важко позбавити.

Ідейно-тематичний зміст твору, його актуальність слід розглядати у широкому контексті тогочасної суспільно-політичної ситуації в Польщі, яку Радянський Союз перетворив на свого сателіта.

Художнє вирішення цього тексту досягається завдяки майстерному застосуванню двох поетичних прийомів. Перший — пряме й переносне прочитання назв газет. Другий — двозначне трактування вигуку продавця газет. Це невинне й буденне повідомлення є відвертою і правдивою констатацією тогочасного політичного становища народної Польщі. Ця двозначність, побудована на поєднанні побутового й політичного аспектів, також є потужним джерелом комізму.

В українському середовищі цей анекдот сприймався, очевидно, в дещо іншому ідейно-тематичному ракурсі. Стосовно загарбницької суті Радянського Союзу, то його розуміння було адекватне польському. А от сприйняття польської сторони українцями ширше. Політична верхівка Польщі оцінюється як колаборантська.

Висміювання українцями польської опозиції виводиться з оцінки діяльності Лондонського уряду. Замість того, аби відбудувати незалежну державу на своїх етнічних землях у тісній співпраці з українським націоналістичним рухом, він взявся відбудувати Польщу «од можа до можа», тобто в колишніх її межах її — від Балтійського до Чорного морів.

У роки збройного опору радянській окупації в українському середовищі ця проблема була доволі актуальною, її відображен-

²⁰ Підпільні журнали закерзонської України. 1945—1947// Літопис УПА. — Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1987. — Т. 16 — С. 479.

ня у фольклорі було непоодиноким явищем. Наприклад, гостру сатиру на польський еміграційний уряд зустрічаємо у поширеній повстанській пісні «Їхав Гітлер на візочку»:

У Льондоні ляхи мріють
з нами воювати —
бо «од можа аж до можа»
хочуть «Польску» мати²¹.

Та пізніше, коли і польський, й український збройний опір радянським окупантам припинився, претензії до польського підпілля вже втратили свою актуальність, і твір став передовсім сприйматися як консолідована польсько-українська фольклорна атака на радянську систему.

Таку ж саму генезу й динаміку ідейно-тематичної інтерпретації в українському середовищі має ще один народно-сатиричний твір — аббревіатура: «ПОП — пелньонци обовйонзкі поляка»²². [Особа, яка виконує обов'язки поляка — з пол. Л. Є.]. У коментарі повстанців зазначено: «Большевицькі старшини у війську та інші большевицькі наставники з польськими фальшивими документами, які вдають поляків»²³. Відомості про це явище зустрічаємо в книзі «Історія Польщі», де представників радянської влади названо «дорадниками»²⁴.

Сатиричні аббревіатури як жанровий різновид новочасних паремій в українській фольклористиці розглянув М. Чернопиский²⁵. Певну увагу приділили їм і ми у ширшому контексті політичної сатири малих фольклорних жанрів²⁶. Аналізована аббревіатура примітна оригінальним застосуванням білінгвізму як художнього прийому. Вже сама констатація факту, що у «народній Польщі» у всіх важливих ділянках державного життя реально керують росіяни, є для поляків, передовсім колаборантів, надзвичайно дошкульним зауваженням. Відтак поляки і в очах росіян, і в очах

²¹ Пісні УПА / Збір. і зредг. З. Лавришин // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1996; Львів, 1997. — Т. 25. — С. 353.

²² Підпільні журнали закерзонської України, 1945—1947... — С. 479.

²³ Там само.

²⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... — С. 537.

²⁵ Чернопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записах Сергія Єфремова. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 170 с.

²⁶ Луцьо Є. Політична сатира малих фольклорних жанрів (питання інтегральності) // Народознавчі зошити — 2007. — № 1—2. — С. 40—41.

власного народу є неповноцінними і підневільними, а звідси й болюче приниженими. Адже, на своїй власній землі, з «крві і косьці» поляки, виявляється, неспроможні бути господарями у своїй державі, отож «запросили» собі росіян, щоб ті навчили їх «виконувати обов'язок поляка».

Комічний ефект забезпечений майстерним обігруванням омонімічності польської абрєвіатури «поп» та відповідного російського слова.

Для росіян «поп» — це священник православного обряду. Відтак вживання слова «поп», з одного боку, висміює росіян, а з іншого — кепкує з релігійної гідності поляків.

Усі ці російські радники й наглядачі, відряджені з ідейно-пропагандивних та репресивних органів, зрозуміло, були перевіреними й надійними комуністами. І ось ті особи, які згідно зі своїми ідейними та моральними переконаннями є ворогами релігії, церкви, священників і повинні їх поборювати, тепер за іронією самі стали «попами». Цей художньо змодельований парадокс за законами динаміки художнього образу асоціативно може розгортатися й в інші комічні інтерпретації отих «попів» та їхньої діяльності у Польщі.

Сатиричне спрямування аналізованого твору проти поляків має історичне підґрунтя. Упродовж попередніх віків своє загарбання й поневолення України поляки прикривали серед іншого й нібито боротьбою за чисту правдиву християнську віру, якою у їхньому розумінні був тільки римо-католицизм, а православ'я вважали протестанством, схизмою. Звідси у польському суспільстві виробився негативний стереотип православного попа, він став об'єктом насмішок і зневаги за свою нібито неохайність, некультурність, меншовартість. Це яскраво змалював в одній із співомовок С. Руданський, де польський пан звертається до українських селян:

Jak wy, chłopie, tego popa
Całujecie w rękę?
Ja bym jego nie całował,
Żeb brali na mękę,
Już bym wolał psa całować²⁷.

²⁷ Руданський С. Співомовки, переклади та переспіви. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 104.

[— Як ви, селяни, цього попа
Цілуєте в руку?
Я б його не цілував,
Навіть якби мене катували,
Я б вже краще пса цілував. — з пол. Л. Є.]

Та навіть українських греко-католицьких священників польська художня і мемуарна література передвоєнного і воєнного часу зневажливо називає попами²⁸.

І ось тепер за іронією долі ці «попи» є керівниками й наставниками. Поляки мають їх у всьому слухати, бути покірними і боятися їх. Для польського гонору це вбивче приниження.

Для польської опозиції абревіатура ПОП — це сатира на співвітчизників — калаборантів СРСР, а водночас і самосатира на весь польський загал. Для українців першопочатково вона мала двобічне спрямування: як проти поляків, так і проти росіян, а з часом все більше набувала лише антирадянського смислу. Тим паче, що кадрова експансія росіян на Україну була ще масштабніша і тривожніша. В українському національному середовищі накинуті офіційною пропагандою назви росіян («старші брати», «визволителі») набули іронічного сенсу. Імперське експлуаторське ставлення росіян до українців сатирично осмислює приказка «Любімся як брати, але ділімся порівну»²⁹. У цьому плані можна говорити про певну типологічну ідейно-тематичну подібність цих українських зразків із проаналізованою польською абревіатурою.

У повстанській пісні «Доволі мук» поляки поміщені в одному ідейно-смісловому та художньому полі разом із комуною і зайдями:

Встають полки залізні героїв
і б'ють комуноу, зайдів і поляків³⁰.

Саме слово «поляки» у плані експресивному є нейтральним на відміну від лайливого етноніма «ляхи». Лише контекст вказує, що вони є ворогами українців. Сатиричність їхнього образу досягається кількома способами. Найперше їх подано в опозиції до українських повстанців, представлених у сповненому героїчного пафосу

²⁸ Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. — Львів: ВП «Троян», 1992. — С. 36–37.

²⁹ Польові записи фольклорних матеріалів Є. Луця // Домашній архів Є. Луця.

³⁰ Пісні УПА / Збір. і зредаг. З. Лавришин... — С. 62.

й славної патетики образі «полки залізнії героїв». Далі стверджується, що поляки разом з іншими ворогами зазнають поразки від УПА. І на кінець ще один прийом сатиричної інтерпретації — поміщення поляків в одному лексико-семантичному та художньо-поетичному полі з іншими ворогами. Це росіяни, яких у тексті названо словом «комуна». В тогочасній українській фольклорній поезиці це слово в семантичному і в експресивному плані сповнене зневажливим змістом. Такою самою сатиричною конотацією відзначається й друге слово із зазначеного ряду — «зайди». На перший погляд **в логічному плані** воно ніби випадає з логічного ряду, бо немає конкретної національної прив'язки, не вказано, про яких саме ворогів йдеться. Та насправді ідейно-художня функція цього образу зовсім інша. Воно викликає асоціації з усіма історичними подіями, починаючи від княжих часів, козаччини і закінчуючи у ХХ ст., коли на українські землі сунули загарбники-чужинці. Як наслідок, за тривалий час це слово набрало потужного зневажливо наповнення і зробилося традиційним в українській сатиричній поезиці, оскільки історичні обставини постійно його активізували. В аналізованому контексті функція слова «зайди» — збагатити своїм сатиричним смислом ворожі образи «комуни» і «поляків».

В образній системі повстанської народнопісенної сатири на позначення репрезентантів комуністичної Польщі доволі часто зустрічаємо лайливий етнонім «ляхи». Передовсім його використовується при сукупному переліку загарбників України. Так, у пісні «І шумить, і гуде» співається:

Чи то лях, чи москаль, чи румун, мадяр, німак, —
всі покинуть Україну, як пізнають наш кулак!³¹

У творі «Війна, війна — весь світ воює» зазначається:

На нашу нььку Україну прийшло чотири вороги:
ляхи прокляті і мадяри, німецькі шваби і кати³².

Отож, приділімо дещо більше уваги цьому художньому засобу, спробуємо простежити його генезу, окреслити ідейно-сміслову та поетичне навантаження. В українській фольклорній естетиці

³¹ Пісні УПА / Збір. і зред. З. Лавришин... — С. 448.

³² Там само. — С. 105.

³³ Народний епос. Українська література: програмні тексти, ілюстрації, пояснення, завдання, тести / Автор-упоряд. Євген Луцько. Сер. «Усе для школи» 10 клас. Вип. 12. — К.: Всеуито, 2002 — С. 15, 22—23, 26—27.

етнонім «ляхи» був лайливим для поляків з козацьких часів, і його як головний сатиричний номен маємо в історичних піснях і думках з часів Хмельниччини³³. Також зустрічаємо його у М. Драгоманова, який підмічає, що в українському народному середовищі ляхи ототожнюються з панами, що поряд з етнічною додає слову «ляхи» ще соціальну конотацію³⁴.

У політичній сатирі ХХ ст. цей лайливий етнонім актуалізується починаючи зі стрілецьких пісень³⁵, у націоналістичних піснях 1920—1930-х рр.³⁶. І особливо активно й широко це слово стало вживатися на негативне окреслення поляків у повстанських піснях.

Чому в українському народному середовищі етнонім «лях» набрав негативної конотації, можна судити лише гіпотетично. Цілком імовірно, що воно походить від власного імені Лях, що було свого часу поширене у поляків, але зовсім не зустрічається серед українців. Спочатку це слово як художнє узагальнення стало вживатися на позначення польського етносу і при цьому не мало якоїсь негативної семантики. Та внаслідок історичних обставин, коли поляки, загарбавши й поневоливши українські землі, стали для українців ворогами, етнонім «ляхи» став набувати негативного змісту та отримав від'ємну експресію.

Ця зневажлива конотація набрала такої інтенсивності побутування, стала настільки змістовною, художньо-значимою, що розширила сферу свого застосування, почала вживатися в негативному смислі і стосовно самих українців. Так, М. Номис як лайку фіксує паремії «лядський сину», «лядська дочко»³⁷. Стосовно негативної семантики слова «лях» є підстави зазначити, що вона, хоча й була поширена по всій українській етнічній території, у різних регіонах відрізняється своїми смисловими відтінками та ступенем експресії. Так, скажімо, у тридцяти п'яти пареміях про ляхів, що їх у Західній Україні зібрав Іван Франко, у більшості зразків ляхи — це смішні недолугі сусіди, змальовані в гумористичному

³⁴ Драгоманов М. *Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880) / Вступ. ст., текстолог. опр. і коментар М. Чорнопиского* — Львів: Літопис, 2006. — С. 94.

³⁵ *Стрілецькі пісні / Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О. М. Кузьменко.* — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2005. — С. 160—163, 398.

³⁶ *Пісні УПА / Збір. і зредаг. З. Лавришин...* — С. 75, 76.

³⁷ *Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис; [упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка].* — К.: Либідь, 1993. — С. 187.

аспекті. Лише до одного тексту: «Погане му ім'я: Лях», вказано, що це «вислов ненависти до самої назви»³⁸.

Тим часом під впливом збройної боротьби козаків з поляками в історичних піснях, думках періоду Хмельниччини в Центральній і Східній Україні «ляхи» — це вороги передовсім політичні, бо виступають проти української нації взагалі. Вони ненависні, грізні й непримиренні, а водночас смішні й жалюгідні, їх слід висміювати і зневажати та безжально винищувати. Це доволі виразно простежується у пареміях зі збірника М. Номиса³⁹.

Звідси використання у поетичній системі антипольської сатири ХХ ст. лайливого етноніма «лях» має кількапланову мотивацію й виконує поліфункціональну роль. Перш за все — активізує й актуалізує, прилучаючи до сучасного історичного моменту, сатиричний антипольський потенціал українського традиційного фольклору. При цьому також художнім чином виражається ідея, що польсько-українське протистояння, як суспільно-політичне, так і ідейне, не є хвилимовим і випадковим, а має глибоке історичне коріння. Стверджується, що поляки доти будуть ворогами українців, поки залишатимуться загарбниками українських споконвічних земель і поневолювачами українського народу. А те, що вони стали керуватися комуністичною ідеологією і практикою, їхньої антиукраїнської сутності не міняє.

Далі етнонім «лях» через свою всеукраїнську поширеність в час збройної боротьби з УПА у Західній Україні консолідує українців з усіх етнічних земель, закликаючи їх до протистояння, з одного боку, комуністичній людиноненависницькій ідеї, як московського так і польського покрою, а з іншого боку — відстоювання України від московських, польських та й будь-яких інших іноземних поневолювачів, якими б ідеологіями вони не маскували своєї загарбницької суті.

Ще одна поетична функція слова «лях», на якій варто наголосити, криється в його значенні й формі — це універсалізація й стереотипізація і навіть символізація негативного образу поляка, яка, з одного боку, сприймається апіорі, з іншого — через

³⁸ Галицько-руські народні приповідки: У 3-х т. / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: 2-е вид. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — Т. 2. — С. 497.

³⁹ Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис... — С. 78—80.

свою коротку й мобільну форму легко й органічно допасовується до ідейно-художньої канви будь-якого твору. Подібний стереотип в українському фольклорі виробився стосовно іншого лайливого етноніма на позначення росіян — «москалі», як це, наприклад, впливає із поданої у М. Номиса приказки «Хоч добрий чоловік, та москаль»⁴⁰. Ширше про це див. статтю Сергія П'ятаченка «Образ москаля в українських приказках та прислів'ях»⁴¹.

У низці повстанських пісень ворожа комуністична Польща представлена в образі її столиці Варшави. Зазначимо, що у поетичній системі української політичної сатири часто присутні образи столиць держав-агресорів, часто фігурують образи столиць держав-агресорів, де діють політики зі своїми загарбницькими тенденціями. Прості ж люди є часто інструментами або й жертвами у їхніх руках.

Доволі змістовним та експресивно насиченим образ Варшави виведено у пісні «Ніч минає, сонце сходить»:

Ми не хочем твої Волги,
ні Варшави, ні Москви,
тільки геть із України
в свої нетра проч іди.

Добре знаєш, де є межі —
Україна це наш край,
сиди в себе, в своїй лежні —
наших земель не чіпай!⁴²

Варшава разом з Москвою знаходиться в бінарній опозиції до України. Варшава, як і Москва, це використовуваний ворожою пропагандою образ могутньої цивілізованої держави, яка обіцяє українцям як менш вартісним у культурному й політичному сенсі вищу культуру, захист і цивілізацію. Повстанці гордо нехтують усім тим, що уособлюється в образах Варшави і Москви як ворожим, шкідливим, а також заперечують високу культуру й циві-

⁴⁰ Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис... — С. 78.

⁴¹ П'ятаченко С. Образ москаля в українських приказках та прислів'ях // Актуальні проблеми української літератури і фольклору: Наук. зб. / Редкол.: С. В. Мишанич (відп. ред.) та ін. — Донецьк: ДонНУ, 2006. — Вип. 10. — С. 57—69.

⁴² Пісні УПА / Збір. і зредаг. З. Лавришин... — С. 136.

лізацію загарбників, стверджуючи, що їхні землі і держави — це «нетрі й лежі».

Ці два останніх слова у прямому лексичному значенні є антонімами до культури і цивілізації. Нетрі — це дикі, незагосподарені, неокультурені території. Звідси колочий докір одним і другим іноземним загарбникам, що вони, замість загосподарювати власну землю, прийшли грабувати і плондрувати плоди українських чесних і працьовитих господарів.

Слово «лежа» тут вжите у двох значеннях, кожне з яких сатирично змальовує ворогів. Перше зі значень — це тваринне, звірине лігво, барліг. Звідси асоціативно підкреслюється незагосподареність території сусідів, де панує звірина. Водночас за допомогою цього слова вороги прирівнюються до диких хижих звірів, що вирюшають за здобиччю в Україну, багату завдяки високій культурі й працьовитості її народу.

Друге зі значень слова «лежа» за словником Бориса Грінченка — лежання⁴³. У контексті сатиричного ідейно-сміслового наповнення пісні воно асоціюється із лінивством і недбальством, як це видно з української народної приказки: «З спання не купить коня, а з лежи — не справить одежи»⁴⁴.

У повстанській пісні «Нас питають, якого ми роду» Варшаву представлено у двох часових планах. Спочатку в ретроспективі: в минулому від важкого українського меча «аж німіла зухвала Варшава»⁴⁵. У цьому виразі вагоме художнє навантаження несе на собі означення «зухвала». Воно вказує, що польська держава була колись могутньою, багатою, високорозвиненою у політичному, військовому, фінансовому сенсі. Разом з тим негативна конотація цієї лексеми базується на тому, що ці достоїнства вона використовувала супроти своїх сусідів українців — посягала на їхню землю і доробок. І тому врешті перед силою української зброї Польща німіє від страху, стає жалюгідною.

Ця виразна картина минулого поєднується й з образом комуністичної Польщі у її сьогоденні та майбутньому. Через приклад

⁴³ *Словарь української мови / Зібрала редакція журналу «Киевская Старина» [упоряд., з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. — Київ, 1908. — Т. 2. — С. 352.*

⁴⁴ *Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис... — С. 498.*

⁴⁵ *Пісні УПА / Збір. і зредаг. З. Лавришин... — С. 131.*

з минулого як доконаного, а тому й незаперечного факту автори пісні кажуть Польщі не повторювати історичних помилок стосовно України. Адже попри військову й економічну підтримку Радянського Союзу вона знову може зазнати політичної поразки.

У деяких творах повстанці безпосередньо декларують свій намір завдати як польським, так і московським комуністичним агресорам нищівного удару. Так, у пісні «Грають сурми, грають» твердо і грізно звучать рядки:

За нашу державу, за честь і за славу
знищимо кроваву Москву і Варшаву, гей!⁴⁶

У наведеному тексті основна мотивація, чому слід боротися проти цих держав, формально вказується у першому рядку. Та все ж, коли заглибитись в ідейно-художню сутність, побачимо епіцентр мотивації в одному лише слові другого рядка — епітеті «кровава». Адже тут йдеться про проливання крові, відбирання життя, а кров у її символічному значенні (людність, населення) — це найбільше і найцінніше багатство нації. Причому тут розходить-ся не стільки про кров, пролиту на полі бою, адже вояки свідомі того, що можуть загинути, але при цьому вони здобудуть честь і славу. Тут передовсім мається на увазі масове винищення підневільного цивільного населення, мордування без слідства і суду тих, кого лише запідозрили у причетності до руху Опору чи просто тих, хто не викликав довіри. Питання про терор польських репресивних органів та війська щодо мирних українців висвітлено в історичній науці⁴⁷.

Зрозуміло, що ці ганебні й жахливі явища у специфічній формі відобразилися й у фольклорі⁴⁸. Докладніше зупинимося хоча б на одному невеличкому тексті. Серед українців Закарпаття поширеною була польськомовна приказка «Назвіско і на шнурок»⁴⁹. [Пріз-

⁴⁶ Пісні УПА / Збір. і зредаг. З. Лавришин... — С. 7.

⁴⁷ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942—1952. Репринтне відтворення видання 1952 року (Мюнхен). Підг. до друку М. Стасюк. — Львів, 1991. — С. 163—167; Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ ст.: ідеологія та практика. — Львів: Добра справа, 2003. — С. 258, 262, 264.

⁴⁸ Депортації. Західні землі кінця 30-х — поч. 50-х ррр. Документи, матеріали, спогади / Ред. Ю. Сливка, Т. ПП: Спогади, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2002. — С. 239, 242; Кузьменко О. Голос пам'яті, або український фольклор стресових ситуацій як ідентифікаційний маркер... — С. 307, 308.

⁴⁹ Закарпаття: Спогади вояків Української Повстанської Армії / За ред. Б. Гука. У 4 т. Т. 1. — Варшава: Укр. архів, 1994. — Т. 1. — С. 35.

вище — і на мотузку. — з пол. Л. Є.]. Що стосується її виникнення, то воно могло бути двояким: з'явитися у польському середовищі й звідти потрапити в українське або поширитись серед українських повстанців. Як би там не було, в обох середовищах приказка мала різне ідейно-смісловне наповнення. Поляки цією сповненою сарказму паремією в особливо дошкульний спосіб принижували українських повстанців і підпільників, демонстративно хизуючись їх фізичним знищенням.

Українці за допомогою цієї приказки висміювали правове свавілля комуністичної Польщі, її до краю формальне, наперед запрограмоване ідейно-політичною кон'юктурою правосуддя. Разом з тим, у приказці є пересторога полякам, що у тоталітарній державі, якою була комуністична Польща, цинічне й бруталне правосуддя, застосовуване проти українців, кінець-кінцем обернеться проти них самих. Історія підтвердила рацію цього фольклорного міркування. Ось як польський генерал Зигмунт Берлінг, колишній командувач сформованої в СРСР Першої польської армії, писав про тодішнє свавілля репресивного апарату комуністичної Польщі на чолі зі Станіславом Радкевичем та московськими інструкторами: «Лакеї Берії з НКВД сіяли спустошення по цілій країні. Злочинні елементи з апарату Радкевича залюбки допомагали їм. Під час законних і незаконних обшуків розкрадалося майно населення, абсолютно невинних людей депортували або запроторювали в тюрму. Людей вбивали як собак... Ніхто не знав, у чому його звинувачують, хто його заарештовує і що з ним буде»⁵⁰.

Водночас повстанці усвідомлювали різницю між представленою в образі Варшави польсько-комуністичною владою — прислужницею Радянського Союзу, і польським народом, який ненавидить свою владу і офіційну Москву. Ось як про це зазначено у повстанській сатирі «Мордує Сталін люд голодний»:

Узнали вже Москву й поляки, [...]

і ненавидять від душі⁵¹.

Гнівне осудження польської комуністичної держави також зустрічаємо в кількох варіантах відомої повстанської тюремної пісні

⁵⁰ Цит. за: Лосев І. Спогади про майбутнє? // Український тиждень. — 2012. — № 19 (236). — С. 18.

⁵¹ Пісні УПА / Збір. і зред. Зеновій Лавришин... — С. 359.

«Сонце сходить і заходить». Як засвідчують матеріали наших польових досліджень, виник цей твір у середовищі в'язнів Берези Картузької. На це безпосередньо вказує текст одного з варіантів та інформація співака. Згодом, у 1940-х рр., виходячи з тогочасних історичних реалій — масових репресій з боку тоталітарного радянського режиму, — пісня трансформувалася у повстанську. У мотиві йдеться про поневіряння і страждання в'язнів у радянських тюрмах, а тоді збройне їх визволення.

Водночас у відомих науці трьох варіантах ця пісня набула протипольського і протикомуністичного спрямування. Очевидно, що така трансформація відбулася на Закерзонні. У пісні залишається давній традиційний мотив про тюремні поневіряння ліричного героя, але він зводиться до мінімуму — лише лаконічно вказано, що після п'ятирічного ув'язнення він вернувся додому:

Сонце сходить і заходить
Вже п'ять років у гаю,
Навесні прийшов додому,
Родини не впізнаю⁵².

Основне художнє навантаження цих рядків — органічно пов'язати традиційний мотив даної пісні із представленими у ній новими, актуальними, спрямованими на сучасні історичні моменти реаліями. Текст, хоч і має мінімальний фізичний об'єм, розгортає у свідомості реципієнта асоціативні картини тюремних мук, і цим викликає ненависть і зневагу до ворожих як польських, так і російських поневолювачів. Водночас найбільше уваги у пісні присвячено сучасній окупаційній дійсності в умовах комуністичної Польщі. Тепер значно розширюється предметне поле для сатиричної інтерпретації поневолювачів. Якщо у міжвоєнній Польщі приниження і знущання зазнавав лише сам політв'язень, то польські комуністи брутально глумляться ще й над його невинною родиною. У тексті це змальовано доволі розлого і натуралізовано:

Батько лежить тяжко збитий,
ані не обернеться —
мати, сестри го підводять —
а він тільки проситься:

⁵² Пісні УПА / Зібр. і зред. Зеновій Лавришин... — С. 242.

«Не беріть мене за руку —
вона тяжко втовчена,
а ребра є поломані
від польського нагана»⁵³.

Через викликання жалю до покаліченого і приниженого батька і його сім'ї, а в ширшому сенсі — до невинно скривджених беззахисних мирних жителів — досягається за допомогою прийому контрастної бінарної опозиції ще більша зневага й ненависть до ворога. Звідси і мотивація до його покарання, знищення.

Сатирична інтерпретація комуністичної Польщі також простежується у звертанні ліричного героя-борця до своїх батьків:

Тато рідний, мамо рідна —
ми ляхів не боїмось,
ще війна не закінчена —
ми їм ще відплатимось.

Ляхи мудрі — з москалями,
а москаль то є свій пан;
а ми вхопимо за зброю
і проженемо за Сян⁵⁴.

Тут майстерно використовується прийом бінарної опозиції «свій ~ чужий». Номінально «своїх» тут репрезентують троє осіб: син, батько й мати. Проте в художньо-асоціативному плані вказане представництво досить розширене й поліаспектне. Це українська родина, мирне населення й вояки, старше та молодше покоління, страдальці й героїчні борці. Узагальнено йдеться про усю націю крізь призму найбільш поширених і функціональних архетипів. В ідейно-художньому плані вже самі по собі ці архетипи — певні загальні форми мисленневих уявлень, що водночас включають у себе значний елемент емоційності і навіть перцептивні образи, сповнюють свідомі й підсвідомі сфери реципієнта високими онтологічними цінностями і служать імпульсами потужної емоційної експресії.

Водночас у плані предикативному, тобто дієвому, «свої» також демонструють позитивні якості: хоробрість, рішучість у відстою-

⁵³ Пісні УПА / Збір. і зредаг. Зеновій Лавришин... — С. 242–243.

⁵⁴ Там само. — С. 243.

ванні національних інтересів. Конкретно йдеться про благородну мету — справедливо покарати ворогів за нанесені кривди, прогнати їх з рідної землі, аби надалі не чинили зла. Це знову ж таки виставляє «своїх» з найкращого, а навіть можна сказати в ідеально-позитивного боку.

Ідеалізація «своїх» у поетичному прийомі бінарної опозиції виступає тим яскравим тлом, покликаним якнайвиразніше окреслити негативність «чужих». У нашому випадку — поляків. При цьому вживання традиційного лайливого етноніма «ляхи» має на меті ще раз актуалізувати історичний стереотип поляків як наших національних ворогів.

Заява, що українці ляхів не бояться, за асоціативною логікою зображає цих останніх як слабких і боягузливих, принаймні таких, що їх можна подолати. Намір їм відплатити вказує, що вони нанесли українцям кривду. Прикметно, що ця кривда у пісні розгортається у двох планах — конкретно, стосуючись тюремних мук сина та невинних страждань його родини, і узагальнено — в проекції на всю українську націю. Потужний сатиричний зміст закладений у доволі простій за формою констатації про єднання Польщі та Росії. В очах українців цей голий факт не потребував жодних художніх підсилень і увиразнень, бо вже сам по собі, виходячи із тогочасної політичної ситуації, розгортав потужні асоціації сатиричного трактування поляків, виставляв їх у смішному і принизливому ракурсі. Усі ці асоціативно-сміслові зв'язки є кільккаплановими. Адже поляки і росіяни, починаючи з часів Лжедмитрія I, поділів Польщі, потоплення в крові антицарських повстань 1831 і 1863 років і закінчуючи гітлерівсько-сталінським розгромом польської держави — були непримиренними ворогами. Друга обставина, що викликає в'їдливий сміх — раптове «навєрнення» поляків до комунізму з її московсько-більшовицькою практикою. При цьому як для українців, так і для самих поляків було очевидно, що уся ця комунізація є штучною, накидуваною їм за допомогою сили. І що найважливіше — це лише незугарне маскування новітнього поневолення Польщі Москвою. У цьому контексті паремія «а москаль — то є свій пан» покликана ще раз іронічно показати польсько-російську дружбу, за яку доведеться розплачуватися незалежністю.

Повстанські пісні, у яких більшою чи меншою мірою йдеться про комуністичну Польщу, є доволі численними. Тематично вони стосуються всіх найважливіших тогочасних суспільно-історичних й геополітичних реалій. У сатиричному аспекті висвітлено становлення польської комуністичної держави, її відносини з офіційною Москвою, ставлення до українського національно-визвольного руху.

Шляхом майстерного використання поетичних засобів та прийомів сатири на високому художньому рівні правдиво змальовано й дошкульно висміяно комуністичну Польщу як державу-сателіта й покірну маріонетку Радянського Союзу. Гнівno засуджується нагнітання червоною Варшавою шовіністичних поглядів, заперечення права українців на власну національну державність, поширення зневаги і ненависті до своїх етнічних сусідів.

Водночас у повстанській пісенності простежується усвідомлення різниці між польською комуністичною владою — прислужницею СРСР — і польським народом, супроти яких застосовано політичні репресії та економічні утиски. Також висловлюється жаль, що і польська політична еліта, і широкий загаль все ж таки не були спроможними адекватно оцінити тогочасне геополітичне становище і усвідомити необхідність об'єднання зусиль з українцями у боротьбі проти радянського тоталітаризму.

Завдяки довершеному сміховому колориту ці твори по праву належать до кращих зразків української фольклорної політичної сатири ХХ ст.

Вадим Прокопов

*Студент четвертого курсу
історичного факультету
Дніпропетровського національного
університету ім. О. Гончара*

У статті аналізується жіночий та чоловічий погляд на боротьбу ОУН та УПА на основі мемуарної спадщини Василя Галаси та Марії Савчин. Ключові слова: В. Галаса, М. Савчин, підпілля, ОУН, УПА, мемуари, гендер.

Vadym Prokopov

Vasyl Halasa and Maria Savchyn: gender peculiarities of perception of the OUN underground struggle

The article examines women's and men's point of view on the struggle of the OUN and the UPA. Memoirs by Vasyl Halasa and Maria Savchyn are the basis for it.

Key words: V. Halasa, M. Savchyn, underground, the OUN, the UPA, memoirs, gender.

ВАСИЛЬ ГАЛАСА ТА МАРІЯ САВЧИН: ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ПІДПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ОУН

В історіографії визвольних змагань українського народу 1920—1950 рр. переважна більшість досліджень присвячена військовій, політичній, організаційній сторонам повстанської боротьби¹. Історики вивчають життя і діяльність окремих постатей визвольного руху², але часто не помічають саму постать, особливості її психіки, характеру. Відтак, постає проблема дослідження особистості підпільників, що були звичайними людьми, мали свої почування, ставлення до життя, людей та дійсності, у якій довелося жити.

Надзвичайно цікавим і перспективним видається вивчення індивідуальностей діячів визвольного руху під гендерним кутком зору. Чоловіків і жінок, які брали участь у визвольній боротьбі, об'єднували соціальний стан, вік, регіон проживання. Відмінності між ними впливали з різниці статей, що знаходило відображення у підпільній дійсності, світогляді, надання різної ваги тим чи іншим сторонам буття.

У боротьбі 1940—1950 рр. в українському визвольному русі брали участь переважно чоловіки, що є нормою в умовах війни. Жінки переважно забезпечували зв'язок, медичну допомогу, друкування літератури. Без цієї роботи українське підпілля не протрималось би довго. Висвітленню ролі жінок присвячені, наприклад,

¹ Для прикладу див.: В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942—1947. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 288 с.; Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.). — Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. — 384 с.; Патрляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.). — Львів: Часопис, ЦДВР, 2012. — 592 с.; Посівний М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929—1939 рр. — Львів, 2010. — 368 с.; Мороз В. Перемишська Воєнна округа УПА «Сян» (1944 р.) // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2012. — Зб. 17. — С. 259—335.

² Ішук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. — Коломия: «Вік», 2010. — 195 с.; Ковальчук М. На чолі січових стрільців: військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917—1921 рр. — К: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2010. — 288 с.; Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати...»: Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. — Торонто; Львів: Літопис УПА, 2007. — 905 с.; Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин — «Лицар». — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. — 648 с.

Василь Галаса

статті Лесі Онишко³ та Тетяни Антонової⁴. Історіографічним осмисленням гендерної теми в українському національно-визвольному русі стала стаття Марії Мандрик⁵.

В аналізі мемуарів В. Галаса та М. Савчин автор використовував методологію гендерних досліджень. Вона являє собою аналіз історичних процесів з урахуванням фактору статі і стосунків між чоловіком та жінкою за певних умов. Виклад методології та історіографії гендерної історії представлений, зокрема, у статтях Тетяни Дашкової та Ірини Чикалової⁶.

Незважаючи на всю складність умов підпільного життя, люди закохувались, одружувались, заводили сім'ї. Приклад героїв цієї статті Василя Галаса та Марії Савчин цікавий тим, що вони були одружені і разом брали участь у підпільній боротьбі на Закерзонні та Волині. Так само

³ Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2004. — Зб. 3. — С. 30—38.

⁴ Тетяна Антонова. Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2007. — Зб. 9. — С. 138—146.

⁵ Мандрик М. Жіночі обличчя українського підпілля — гендерний принцип чи «чоловіча» історія боротьби [Електронний ресурс] // Культура народів Причорномор'я. — 2009. — № 162. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/knp/162/knp162_129-134.pdf.

⁶ Дашкова Т. Гендерная проблематика: подходы к описанию [Електронний ресурс] // Исторические исследования в России-II. Семь лет спустя / Под ред. Г. А. Бордюгова. — М.: АИРО-XX, 2003. — С. 203—245. — Режим доступу: <http://www.genderstudies.info/hist/hist5.php>; Чикалова И. Женская и гендерная история: состояние и перспективы развития [Електронний ресурс] // Общество и гендер. Материалы Летней школы в Рязани. — Рязань, 2003. — С. 80—101. — Режим доступу: <http://www.gender-cent.ryazan.ru/chikalova.htm>.

разом вони були захоплені ворогом і протистояли радянським спецслужбам після арешту.

Насамперед слід сказати про самих героїв статті. Василь Галаса — ‘Назар’, ‘В’юн’, ‘Орест’, Зенон’, ‘Орлан’, ‘Дніпровський’, ‘Зенон Савченко’, ‘О. Назаревич’, ‘О Левенко’, ‘Д. Стрибун’⁷ — 1920 року народження, походив з с. Олесин Бережанського району Тернопільської області. Займав провідні посади в Організації Українських Націоналістів на Тернопільщині 1941—1943 рр. (Тернопільська, Бережанська, Чортківська округи)⁸, Закерзонні 1943—1947 рр. (Перемиська

Марія Савчин

ка область, заступник провідника Закерзонського краю Ярослава Старуха (‘Стяг’, ‘Ярлан’, ‘Стояр’)⁹, крайовий провідник Північно-Західних Українських Земель (ПЗУЗ) 1948—1953 рр.¹⁰ Він відомий як пропагандист¹¹ та організатор рейдів¹² у Словаччину та на Захід¹³, автор публіцистичних брошур та статей у підпільній пресі¹⁴.

Марія Савчин — ‘Зірка’, ‘Марічка’ — народилась 1926 р. в с. Задвір’я Бродівського району Львівської області. З ранніх літ

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — Галаса Василь. — № 100_7393.

⁸ Василь Галаса. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів: Мс, 2005. — С. 38.

⁹ Там само. — С. 66—67.

¹⁰ Там само. — С. 123; ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — Галаса Василь. — № 100_7189-95.

¹¹ Прокопов В. Діяльність В. Галаси у сфері пропаганди на Закерзонні (1943—1947 рр.) // Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст (Матеріали міжнародної наукової конференції, Івано-Франківськ, 2—3 березня 2012 р.). — Івано-Франківськ, 2012. — С. 458—465.

¹² В’ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.lib.oun-upa.org.ua/rejdy/rozdil_5.html.

¹³ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74914фп — Галаса Василь. — № 100_7602-03.

¹⁴ Там само. — № 100_7382-94.

стала членом ОУН, була надрайонною провідницею Українського Червоного Хреста Перемищини у 1944—1945 рр., виконувала працю зв'язкової та друкарки у підпільній мережі, допомагала своєму чоловіку¹⁵. Замість спокійного сімейного затишку вони мали життя, сповнене нуждою та болем, тривогами та втратами, але наповнене особливим повстанським щастям. Таку саму долю мали тисячі інших повстанських пар.

Досвід 'Орлана' та 'Марічки' відомий нам з їхньої мемуарної спадщини. Спогади були написані у різний час. Книжка М. Савчин «Тисяча доріг» більш насичена живим повсякденним життям, у ній художньо відтворено реальні події. Читач стає ніби сучасником автора, бо в спогадах наведено дуже багато подробиць повстанського побуту та діяльності¹⁶. «Наше життя і боротьба» — мемуари Василя Галаси, написані вже на схилі літ (опубліковані після смерті автора), відтворюють головний хід подій, свідком яких він був, власну діяльність у боротьбі за визволення України. Як зазначав сам автор, книга була створена для відображення умов підпільного життя і боротьби ОУН та УПА, але Галаса зводив до мінімуму описи побуту та повсякдення, своїх чи чужих переживань¹⁷. Для верифікації фактів у цій розвідці використані матеріали кримінальної справи на В. Галасу. Автор висловлює подяку за надані архівні документи Руслану Забілому та Володимирі В'ятровичу¹⁸.

Хоч різниця у часі написання мемуарів є великою, для нас важливим є порівняння підходів чоловіка та жінки до опису спільного життя, подій, що пережили разом, їх ставлення до епохи взагалі. Таким чином, ми спробуємо дослідити гендерну відмінність у сприйнятті повстанської дійсності у різних її проявах. Тому розглядатимемо ставлення до особистого життя, національної боротьби, людей з оточення, побуту з точки зору М. Савчин та В. Галаси, як джерело використовуючи згадану мемуарну спадщину.

¹⁵ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28: Марія Савчин. Тисяча доріг. — Торонто; Львів, 1995. — С. 9—10; Галаса В. Наше життя і боротьба... — С. 77.

¹⁶ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 28: Марія Савчин. Тисяча доріг. — Торонто; Львів, 1995. — С. 598.

¹⁷ Василь Галаса. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів: Мс, 2005. — 272 с.

¹⁸ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74914фп — Галаса Василь.

¹⁹ Василь Галаса. Наше життя і боротьба... — С. 48.

Особисте. Отже, знайомство В. Галаси та М. Савчин відбулося на Закерзонні у 1944 р. В. Галаса не пише окремо про це, тільки згадує Марію Савчин у числі випускниць матуральних курсів у Перемишлі, що поповнили підпільні осередки у 1944 р.¹⁹ Наступна згадка подається в контексті налагодження зв'язку з Петром Дужим-‘Дорошем’ та Дмитром Грицаєм-‘Перебийносом’. В. Галаса нічим не виділяє свою майбутню дружину з-поміж інших підпільниць²⁰.

Натомість ‘Марічка’ докладно описує перше враження від знайомства з Василем та його зовнішність²¹. Відзначаючи таланти ‘Зенона’ (тодішнє псевдо В. Галаси), звертає увагу на його комунікабельність, вміння прихилити до себе співрозмовника, володіння словом — не тільки при особистому спілкуванні, а й у лекційній роботі²². Савчин яскраво описує перше побачення з Галасою, що завершується першим поцілунком, відзначає душевний настрій Василя, його позитивне та оптимістичне ставлення до життя і людей, що дуже їй подобається²³.

М. Савчин порівнює В. Галасу зі своїм першим коханням — ‘Софроном’, відзначаючи: якщо ‘Орлан’ був сповнений надії і з оптимізмом дивився на боротьбу ОУН та УПА, то ‘Софрон’ був песимістом. Після великих втрат у сотні, де був політвиховником, боротьбу сприймав скептично. Коли через рік ‘Марічка’ дізналась, що він готувався відходити в еміграцію, остаточні остаточні сумніви щодо нього зникли²⁴. Розуміння того, що вона ставиться до В. Галаси інакше, ніж до інших, приходиться до неї в жовтні 1944 р., після зустрічі (‘Орлан’ передавав ‘Марічці’ пошту для Крайового Проводу ОУН), на якій В. Галаса звіряється їй у коханні²⁵.

Весілля ‘Марічка’ переживала дуже сильно: «ходила як не своя, голова аж тріщала», — було усвідомлення незвичності майбутнього сімейного життя. М. Савчин мріяла про «сніжно-білу сукню, серпанок», а в житті був «сірий костюмчик». Побратими по боротьбі все ж влаштували пишне весілля. Охорона забезпечувала-

²⁰ Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 63.

²¹ *Літопис УПА.* — Т. 28. — С. 51–52.

²² *Там само.* — С. 53–54.

²³ *Там само.* — С. 55–57.

²⁴ *Там само.* — С. 58–59

²⁵ *Там само.* — С. 69–70.

ся сотнею 'Коника', вінчання провели два священника у сільській церкві, а пісні та привітання повстанців створили настрій справжнього весільного щастя. Цю важливу віху у житті 'Марічка' описує з особливим художнім настроєм²⁶.

А провідник 'Орлан' про одруження згадує лише одним абзацом — фіксує зміни у особистому житті. Подає «характеристику» своєї дружини як помічниці у праці та боротьбі на майбутні десять років²⁷, що не набагато відрізняється від тієї, яку він давав на допитах слідства у 1953 р.²⁸.

У подальшому житті М. Савчин з великою повагою ставиться до свого чоловіка, відзначаючи його таланти. З теплотою також згадує село Василя — Олесин, в якому їй довелося перебувати у 1949 р.²⁹. В. Галаса у розповіді про 'Марічку' є лаконічним, часто згадує допомогу та опору, що відчував від дружини, але розлогих характеристик не подає.

Перший досвід життя в одній криївці переконав 'Марічку', що підпілля і подружнє життя важко поєднуються. Коли чоловік був провідником — взірцем для інших, суворість та аскетизм збільшувалися. Савчин нотує, що її пригнічувала роль «у тіні когось», навіть чоловіка, бо з одруженням її присутність та думки асоціювалися у оточуючих з 'Орланом'³⁰.

Першу вагітність 'Марічка' зустріла з позитивним настроєм. Вона мала поїхати до знайомих у м. Гнезно і відзначала, що 'Орлан' дуже переймався цим питанням³¹. У спогадах він пояснює свою турботу про дружину власним майбутнім відходом із Закарзоння в УРСР (його викликав Р. Шухевич) і, можливо, дуже довгою розлукою з нею³².

М. Савчин зазнала великих моральних переживань у пологовому будинку, коли лише до неї зі всієї палати ніхто не приходив. Зігрівали, як вона сама пише, листи помічника В. Галаси — Мирослава Сороки-'Птаха'. Схоже, що 'Орлан' був більш стриманий

²⁶ Літопис УПА. — Т. 28. — С. 90—92.

²⁷ Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 77.

²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — Галаса Василь. — № 100_7587.

²⁹ Літопис УПА. — Т. 28. — С. 252—255.

³⁰ Там само. — С. 97—98.

³¹ Там само. — С. 111—115.

³² Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 93—94.

у листуванні, повідомляв про новини у підпіллі, спільних знайомих³³. Вирішивши показати дитину Василеві, Марія на початку квітня 1947 р. приїжджає до Перемищини. Розповідаючи про першу зустріч батька із сином, висловлює своє розчарування його реакцією, бо він ніби й «розгубився», не вірячи своїм очам³⁴. Василь Галаса лише нотує факт зустрічі з дружиною та дитиною, але ніяк це не описує³⁵.

Пригоди у м. Кракові (де Савчин мешкала у священика Степана Граба³⁶) в травні того ж року, коли вона декілька разів втікала від польської служби безпеки, залишивши дитину, ‘Марічка’ описує дуже яскраво. Такі карколомні події залишаються у пам’яті через багато років. Коли вона все ж дісталась знову до Перемищини (вже без дитини, бо вимушена була її залишити у Кракові), перше питання ‘Орлана’ підкреслило його батьківське почуття: «де дитина?». Василь трохи засмутив дружину, не спитавши спершу про неї³⁷. В. Галаса оповідає стисло цю історію, але жодних емоцій не висловлює³⁸.

Певні символічні дії хвилювали М. Савчин. Вона зазначає, що у третю річницю весілля ‘Птах’ подарував їй квіти і привітав, натомість ‘Орлан’ після хвороби й за клопотами цього не зробив³⁹.

Другу вагітність дружини та пов’язану з цим зустріч з батьком ‘Марічки’ Галаса описує більш розлого. Він допомагає М. Савчин із влаштуванням у Галичині, висловлює свою тривогу за її долю⁴⁰. 6 січня 1949 р. у Львові Марія Савчин була арештована органами МВД, але звільнена і повернулась до підпілля, щоб схилити чоловіка вийти з повинною, на що він, звичайно, не погодився⁴¹. ‘Орлан’ вислуховує розповідь про поневіряння своєї дружини в Галичині, намагається увійти в її положення — і оповідає про це у спогадах вже більш емоційно⁴².

³³ *Літопис УПА*. — Т. 28. — С. 116—117.

³⁴ *Там само*. — С. 122.

³⁵ *Василь Галаса. Наше життя і боротьба...* — С. 96.

³⁶ *ГДА СБ України*. — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — *Галаса Василь*. — № 100_7558-59.

³⁷ *Літопис УПА*. — Т. 28. — С. 127—141.

³⁸ *Василь Галаса. Наше життя і боротьба...* — С. 101—102.

³⁹ *Літопис УПА*. — Т. 28. — С. 209.

⁴⁰ *Василь Галаса. Наше життя і боротьба...* — С. 120, 123.

⁴¹ *ГДА СБ України*. — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — *Галаса Василь*. — № 100_7588.

⁴² *Василь Галаса. Наше життя і боротьба...* — С. 135—137.

Інколи дії та позиція чоловіка обурювала Савчин, він не давав їй права голосу, «щоб не входила у не свої діла». Звернувши його увагу на те, що така схема відносин її не влаштовує, 'Марічка' залишається на місяць в іншій криївці без свого чоловіка (вересень 1952 р.). Опісля 'Орлан' пише їй листа, щоб поверталася, бо він за нею скучив. 'Марічка' повернулася, стосунки знову нормалізувались. Пишучи про це, вона каже, що вони все одно любили один одного, були найближчими друзями⁴³. В підпільних умовах, коли особисте відсунуте на останній план, на перший план між чоловіком і жінкою виходять інші взаємини. Коли чоловік є провідником, має серйозні обов'язки та відповідальність, яким був Василь Галаса, то йому здається, що його слово повинно бути першим і останнім, вирішальним, навіть у побутових справах. Про цей випадок Галаса не згадує.

На Волині обставини боротьби були суворішими, аніж на Закерзонні. Перебуваючи довгий час поруч у тісних криївках, люди, очевидно, набридали один одному, а нові обличчя ставали милішими. Ось що пише М. Савчин про одного з підпільників, 'Назара': «Спільне перебування, а ще більше доглядання його рани, нас дуже зблизило. Я відчувала, що між нами вже виросла не тільки дружба, але й простяглася тендітна нитка інтимності, яка мислима тільки між людьми різних статей. У наших особливих обставинах виростили також і особливі почуття, які не були коханням, однак були сильніші за дружбу, бо тут входив ще й елемент фізичної привабливості. Таких симпатій у мене було декілька протягом років. Вони також доповнювали моє життя, несміливо доторкались у душі струни, що бриніла чистою мелодією, і тим збагачували будні, вливали поезію в життя»⁴⁴.

Боротьба. М. Савчин на Закерзонні описує участь у боях (наприклад, разом з сотнею Михайла Марущака-'Черника')⁴⁵ так, ніби вони відбуваються тут і зараз, не пропускаючи деталі. Так само у подробицях описує повну небезпеки працю зв'язкової⁴⁶.

Опис головних подій, пов'язаних з боротьбою УПА, в яких вона не брала безпосередньої участі, М. Савчин подає, не вдаю-

⁴³ Літопис УПА. — Т. 28. — С. 441—445.

⁴⁴ Там само. — С. 312.

⁴⁵ Там само. — С. 62—64.

⁴⁶ Там само. — С. 66, 70—77.

чись в деталі. ‘Марічка’ згадує про відомі їй бої, організаційну роботу в краї, особливо справи, пов’язані з ‘Орланом’.

Уся мемуарна праця В. Галаси спрямована на розкриття історичних подій, учасником і свідком яких він був. Ще одним підтвердженням цього є коротка історична довідка про Закерзоння, тобто він створював спогади з метою саме відтворення історичного процесу⁴⁷.

Важкі умови боротьби часто ставили людину на межу смерті. Один із яскравих випадків на Волині, коли криївку ледь не виявили радянські спецслужби, згадують і В. Галаса, і М. Савчин — кожен по-своєму. ‘Орлан’ сухо, стримано описує приготування до смерті — знищення особистих та підпільних документів, готовність застрелити один одного, щоби не датися ворогу живим⁴⁸. ‘Марічка’ неначе уводить читача у свій власний стан, наводить думки, що відвідували її, прощається з кожною хвилиною і навіть вводить деякий філософський контекст — про індивідуальне переживання смерті⁴⁹.

Так само в подробицях, але без емоцій, Галаса оповідає про інший випадок. Під час постою в лісі на свято Покрови 1951 р. він отримав пошту від Василя Кука-‘Леміша’, у пакет літератури емгебісти, що перехопили пошту, заклали вибухівку. Сталось так, що пакет розкривав підпільник ‘Ат’ (обіймав різні посади в мережі ОУН на Костопільщині), і уся сила вибуху прийшлась на нього, також сильно поранена була ‘Марічка’⁵⁰. Савчин, переповідаючи цей прикрий випадок, додає ще один момент: в переддень інциденту ‘Ату’, що вірив у сні, наснився сон — неначе він іде по дорозі і натрапляє на яму, а якийсь чоловік зіштовхує його туди. Після вибуху ‘Орланові’ підпільники знайшли пошматоване тіло ‘Ата’, а на місці, де він стояв, — яму⁵¹. Таку ж саму інформацію ми знаходимо й у матеріалах допитів МВД В. Галаси⁵².

Про власний арешт 11 липня 1953 р. у лісі Кам’янець-Подільської області⁵³ і ‘Орлан’, і ‘Марічка’ оповідають доклад-

⁴⁷ *Василь Галаса. Наше життя і боротьба...* — С. 106—111.

⁴⁸ *Там само.* — С. 151—152.

⁴⁹ *Літопис УПА.* — Т. 28. — С. 332—335.

⁵⁰ *Василь Галаса. Наше життя і боротьба...* — С. 169—170.

⁵¹ *Літопис УПА.* — Т. 28. — С. 391—393.

⁵² *ГДА СБ України.* — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — *Галаса Василь.* — № 100_7334-35.

⁵³ *Там само.* — № 100_7169.

но, згадують свої почуття, бо схоплені були «своїми» ж «побратимами»: окружним провідником Кам'янець-Подільської області 'Скобом' і його охоронцями, що особливо обурювало⁵⁴. Про час перебування в тюрмі В. Галаса пише, акцентуючи увагу на своїх дискусіях зі слідчими на тему боротьби УПА, режиму більшовиків. Згадує про побачення з дружиною, свої почуття до неї, але не так розлого, як М. Савчин, що кожен таку зустріч переживала дуже сильно⁵⁵. 'Орлан' емоційно розповідає про побачення з шестирічним сином з вікна машини МГБ, про тодішній стан 'Марічки', що говорить про його сильні батьківські почуття⁵⁶.

Герої статті часто не тільки згадують, а й описують людей, з якими доводилось бути знайомими, працювати, перебувати в специфічних підпільних умовах. Описуючи людей, М. Савчин часто пише про зовнішній вигляд, даючи прикмети людини, а також свої зауваги та характеристики, вживаючи різноманітні епітети. Наведемо кілька таких характеристик. Провідник Перемиської округи 'Тарас': «Тарас тільки глянув на мене й підсміхнувся своєю чарівною усмішкою, а в очах його заграли веселі іскорки. Він був родом із Сокальщини, стрункий, вродливий...»⁵⁷. Стефа Станько-'Софія': «...Її прегарні сині очі були сповнені постійного смутку, навіть коли усміхалася»⁵⁸. 'Нечай': «...Високий на зріст, гарно збудований, він мало що не сягав головою до стелі. Був вдягнутий у советський військовий мундир і чорну вишиту вузьким узором сорочку, чисто виголений, з ясним волоссям, зачесаним дозаду, і синіми очима. Славко і Євген теж високого зросту, виспортовані хлопці, оба руські й обидва вродливі»⁵⁹. 'Наталка' (зв'язкова провідника Львівського краю Зенона Тершаковця-'Федора') — «симпатична й життєрадісна дівчина... середнього зросту, смагляволиця, з прекрасними довгими чорними косами... від неї так і промінювали сила та здоров'я. Ми скоро заприятювались, ділились пережитими пригодами, і при тому Наталка розповіла мені про свою родину»⁶⁰.

⁵⁴ Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 190–192, *Літопис УПА*. — Т. 28. — С. 466–470.

⁵⁵ Там само. — С. 502.

⁵⁶ Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 203–204.

⁵⁷ *Літопис УПА*. — Т. 28. — С. 56.

⁵⁸ Там само. — С. 66.

⁵⁹ Там само. — С. 190–191.

⁶⁰ Там само. — С. 210.

Про людей згадує і В. Галаса, але під зовсім іншим ракурсом. Його цікавить професійна діяльність людини, її якості як підпільника, військовика. Коротко оповідає життєвий шлях чи не кожного полеглого товариша, що засвідчує важливість для нього кожної людини. Михайло Гальо-‘Коник’: «уже на першій зустрічі справив враження професійного військовика, освіченого старшини, відданого справі революціонера. У політичній лінії щодо поляків ми відразу знайшли спільну мову... Він завжди вникав у суть справи, у політичну доцільність того чи іншого заходу»⁶¹. Степан Стебельський-‘Хрін’: «...Відважний, винахідливий, буйний, умів власним прикладом підбадьорити вояків і повести в атаку»⁶². Цікаві слова В. Галаса знаходить для Петра Миколенка-‘Байди’: «колишній офіцер ЧА, родом з Полтавщини... не завжди було легко українцям-“східнякам” акліматизуватись в галицькому середовищі», хоча докладно не пояснює, в чому саме була проблема⁶³. На допитах Галаса дає ‘Байді’ таку характеристику: «вольовий, ініціативний і бойовий учасник УПА, за що користувався авторитетом»⁶⁴. Анатолій Маєвський-‘Уліян’: «...яскрава особистість серед керівників підпілля на ПЗУЗ... освічений, здібний організатор і виховник, а понад усе — чесна й добра людина. Виховував людей власним прикладом, тому й мав пошану у підлеглих»⁶⁵. На допитах В. Галаса характеризував ‘Уліяна’ як найздібнішого окружного провідника ОУН на Волині⁶⁶.

Окремо слід сказати про ставлення до людей радянської сторони. З наближенням фронту на Перемишчині з’явилися біженці. Зокрема, брат з сестрою ‘Черемош’ і ‘Степова’ та професор з м. Києва ‘Уманець’ (справжні імена невідомі) походили зі Східної України, потрапили до підпілля, своїм досвідом та знаннями допомагаючи у боротьбі. М. Савчин характеризує їх переважно як особистості, відзначає людські риси характеру, «поетичну душу» ‘Черемоша’⁶⁷.

⁶¹ Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 76.

⁶² Там само. — С. 113.

⁶³ Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 54.

⁶⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — Галаса Василь. — № 100_7611.

⁶⁵ Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 133.

⁶⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — Галаса Василь. — № 100_7395-97.

⁶⁷ *Літопис УПА*. — Т. 28. — С. 68.

Про цих же осіб згадує й 'Орлан'. Інформацію наводить у спогадах ширше, ніж про інших людей, оповідає їх долю, основні теми для розмов⁶⁸. Іншою радянською людиною була комсомолка Анна, що познайомилась з підпіллям та 'Орланом' вже на Волині восени 1948 р. Вони розмовляли на політичні теми щодо потреби самостійності для України та боротьби задля цієї мети. Хоча спочатку дівчина вірила у партію та комсомол, але переконливі аргументи В. Галаса та бачення реальної дійсності схилили її на антирадянські позиції⁶⁹. Галаса у мемуарах зазначає лише цей бік розмов, натомість 'Марічка' описує докладніше її життєвий шлях, оповідає про переживання дівчини. В результаті «проведеної роботи» при останньому прощанні Анна назвала 'Орлана' своїм другим батьком, про що й пише М. Савчин⁷⁰.

Інколи М. Савчин наводить приклади особистого життя інших людей, своїх подруг, знайомих. Наприклад, вона пише про взаємини командира 'Черника' з 'Малушею'⁷¹ (за цей інтимний зв'язок його зняли з посади сотенного), зв'язкової 'Святослави' та провідника надрайону «Холодний Яр» Петра Кавули-'Тараса'⁷². Підпільниця Катерина скаржилася 'Марічці' на свого чоловіка, командира Івана Литвинчука-'Дубового', який до весілля був до неї ніжний і уважний, а після став сухий і формальний⁷³. Волинські підпільники, окружний Костопільщини 'Слюсар' та 'Настя', прохали 'Марічку', щоб вона поговорила з 'Орланом' (як провідником, що мав дати дозвіл) щодо їх весілля⁷⁴. Цей випадок В. Галаса не згадує, але наводить інший. На одній з зустрічей 'Ат' «несподівано для мене попросив дозволу на одруження з 'Оксаною'. Я благословив їх»⁷⁵. Як завжди, дуже лаконічно, без сентиментів.

Ситуація Самбірського районного Дмитра Стисла-'Інгула' та його дружини 'Ірини' також відображає повстанське сімейне життя: він воює і, скоріш за все, не повернеться живим, вона з

⁶⁸ Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 56—58.

⁶⁹ Там само. — С. 134—135.

⁷⁰ Літопис УПА. — Т. 28. — С. 282—285.

⁷¹ Там само. — С. 64—65.

⁷² Там само. — С. 85—86.

⁷³ Там само. — С. 344.

⁷⁴ Там само. — С. 292.

⁷⁵ Василь Галаса. *Наше життя і боротьба...* — С. 143.

дитиною чекає, сповнена тривоги за свого чоловіка⁷⁶. Про це пише 'Марічка', напевно, тому що бачить аналогію зі своїм власним становищем. Кожна людська доля проступає у душі 'Марічки', вона сумує разом з людьми, хоч і через багато років. Оповідає часто про закоханість сільських дівчат у повстанців, яку спостерігала чи то на тимчасовому постой в селі, чи у господарів в кріївці⁷⁷.

Побут. Перебуваючи в м. Єленій Гурі у Польщі наприкінці 1945 — на початку 1946 рр., М. Савчин утримувала тут один з пунктів зв'язку з Закордонними Частинами ОУН та Закордонним Представництвом Української Головної Визвольної Ради. Познайомившись із поляками, фіксує велику відмінність у ставленні до інтимних відносин між польським інтелігентським середовищем та підпіллям. «Здавалось би, партизанська боротьба створювала її учасникам психологічні умовини для сексуальної розв'язності... Були кохання, залицяння, але, Боже мій, як воно треба було поводитись по-пуританськи, дискретно і не виставлялись перед іншими, щоб не деморалізувати середовища. А мої знайомі польки не чекали щастя в царстві небесному, вони заживали його на землі. Тут ось приходили дівчата рано до праці й без найменшого сорому розповідали в присутності мужчин про свої проведені ночі, про аборти. Під ту пору дві з них були вагітні»⁷⁸.

На початку 1946 р. М. Савчин з 'Орланом' надовго залишились у кріївці в лемківських лісах без виходу на поверхню. 'Марічка' відзначала, що важко звикнути до життя без сонячного світла, вже після тижня скаржилася 'Орлану', а він, натомість, провів у бункері три місяці. Звикати до підпілля 'Орлану' і 'Марічці' доводилось поступово, а, наприклад, підпільники 1950-х рр. одразу потрапляли у ці умови, на що і звертає увагу М. Савчин⁷⁹. В. Галаса про це у своїх спогадах не згадує, лише пише, що жив разом з дружиною та охоронцями 'Птахом', 'Круком', 'Пімстою'⁸⁰.

М. Савчин описує період зими в Карпатах у 1948 р. в оточенні вісьмох чоловіків, їх ставлення до жінок підпілля, які у багатьох справах не поступались чоловікам, а за освітою часто і переви-

⁷⁶ *Літопис УПА. — Т. 28. — С. 165–166.*

⁷⁷ *Там само. — С. 405.*

⁷⁸ *Там само. — С. 100–102.*

⁷⁹ *Там само. — С. 105–106.*

⁸⁰ *Василь Галаса. Наше життя і боротьба... — С. 88.*

щували. Чоловіків, бойовиків і підпільників, це трохи бентежило і дратувало, вони не мали досвіду спілкування з жіноцтвом, бо з ранньої молодості пішли на війну⁸¹.

‘Марічка’ згадує й пісенну культуру УПА, що «була улюбленою розривкою для повстанців... вона змінювалась, залежно від обставин, але ніколи нас не покидала»⁸². Також підкреслює власну любов до рідної мови. А ще помічає зміну мовної культури людей з приходом большевиків⁸³. ‘Орлан’ про ці моменти не пише.

‘Марічка’ нотує й таку сторону життя як хвороби. Наприклад, про власну хворобу восени 1944 р., коли вона перебувала у селі Тисова⁸⁴, про захворювання ‘Орлана’ у 1948 р.⁸⁵. В. Галаса про власну хворобу не згадує, але повідомляє про рідкісні хвороби, які важко було вилікувати в підпільних умовах, або нещасні випадки в інших людей: запалення нирок командира Петра Миколенка-‘Байди’⁸⁶ та прикрий випадок вибуху гранати в кишені ‘Уманця’⁸⁷.

Взимку у підпільників було багато часу. Про карпатську зимівлю у 1948 р. є докладна інформація у «Тисячі доріг». ‘Марічка’ описує свої імпровізації під час приготування їжі, бо за підпільних умов без достатньої кількості харчів було важко приготувати щось традиційне. На дозвіллі без лекцій та вправ грали в шахи, найкращим був ‘Орлан’, грала й ‘Марічка’, але дуже гарячкувала, в разі програшу отримувала репліку від Василя: «біднятко, програла», — що її дуже дратувало⁸⁸. В. Галаса також пише про зимівлю в Карпатах, але коротше, акцентуючи увагу на лекційній та друкарській роботі. Згадує про готування їжі на Святвечір ‘Марічкою’: «пиріжки, кутя та інші ласощі»⁸⁹.

М. Савчин наводить розлогі описи будування криївок, їх внутрішнього оздоблення та начиння. Наведення інформації про побут у бункерах підкреслює важливість для жінки саме умов проживання, наприклад, з огляду на жіночу гігієну; для чоловіків

⁸¹ Літопис УПА. — Т. 28. — С. 188.

⁸² Там само. — С. 168.

⁸³ Там само. — С. 218, 484.

⁸⁴ Там само. — С. 78.

⁸⁵ Там само. — С. 208.

⁸⁶ Василь Галаса. Наше життя і боротьба... — С. 54.

⁸⁷ Там само. — С. 58.

⁸⁸ Літопис УПА. — Т. 28. — С. 193–194.

⁸⁹ Василь Галаса. Наше життя і боротьба... — С. 120–121.

ця сторона життя є менше помітною, або й непомітною взагалі⁹⁰. В. Галаса не розповідає про внутрішнє оздоблення помешкань, але його цікавить наявність бібліотеки в криївках, про що й згадує у спогадах⁹¹. Освіченість та дбайливе ставлення до книг свого чоловіка підтверджує й М. Савчин⁹².

‘Марічка’ повідомляє, як підпільники на Волині передплачували через знайомих селян радянські газети, слухали американське радіо російською мовою. Коли вийшла в ефір перша передача українською — то була велика радість⁹³.

Про одяг підпільників В. Галаса не пише нічого. Він вимагав від підлеглих, хоч у дуже тактовній формі, максимум простоти в одязі⁹⁴. Марія ж, наприклад, зі смаком дає опис зовнішнього вигляду Катерини, дружини командира ‘Дубового’: «як тільки вернулася до бункеру, Катерина цілковито перемінилася. Викупавшись, зразу змінила штани на спідничку, чоботи на мешти з високими закаблуками, шкарпетки на нейлонові панчішки, підпудрилася, запахнилась одеколоном і не тільки що не подобала на вояка, але взагалі не вкладалася в інтер’єр бункеру. Була дуже охайна не лише біля себе, але й в усьому, що робила. Раз якось сказала: якщо смерть зустрине мене в бункері, я переодягнуся у все чисте»⁹⁵. М. Савчин пише і про свій не такий вже й багатий гардероб; їй подобалося, коли інші повстанці помічали її торбу і називали її «скарбонкою»⁹⁶. Хустина, що потрапила у підпілля від голодуючих селян, та «скарбонка» стали символами життєвої боротьби ‘Марічки’, вона пронесла їх до останніх меж⁹⁷. Ці речі значаться у списку вилучених після арешту Савчин оперативниками МВД⁹⁸. Перебуваючи у жіночому товаристві в криївці ‘Дубового’, ‘Марічка’ отримала косметику — крем та парфуми. Ці речі були «нелегальними» у повстанському середовищі, і вона ховала їх від

⁹⁰ *Літопис УПА. — Т. 28. — С. 108—110, 175—176.*

⁹¹ *Василь Галаса. Наше життя і боротьба... — С. 144.*

⁹² *Літопис УПА. — Т. 28. — С. 336.*

⁹³ *Там само. — С. 323—325.*

⁹⁴ *Там само. — С. 319—320.*

⁹⁵ *Там само. — С. 319.*

⁹⁶ *Там само. — С. 337.*

⁹⁷ *Там само. — С. 411.*

⁹⁸ *ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 74914фп. — Галаса Василь. — № 100_7177.*

чоловіка. Тому при виявленні цих речей чоловіки з неї покепкували⁹⁹. ‘Орлан’ у мемуарах про це нічого не згадує.

Відзначаючи якісь кумедні випадки, М. Савчин згадує про свято «обливання» на Закерзонні, коли облитим був сотенний ‘Хрін’¹⁰⁰. В. Галаса про такі речі не згадує. Взагалі для ‘Марічки’ різноманітні свята у перші роки в УПА були справді радісними та щасливими. З часом вони ставали не такими вже й веселими, занадто великими були втрати, але все ж М. Савчин часто нотує атмосферу повстанських, релігійних, особистих свят. ‘Орлан’ теж дещо каже про свята: «...Великдень, Свято героїв (остання неділя травня), Свято зброї (31 серпня). На лісових галявинах збиралися дві-три сотні УПА, боївки, керівники підпільних клітин. На узліссях виставляли застави, а в підлісних селах установлювали сигнальні знаки. Священики, ризикуючи життям, приходили до лісу, щоб відправити службу Божу, поговорити з повстанцями. Таке спілкування рядових і командирів, чоловіків і жінок створювало атмосферу єдиної великої родини, допомагало розслабитися після нелегких буднів»¹⁰¹. Але свята були для нього чимсь іншим — у таких випадках він спілкувався з багатьма людьми (своїми підлеглими), виголошуючи, як знаний провідник та пропагандист, промови, що мали важливу роль для підтримання духу вояків.

Василь Галаса не пояснює, чим він керувався, коли добрав собі псевда. Натомість Марія Савчин надає цьому значення. Ще у 1943 р., прибувши на Закерзоння, Марія отримала від свого зверхника Миколи Дудки-‘Соловія’ псевдо ‘Зірка’¹⁰². Це псевдо їй не подобалося, тому за першої нагоди його змінила: «Хоч я розуміла потребу конспірації, проте навіть у підпільному житті хотіла залишитися зі своїм іменем. Тому й не вигадувала нічого, а вибрала лиш його видозміну — ‘Марічка’, мабуть, під впливом “Тіней забутих предків”. Може, підсвідомо відчула, що тільки під своїм іменем пройду мій крутий життєвий шлях»¹⁰³.

Василь Галаса, поживши разом з дружиною на Волині, з конспірації не називав її по імені, а уживав слово «знаєш», а потім

⁹⁹ *Літопис УПА. — Т. 28. — С. 349.*

¹⁰⁰ *Там само. — С. 107.*

¹⁰¹ *Василь Галаса. Наше життя і боротьба... — С. 82–83.*

¹⁰² *Літопис УПА. — Т. 28. — С. 53.*

¹⁰³ *Там само. — С. 84.*

після одного кумедного випадку з'явилося слово «тьотя», що використовували у звертанні до неї й інші підпільники. 'Марічка' не надавала цьому ваги, але все ж, напевно, це її трохи турбувало, тому й згадала у своїй праці¹⁰⁴.

Також 'Орлан' жодним чином не згадує свою конфесійну приналежність та ставлення до релігії. 'Марічка', навпаки, розповідає про свої дитячі враження про Бога (про якого дізналась від мами та діда), не раз згадує про молитви у скрутних ситуаціях¹⁰⁵.

Окремо варто проаналізувати ті речі, на яких акцентують свою увагу Василь Галаса та Марія Савчин. Вона, розповідаючи про боротьбу, оповідає й про життя, як воно є, з особистими людськими стосунками та почуваннями. Зміну характеру народу після жорстокої доби воєн, депортацій, арештів 'Марічка' нотує з сумом. Перебуваючи поза підпіллям у 1948—1949 рр., вона помітила, що після війни люди стали більш злими, роздратованими, наляканими та збайдужілими¹⁰⁶.

Є важливою для неї природа: «У природі панувала заворожена досвітня тиша. Її вже зрідка стали переривати ранні пташки першим щебетанням. У китловині поляни повітря було так густо насичене гірко-солодкавим ароматом зілля, трави і квітів, що від нього аж п'янілось... Посеред того зілля я почувалась наче мавкою, що зійшла з лісу. Мені здавалося, що тут виросла, поміж тими травами, що тут моє коріння, що ця земля — це моя мати, рідна, до болю дорога, прекрасна моя мати-земля»¹⁰⁷. Такими художніми вставками наповнена праця 'Марічки', що надає їй живий колорит. Люди також надихали М. Савчин. Ось як вона писала про дівчину з родини, в якій влітку 1950 р. розміщувалася їхня криївка: «Люблю фізичну красу в людині, красу душі люблю, люблю її в природі, мистецькій картині, слові, музиці, танці — вона підносить душу до висот, на землі розкриває краєчок неба. Навіть серед найважчих умовин моє сприймання краси не притупилось. І тепер ось, коли опинилась у зовсім безнадійній ситуації, сиділа сама в криївці, не знаючи, чи ще живий і куди

¹⁰⁴ Літопис УПА. — Т. 28. — С. 294—295.

¹⁰⁵ Там само. — С. 18.

¹⁰⁶ Там само. — С. 218—219, 279.

¹⁰⁷ Там само. — С. 440.

подався мій чоловік, я все одно не могла намилуватись донечкою господині»¹⁰⁸.

Дослідивши гендерні особливості сприйняття підпільної боротьби ОУН на прикладі мемуарної спадщини Василя Галаси та Марії Савчин, можна констатувати, що перебуваючи в приблизно однакових умовах, чоловік та жінка підходять до різних сторін буття по-своєму. Чоловік зосереджується на головній своїй функції, у випадку з 'Орланом' — провідника, підпільника, члена ОУН, політика, про що переважно й оповідає у мемуарах, але упускає інше — буденне, що є для нього не таким важливим і не має стосунку до «історичних» подій, пов'язаних з боротьбою, організацією визвольного руху. 'Марічка' переважно відтворює власний тодішній стан душі, атмосферу місць, де вона перебувала, намагається провести себе й читача через епоху, відтворивши її деталі. Нотує подробиці побуту, життєвих ситуацій, людських характерів, з повагою ставиться до свого чоловіка. Для неї він постає як невтомний підпільник та взірцевий провідник. На перший план ставить справу визволення нації, а вже потім все інше, часом обділяючи увагою свою дружину. Самі такі особливості мемуарів впливають з гендерних відмінностей.

Дуже уважно Василь та Марія ставляться до осіб, які їх оточують, підпільників. Кожен учасник руху був ніби членом однієї сім'ї — про його долю турбувалися, допомагали інші члени «родини» — підпільники. У разі смерті обов'язком ставало донести до нащадків та до широкого загалу (що і вдалося тим, хто залишив мемуари, зокрема Галасі та Савчин) інформацію про долю полеглих людей, друзів — борців за спільну національну справу. Тому велику частину мемуарів займає опис важких доль підпільників, 'Орлан' та 'Марічка', звісно, подають це кожен по-своєму, що ще раз підкреслює різницю гендерного сприйняття. Кожен з них писав спогади з метою бути прочитаним, для вшанування полеглих.

Перспективними, на мою думку, виглядають подальші дослідження українського визвольного руху із застосуванням гендерних підходів. Джерелами для таких студій можуть стати як мемуари, так і інші еґо-документи. Багатогранність життя можна осягнути, подивившись на дійсність очима чоловіка та жінки, які доповнюють один одного, складаючи єдність.

¹⁰⁸ *Лімонус УПА*. — Т. 28. — С. 359.

Олег Сімків

*аспірант відділу новітньої історії
України Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України*

У статті розглянуто зусилля української громадськості у демократичних країнах для привернення уваги держав-учасниць Гельсінкської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі на порушення прав людини в СРСР. Простежено реакцію урядів демократичних країн та міжнародних правозахисних організацій на арешти членів УГГ.

Ключові слова: Гельсінкські угоди, Комітет гельсінкських гарантій для України, Міжнародна Амністія, УГГ, правозахисний рух.

Oleg Simkiv

The reaction of the international community on human rights violations in Ukrainian SSR (1976—1985)

The article is devoted to the efforts by the Ukrainian communities in democratic countries to attract the attention of member states of the Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe to violations of human rights happening in the Ukrainian SSR. The reaction of democratic countries' governments and international human rights organizations to the fact of the Ukrainian Helsinki Group members' arrests is traced.

Key words: Helsinki Accords, the Helsinki Committee of guarantees for Ukraine, Amnesty International, the Ukrainian Helsinki Group, human rights movement.

РЕАКЦІЯ СВІТОВОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ НА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УРСР (1976–1985 рр.)

Правозахисний рух був важливим напрямком антикомуністичної боротьби в країнах Центральної та Східної Європи. Водночас для українців правозахист, який спирався на підписані Радянським Союзом міжнародні угоди, став спробою вивести національно-визвольний рух з підпілля. Створена 9 листопада 1976 р. Українська гельсінкська група діяла відкрито і піднесла національні проблеми на міжнародний рівень. Зусилля її членів сприяли поширенню інформації про порушення прав людини і нації в СРСР. Хоча про УТГ писали деякі українські історики¹, низку ключових проблем, без яких неможливо оцінювати роль УТГ в опозиційному русі, необхідно уточнити. Зокрема, ґрунтовного дослідження потребує питання підтримки репресованих правозахисників громадськістю США, Канади і країн Європи.

Під час виборчої кампанії в США, яка відбувалася восени 1976 р., кандидат в президенти Джиммі Картер критикував адміністрацію Джеральда Форда за підписання Гельсінкських угод, які, на його думку, були помилкою Заходу і перемогою радянських дипломатів, бо узаконювали окупацію Радянським Союзом країн Східної Європи, не гарантуючи виконання гуманітарних положень Заключного Акта Гельсінкської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі². З іншого боку, Москва, як виявилось пізніше, втратила від ухвал конференції набагато більше, ніж

¹ Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х—1980-ті рр.)*. — К., 2000. — 232 с.; Зайцев Ю. *Дисиденти: опозиційний рух 60—80-х років // Сторінки історії України ХХ століття: Посібник для вчителя / за ред. С. В. Кульчицького*. — К., 1992. — С. 195—235; Захаров Б. *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956—1987)*. — Харків, 2003. — 144 с.; Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років*. — К.: Либідь, 1995. — 217 с.; Курносів Ю. О. *Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.)*; *Національна академія наук України, Інститут історії України*. — К.: Інститут історії НАН України, 1994. — 221 с.; Русначенко А. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років*. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. — 720 с.

² *Свобода*. — 1976. — 5 жовтня.

демократичні країни. На думку колишнього державного секретаря США Генрі Кісінджера, домовленості, досягнуті під час Гельсінкської наради, надавали всім країнам-учасникам, включаючи Сполучені Штати, «право голосу в питаннях політичного устрою Східної Європи»³.

У жовтні 1976 р. зовнішня політика США й порушення прав людини в СРСР стали одними із ключових питань у президентських кампаніях різних кандидатів. Реагуючи на критику політичних опонентів, президент Дж. Форд створив Комісію для контролю за порушенням прав людини в країнах-учасниках ОБСЄ, у тому числі й у Радянському Союзі. До неї увійшли представники Державного департаменту, департаментів оборони і торгівлі, а також одинадцять членів Конгресу США. Комісію очолив конгресмен Данте Фасселл⁴.

17 листопада 1976 р. у Вашингтоні було створено Комітет гельсінкських гарантій для України, який збирав інформацію про порушення прав людини в СРСР та передавав її країнам-учасникам Гельсінкської наради з безпеки і співробітництва в Європі⁵. Наприкінці грудня 1976 р. на Заході дізналися про перші обшуки у членів УГГ. З цього приводу Гельсінкська група у Вашингтоні вночі з 30 на 31 грудня 1976 р. вислала за підписом Андрія Зваруна (голова) і Богдана Ясеня (секретаря) телеграми до Президента США Дж. Форда, новообраного Президента Дж. Картера, урядів 30-и держав, які підписали Заключний Акт Гельсінкської наради, членів Гельсінкської комісії Конгресу, а також пресових агенцій і газет. Вашингтонська група повідомила про залякування членів УГГ, обшуки 23 грудня 1976 р. і голодівку протесту українських правозахисників, а також просила уряди країн-учасниць Гельсінкської наради висловити перед радянським керівництвом занепокоєння репресіями проти учасників гельсінкського руху⁶.

Арешти правозахисників одразу ж викликали протести західних політиків і громадських діячів. Вже 11 лютого 1977 р. сенатор

³ Кісінджер Г. *Дипломатія / Пер. с англ. В. В. Львова; послесл. Г. А. Абрамова.* — Москва; Лодомір, 1997. — С. 690.

⁴ *Свобода.* — 1976. — 19 жовтня.

⁵ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип».* — Пресові повідомлення. — Укр. (1975—1976, 1 комплект).

⁶ *Там само.* — Укр. (1976—1992, 2, 3 комплект).

від штату Вашингтон Генрі Джексон виступив у Сенаті США із промовою, у якій закликав Леоніда Брежнєва дотримуватися гуманітарних статей Заключного Акта та звільнити заарештованих членів Гельсінських груп: Олександра Гінзбурга, Юрія Орлова і Миколу Руденка. На думку сенатора, США могли полегшити долю переслідуваних в СРСР, застосувавши економічні санкції проти Москви, зокрема, використати так звану Поправку Джексона-Веніка до Торговельного закону 1974 р., який пов'язав надання торгових концесій для СРСР із питанням вільнішої еміграції⁷. За ініціативи Комітету оборони Валентина Мороза і Міжнародної Амністії федеральний парламент Канади схвалив резолюцію, внесену колишнім міністром закордонних справ Мітчелом Шарпом. Вона зобов'язала міністра закордонних справ Дональда Джеймсона висловити занепокоєння канадського народу арештами правозахисників О. Гінзбурга, Ю. Орлова, М. Руденка й Олексі Тихого⁸.

Виконуючи зобов'язання, взяті на президентських виборах, Дж. Картер виступив на захист радянських правозахисників. Зокрема, написав листа до Андрія Сахарова. 18 лютого 1977 р. посол СРСР в США Анатолій Добринін висловив з приводу листа Президента Дж. Картера до академіка А. Сахарова протест і поінформував виконуючого обов'язки державного секретаря А. Гармана, що Радянський Союз «рішуче засуджує намагання під приводом оборони прав людини втручання у внутрішні справи СРСР»⁹.

Представники української громадськості намагалися привернути увагу уряду США до арештів українських правозахисників в СРСР. На знак протесту проти арештів М. Руденка і О. Тихого у США біля посольства СРСР відбулася демонстрація. Після цієї акції секретар Вашингтонської групи Юрій Саєвич розповів урядовцям Державного департаменту США про УГГ, арешти в Україні, передав копії документів Групи, а також обговорив можливість заяви Держдепартаменту з приводу арештів правозахисників. У Конгресі він зустрівся з заступником голови Гельсінкської комісії США Альфредом Френдлі та дослідницею Гельсінкських справ

⁷ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — Пресові повідомлення. — Укр. (1977–1992, 1 комплект); *Свобода*. — 1977. — 16 лютого.

⁸ *Новий шлях* — 1977. — 17 лютого.

⁹ *Свобода*. — 1977. — 23 лютого.

Кеті Косман. Секретар Вашингтонської групи узгодив з ними підтримку Комісією можливої еміграції з України, надання документів про порушення радянським урядом Гельсінкських угод та захист правозахисників на Белградській конференції¹⁰. Проте на прохання виступити на захист М. Руденка і О. Тихого уряд і Президент Дж. Картер не відреагували. 1 березня 1977 р., завдяки зусиллям членів Комітету гельсінкських гарантій для України Андрія Фединського і Богдана Футея, конгресмен Рональд Моттл написав листа Президенту Дж. Картеру, який доручив Збігневу Бжезінському розглянути звернення на захист М. Руденка і О. Тихого¹¹. Поширенню інформації про арешти в Україні сприяв виступ президента Українського конгресового комітету Америки (УККА), професора економіки Джорджтаунського університету Лева Добрянського на слуханнях Комісії з безпеки і співробітництва в Європі, які відбулися 28 квітня 1977 р. у Конгресі США¹².

Напередодні проведення Белградської конференції з безпеки і співробітництва в Європі українська громадськість на Заході виступила з низкою ініціатив. Завдяки цим ініціативам на підтримку українських правозахисників висловилося чимало політиків і громадських діячів. На початку травня 1977 р. Головний виконавчий комітет Українського народного союзу (УНС) виступив із закликом рятувати українських політв'язнів у СРСР. Для цього УНС рекомендував своїм членам писати чи телефонувати до сенаторів і конгресменів, прохаючи їх виступити на захист М. Руденка, О. Тихого, Мирослава Мариновича, Миколи Матусевича та інших українських політв'язнів¹³.

Одним із перших ініціативи української діаспори підтримав сенатор Боб Дол, який 3 травня 1977 р. написав листа Леоніду Брежнєву із закликом виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання¹⁴. Крім того, сенатор Б. Дол і конгресмен Мелісент

¹⁰ *Свобода*. — 1977. — 12 лютого.

¹¹ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — Пресові повідомлення. — Укр. (1976—1992, 2, 3 комплект).

¹² *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — Пресові повідомлення. — Укр. (1977—1992, 1 комплект); *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України)*. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1513. — Арк. 6; *Свобода*. — 1977. — 28 квітня.

¹³ *Гомін України*. — 1977. — 5 травня.

¹⁴ *Свобода*. — 1977. — 10 травня.

Фенвік внесли до обох палат Конгресу США резолюції, які закликали американську делегацію на Белградській конференції виступити на захист прав людини і вимагали подання й розгляду всіх порушень Гельсінкських угод¹⁵. 14 червня 1977 р. сенатор-республіканець із Нью-Джерсі Кліфорд Кейс звернувся до уряду Радянського Союзу з закликом звільнити дев'ятьох членів Гельсінкських груп, серед яких були члени УГГ М. Руденко, О. Тихий, М. Матусевич і М. Маринович. Сенатор зауважив, що арештом дев'яти правозахисників радянська влада підтвердила небажання дотримуватися Гельсінкських угод. Натомість звільнення членів УГГ, МГГ та аналогічних груп у Вірменії, Грузії і Литві, а саме Ю. Орлова, О. Гінзбурга, Анатолія Щаранського, Звіада Гамсахурдії та Мераба Костави, на думку К. Кейса, довело б «добру волю СРСР напередодні Белградської конференції»¹⁶.

Українські активісти намагалися проводити акції на підтримку заарештованих правозахисників і в країнах соціалістичного табору. 7—14 червня 1977 р. у столиці Болгарії Софії відбулася конференція письменників з країн-учасниць Гельсінкської наради на тему: «Письменник і мир: гельсінкський дух і обов'язок митців культури». 10 червня до літераторів звернувся член Комітету гельсінкських гарантій для України Андрій Каркоць і передав президії форуму листа, який підписали тридцять вісім письменників із країн Європи і США. Підписанти просили Конференцію звернутися до радянського уряду з вимогою звільнити з-під варті М. Руденка, а Олесю Берднику дозволити емігрувати¹⁷.

Зацікавлення американських громадян, у тому числі й українського походження, репресіями проти правозахисників в Україні було значно меншим у порівнянні з акціями на захист О. Гінзбурга, Ю. Орлова і А. Щаранського. Тому спроби української діаспори звернути увагу уряду Сполучених Штатів на репресії в Україні принесли реальні результати лише після численних телеграм, звернень і листів до Президента Дж. Картера та державного секретаря Сайруса Венса. Влітку 1977 р. українським активістам

¹⁵ *Свобода*. — 1977. — 28 травня; *The Ukrainian Weekly*. — 1977. — May 29.

¹⁶ *Голін України*. — 1977. — 17 червня.

¹⁷ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — Пресові повідомлення. — Укр. (1977—1992, 1 комплект).

вдалося заручитися підтримкою уряду США. 26 червня 1977 р. голова Комітету гельсінкських гарантій для України А. Зварун звернувся з листом до Дж. Картера, у якому просив його виступити на підтримку М. Руденка і О. Тихого¹⁸. 28 червня 1977 р. у Вашингтоні відбулася прес-конференція, на якій С. Венс запевнив громадськість, що питання арешту дев'ятьох членів Гельсінкських груп в СРСР, а також суду над М. Руденком і О. Тихим буде порушене на Белградській конференції¹⁹. Нарешті, 12 липня 1977 р. керівника Вашингтонської групи А. Зваруна запросили в бюро радянських справ Державного департаменту США на двогодинну розмову з Президентом Дж. Картером. Вони обговорили питання дипломатичної й інформаційної ізоляції України, судового процесу над М. Руденком і О. Тихим²⁰.

Одним з ефективних факторів впливу світової громадськості на позицію владних структур щодо порушення прав людини в Україні були демонстрації протесту. Наприкінці червня 1977 р. Товариство української студіюючої молоді ім. М. Міхновського біля представництва СРСР в ООН провело акцію проти суду над М. Руденком і О. Тихим. Демонстранти збирали підписи під петицією до Президента Дж. Картера, прохаючи його виступити на захист заарештованих. Наприкінці акції вони спалили радянський прапор²¹. Спроби привернути увагу громадськості до арештів в Україні були доволі успішними. 6 липня 1977 р. в газеті «The Washington Post» з'явилася стаття «The Ukrainian Example» («Український приклад»), яка повідомила про засудження М. Руденка і О. Тихого²².

На захист заарештованих виступили іноземні правники. 8 червня 1977 р. колишній генеральний прокурор США Ремзі Кларк повідомив, що на прохання родин і друзів арештованих правозахисників погодився стати адвокатом М. Руденка, а також брати участь в обороні О. Тихого і Ю. Орлова, яких дали згоду захищати інші закордонні адвокати²³. 7 липня 1977 р. Р. Кларк надіслав лист протес-

¹⁸ Свобода. — 1977. — 28 червня.

¹⁹ Гомін України. — 1977. — 1 липня.

²⁰ Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». — Пресові повідомлення. — Укр. (1977—1992, 1 комплект).

²¹ Свобода. — 1977. — 30 червня.

²² The Washington Post. — 1977. — July 6.

²³ Свобода. — 1977. — 11 червня.

ту до генерального прокурора СРСР Р. Руденка, Верховного Суду СРСР, міністерства юстиції СРСР, колегії адвокатів в Донецьку і посла СРСР у Вашингтоні А. Добриніна. Американський правник вказав на порушення законності, допущені під час процесу над М. Руденком і О. Тихим, вимагав уможливити йому доступ до матеріалів суду, дозволити відвідати засуджених правозахисників та від їхнього імені приготувати подальшу оборону²⁴. З ініціативи Нью-Йоркського Комітету оборони радянських політ'язнів адвокат Адам Канарек погодився безкоштовно захищати в суді М. Мариновича і М. Матусевича²⁵. Окрім того, наприкінці вересня 1977 р. в Клівленді засновано Об'єднання українсько-американських адвокатів, метою якого була правова опіка над дисидентами²⁶. Звичайно, можливість отримати дозвіл захищати українських правозахисників була мізерною, проте сам факт апеляції і відсутність реакції з боку органів юстиції СРСР додавали нових аргументів у висвітленні порушень прав людини на Гельсінкській конференції у Белграді.

Для інформування Конгресу США, Державного Департаменту та деяких федеральних установ про репресії проти українських правозахисників УККА створив у Вашингтоні Українську інформаційну службу. З цього приводу Постійний представник УРСР при ООН Володимир Мартиненко рекомендував «через МЗС СРСР звернути увагу посольства СРСР у Вашингтоні на необхідність проведення відповідної роботи по спостереженню за діяльністю реакційних сил української еміграції, вивченню їх зв'язків з правлячими колами США, роз'ясненню конгресменам, іншим офіційним особам і американським журналістам справжніх намірів і злочинної діяльності націоналістів, а також своєчасній і оперативній підготовці упереджувальних акцій по дискримінації ватажків націоналістичних угруповань в Сполучених Штатах»²⁷.

28 серпня 1977 р. на Гавайях розпочався шостий Світовий конгрес психіатрів, у якому взяли участь чотири тисячі делега-

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1513. — Арк. 7; Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». — Ф. ДП-88: Т. — Шістдесятники — дисиденти — політ'язні. — Тихий О.; Свобода. — 1977. — 13 липня.

²⁵ Свобода. — 1977. — 13 серпня.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1513. — Арк. 9.

²⁷ Там само. — Спр. 1692. — Арк. 156.

тів з 63-х країн. Напередодні конференції представник Комітету Гельсінкських гарантій для України Тарас Закидальський відвідав Американську психіатричну асоціацію, повідомив про намір Комітету виступити на захист українських політв'язнів, які перебувають у радянських психіатричних лікарнях і передав їм розповідь Йосипа Терелі про його перебування в концтаборах та психіатричних тюрмах. На відкритті Конгресу президент Американської психіатричної асоціації Джон Вайнберг заявив, що найважливішими проблемами зібрання є права людини і зловживання психіатрією з політичною метою²⁸. 29 серпня на Конгресі відбулася прес-конференція під головуванням професора психіатрії з Оксфордського університету, співавтора книги «Психіатричний терор» С. Блока. У ній взяли участь політв'язень Леонід Плющ та колишні радянські психіатри Марина Войханская і Борис Зубов²⁹. Серед учасників форуму поширили спогади Й. Терелі та інформацію про радянських політв'язнів, яких утримували в спеціальних психлікарнях. 31 серпня Генеральна асамблея шостого Конгресу Світової психіатричної асоціації прийняла резолюцію Королівської колегії психіатрів Великої Британії та австралійської і новозеландської асоціацій, яка закликала створити міжнародну комісію для дослідження зловживань психіатрією. Радянська делегація різко виступила проти резолюції, звинуватила західних психіатрів в антирадянській кампанії, тому що ніхто не навів конкретних доказів зловживання психіатрією в СРСР, натомість єдиним доказом були «антирадянські статті, роздані учасникам конгресу»³⁰.

Засудження Радянського Союзу за використання психіатрії для здійснення політичних репресій спонукало українську громадськість до підготовки нових правозахисних ініціатив. В посольства країн-учасниць Гельсінкської наради та представництва держав в ООН були розіслані документи УГГ. 18 вересня 1977 р. Український конгресовий комітет Америки організував у Нью-Йорку масову демонстрацію під гаслом «захисту прав України, поневоленої Москвою», в якій взяло участь близько двадцяти ти-

²⁸ *Свобода. — 1977. — 3 вересня.*

²⁹ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». — Пресові повідомлення. — Укр. (1977—1992, 1 комплект).*

³⁰ *Свобода. — 1977. — 2 вересня.*

сяч осіб³¹. 26 вересня Л. Плющ виступив перед Комісією з безпеки і співробітництва в Європі і членами Конгресу США. Він наголосив, що західні держави на Белградській конференції провинні вимагати від СРСР дотримання прав людини та гуманітарних статей Заключного Акта³². А у Нью-Йорку біля приміщення ООН почалася восьмиденна голодівка українських жінок. 29 вересня їх відвідав спеціальний асистент генерального секретаря ООН В. Дрім і одержав петицію на захист українських політв'язнів³³. 2 жовтня 1977 р. у Нью-Йорку відбулася прес-конференція, на якій Людмила Алексєєва, Андрій Амальрик, Р. Кларк і Л. Плющ розповіли громадськості про порушення прав людини в СРСР. На зібранні Л. Плющ виступав як представник УГГ за кордоном. Він запропонував надіслати американській делегації на Белградській нараді телеграму з проханням, щоб всі держави дотримувалися Гельсінкських угод, щоб конференція розглянула матеріали Гельсінкських груп із СРСР, а уряд Радянського Союзу звільнив усіх заарештованих правозахисників³⁴.

Поширення інформації про порушення прав людини в СРСР набрало найбільшої інтенсивності напередодні і в перші місяці роботи Белградської конференції. 28 липня 1977 р. представники Комітету гельсінкських гарантій для України влаштували прес-конференцію для членів делегацій країн-учасниць Белградської конференції, на якій поширили документи УГГ і розповіли про репресії проти правозахисників. Двох організаторів цього зібрання вислали з Югославії, а її уряд мотивував свої дії тим, що право проводити прес-конференції мають лише державні делегації³⁵. Незважаючи на депортацію активістів Вашингтонської групи, про репресії в Україні та конференцію, організовану українською діаспорою, повідомили європейські телеканали і друковані видання.

Радянське керівництво не збиралося йти на поступки, і представники СРСР намагалася не допустити розгляду на пленарних

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1513. — Арк. 7.

³² Свобода. — 1977. — 29 вересня.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1513. — Арк. 8; Свобода. — 1977. — 1 жовтня.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1513. — Арк. 7; Гомін України. — 1977. — 8 жовтня.

³⁵ Свобода. — 1977. — 26 серпня.

засіданнях інформації про політичні репресії. 9 жовтня 1977 р. керівник радянської делегації у Белграді Юрій Воронцов сказав журналістам: «Багато європейських країн зрозуміли, що шум навколо так званої оборони прав людини нікуди не заведе, і Сполучені Штати також починають це розуміти». На противагу заявам представника СРСР, керівник американської делегації Артур Глодбер заявив, що США поставлять на обговорення справи про порушення прав людини в СРСР та інших комуністичних державах. Обвинувачення з боку США, зібрані Конгресовою комісією з безпеки і співробітництва в Європі, були передані делегатам закритих пленарних сесій³⁶.

З вимогою розглянути інформацію про порушення прав людини в СРСР до конференції звернулися громадські організації і політики. Зокрема, франкфуртське Товариство захисту прав людини провело на території ФРН акції на захист М. Руденка і О. Тихого та передало на Белградську конференцію петицію. Під вимогою звільнення українських правозахисників поставило підписи 17 645 осіб. Товариство підготувало до друку німецькою мовою документи УГГ. Варто зазначити, що керівництво Франкфуртською правозахисною організацією здійснювали відомі політики і науковці, зокрема, колишній прем'єр-міністр ФРН Людвіг Ергард і президент Мюнхенського університету Готтольд Роде³⁷. Активно виступала на захист правозахисників українська громадськість у Канаді. Їх підтримував Норман Кафік, міністр у справах багатокультурності, а парламент Канади прийняв низку резолюцій на захист інакомислячих в СРСР³⁸. За сприяння Об'єднання українських письменників «Слово» світова організація ПЕН-клуб, членами якої були тисячі письменників, передала Комісії з прав людини при ООН і делегації США на Белградській конференції звіт американського відділу ПЕН, який стверджував, що у п'ятдесяти п'яти країнах переслідували письменників за їхні погляди³⁹. 25 жовтня 1977 р. конгресмен Пітер Родін та ряд членів Палати представників внесли на розгляд Конгресу США резолюцію з вимогою поставити

³⁶ *Свобода. — 1977. — 12 жовтня.*

³⁷ *Там само. — 28 жовтня.*

³⁸ *ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1891. — Арк. 12.*

³⁹ *Там само. — Спр. 1513. — Арк. 9–10.*

на порядок денний Белградської конференції справу ув'язнення М. Руденка і О. Тихого. В документі зазначалося, що засудження членів УГГ за їхню громадську діяльність «суперечить духові Гельсінкських угод [...] і збільшує міжнародне напруження»⁴⁰. Ініціативу П. Родіна підтримало п'ятдесят сім конгресменів, тому Комісія з міжнародних відносин Палати представників розробила власну резолюцію на захист В. Мороза, М. Руденка, О. Тихого, Юрія Шухевича, Сергія Ковальова і А. Щаранського. Американські законодавці одногослосно схвалили документ⁴¹.

Зрештою, 12 грудня 1977 р. представник Сполучених Штатів у Белграді Спенсер Олівер виніс інформацію про засудження М. Руденка та О. Тихого на розгляд комісії, яка займалася моніторингом дотримання гуманітарних положень Заключного Акта, і заявив, що США «наполягатимуть на дотриманні прав людини урядами держав, які підписали Гельсінкські угоди»⁴². 9 січня 1978 р. голова делегації США на Белградській конференції А. Голдберг зустрівся з представниками Комітету гельсінкських гарантій для України А. Зваруном і Б. Ясенем. Вони обговорили можливість висунення на Белградській конференції вимог звільнити усіх арештованих членів Гельсінкських груп в СРСР та можливість еміграції українських учасників правозахисного руху⁴³. 7 березня 1978 р. до Белграда прибули Борис Антонович, Андрій Каркоць і Зоряна Луцька — представники Вашингтонської групи, щоб виступити перед закриттям Белградської наради від імені УГГ і її заарештованих членів. 9 березня українські активісти організували прес-конференцію, на якій розповіли про арешти правозахисників в Україні і поширили документи УГГ. Зібрання перервала югославська поліція і затримала організаторів, але після втручання посольства США дозволила їм залишитися в Югославії⁴⁴.

Для українських правозахисників Белградська конференція завершилася повним провалом. Сполучені Штати не змогли домо-

⁴⁰ *Свобода*. — 1977. — 8 листопада.

⁴¹ *Гомін України*. — 1977. — 15 листопада.

⁴² *Свобода*. — 1977. — 15 грудня.

⁴³ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — Пресові повідомлення. — Укр. (1976–1992, 2, 3 комплект); ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1692. — Арк. 189.

⁴⁴ *Гомін України*. — 1978. — 11 березня.

виритися з СРСР про звільнення політв'язнів, а репресії посилювалися. Незважаючи на невдачу, українська громадськість надалі намагалася залучити до оборони інакодумців американський уряд. За її ініціативою, сенатор Б. Дол звернувся до Дж. Картера з проханням виступити на захист М. Руденка і О. Тихого, а у вересні 1978 р. сенатор написав листа до голови Верховного Суду СРСР Лева Смірнова з вимогою переглянути справи засуджених правозахисників⁴⁵. В серпні 1978 р. на захист О. Тихого виступила Міжнародна Амністія, яка рекомендувала писати листи і телеграми на захист правозахисника до адміністрації табору і влади Радянського Союзу⁴⁶. 27—28 лютого 1978 р. представники Комітету гельсінкських гарантій для України, Т. Закидальський, А. Каркоць і С. Ебнер, взяли участь у конференції, присвяченій захисту прав людини, яку організував Державний департамент США. Українські представники звернули увагу урядовців на репресії в УРСР⁴⁷.

30 листопада 1977 р. до Нью-Йорка на шестимісячне лікування прибув з Москви Петро Григоренко з родиною. В Сполучених Штатах їх зустріли Йосип Лисогір (екзекутивний віце-президент УККА), д-р Володимир Душник (редактор «The Ukrainian Weekly»), Борис Потапенко (СКВУ), Ігор Ольшанівський (Комітет оборони В. Мороза), д-р А. Зварун (Комітет гельсінкських гарантій для України), Осип Зінкевич («Смолоскип») та ін. Відмовившись від будь-яких коментарів чи політичних заяв, П. Григоренко висловив вдячність урядові СРСР за дозвіл на виїзд до США та заявив, що бажає повернутися до Радянського Союзу після лікування⁴⁸. Проте керівництво СРСР не бажало повернення опального генерала, який інформував світову громадськість про порушення прав людини. 13 лютого 1978 р. Л. Брежнев підписав Указ Президії Верховної Ради СРСР, яким П. Григоренка за порушення міжнародного престижу СРСР позбавили радянського громадянства. Про це рішення радянського керівництва правозахисника повідомили одразу ж після закриття Белградської конференції. 13 березня 1978 р. у Нью-Йорку П. Григоренко скликав прес-конференцію, на якій звернувся до світової

⁴⁵ Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». — Ф.ДП-88: Т. — Шістдесятники — дисиденти — політв'язні. — Тихий О.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Свобода. — 1978. — 17 березня.

⁴⁸ Свобода. — 1977. — 2 грудня; The Ukrainian Weekly. — 1977. — December 8.

громадськості і урядів країн, які підписали Гельсінкські угоди, з проханням допомогти йому добитися дозволу на повернення в СРСР⁴⁹. На його захист виступила конгресмен М. Фенвік, яка зазначила, що, перебуваючи в США, правозахисник «не виступав публічно, не влаштовував прес-конференцій, не зраджував своїй країні»⁵⁰.

Після позбавлення громадянства П. Григоренко протестував проти арештів правозахисників у СРСР і закликав світову громадськість «зупинити руку злочинного режиму, того режиму, що продовжує агресію в Африці, оснащує зброєю терористів в цілому світі і [...] душить свій народ»⁵¹. 30 березня 1978 р. у Вашингтоні Українська інформаційна служба УККА влаштувала прес-конференцію з нагоди судових процесів над Петром Вінсом, М. Мариновичем і М. Матусевичем. На зустрічі з пресою П. Григоренко розповів про репресії проти членів УГГ і заявив: «Не дивлячись на ці жорстокі вироки, ми уважаємо, що перемога за нами, за правозахисним рухом. Ми співчуваємо нашим братам, ми будемо боротися за їхнє звільнення, але ми заявляємо, що владі не вдалось добитися того, чого вона хоче добитися: щоб наші діячі визнали себе винними і каялися»⁵². Він також взяв участь у конференції Міжнародної Амністії, яка відбувалася від 31 березня до 3 квітня 1978 р. у Сан-Франциско⁵³. 26 квітня правозахисник виступив в Турині (Італія) на конференції, присвяченій культурному спротиву на Сході, а 30 квітня він разом з Володимиром Буковським був учасником конференції італійського відділу Міжнародної Амністії у Мілані. Генерал розповів про застосування тортур до письменника Гелія Снегірьова, тиск радянських спецслужб на українських правозахисників та ін.⁵⁴. 20 вересня 1978 р. в Атлантик-Сіті на конференції профспілки Об'єднаних сталеварів відбулася зустріч П. Григоренка з Дж. Картером. Правозахисник подякував Президенту за наданий йому політичний притулок і просив «не забувати інших дисидентів в Україні та інших республіках СРСР»⁵⁵.

⁴⁹ *Новий шлях*. — 1978. — 15 березня.

⁵⁰ *Свобода*. — 1978. — 22 березня; *The Ukrainian Weekly*. — 1978. — March 25.

⁵¹ *Гомін України*. — 1978. — 3 травня.

⁵² *Свобода*. — 1978. — 5 квітня.

⁵³ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — *Пресові повідомлення*. — Укр. (1977–1992, 1 комплект).

⁵⁴ *Свобода*. — 1978. — 6 травня.

⁵⁵ *Там само*. — 22 вересня.

У США й Канаді відбувся ряд виступів на захист заарештованого 12 грудня 1977 р. Левка Лук'яненка. В січні 1978 р. почала кампанію Міжнародна ліга з прав людини. Першим її кроком стало призначення адвоката для українського правозахисника⁵⁶. З ініціативи групи адвокатів і Комітету гельсінкських гарантій для України у Чикаго виник Комітет «Адвокати в обороні Левка Лук'яненка». Головою нової правозахисної організації став адвокат Б. Антонович⁵⁷. Лист на захист українського правозахисника до журналу *Time* надіслав сенатор-республіканець Б. Дол⁵⁸. 18 липня 1978 р. на його захист виступило тридцять три американські сенатори, які надіслали лист Володимирі Щербицькому, де зазначили, що «діяльність таких людей, як Левко Лук'яненко, здається нам діяльністю, яку слід винагороджувати, а не карати за неї»⁵⁹. Правозахисника підтримали деякі європейські газети та патріарх Української католицької церкви Блаженніший Йосиф Сліпий, який заявив, що «тих людей [дисидентів — О.С.] судять викривленими судовими засобами і методами, які нехтують елементарними судовими принципами як: доказ справжньої вини, оборона підсудного, вірогідні свідки та ін.»⁶⁰.

Про порушення прав людини в Радянському Союзі інформував французьку громадськість Л. Плющ. Завдяки його зусиллям у липні 1978 р. в Парижі відбулася велелюдна демонстрація протесту проти політичних процесів над дисидентами⁶¹. 5 жовтня 1978 р. після акції в обороні національних, релігійних, політичних і загальнолюдських прав в Україні, організованої УККА і УНС, у Капітолії відбулася зустріч представників української громади з членами обох палат Конгресу США. Перед конгресменами і сенаторами виступили голова Українського конгресового комітету Америки Л. Добрянський і П. Григоренко. Керівник УККА висловив

⁵⁶ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — ДП-38: Л. — Шістдесятники — дисиденти — політ'язні. — Лук'яненко Л.; Свобода. — 1978. — 11 січня.

⁵⁷ *Новий шлях*. — 1978. — 4 лютого.

⁵⁸ *Time*. — 1978. — July 31.

⁵⁹ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — Пресові повідомлення. — Укр. (1977—1992, 1 комплект); Свобода. — 1978. — 26 серпня.

⁶⁰ *Шлях Перемоги*. — 1978. — 20 серпня.

⁶¹ *ЦДАГО України*. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1891. — Арк. 105.

сподівання, що Дж. Картер і американська преса звернуть більше уваги на українських дисидентів, а США продовжать «виконувати роль бастиону свободи»⁶².

23—26 листопада 1978 р. у Нью-Йорку відбувся III Конгрес СКВУ, у якому взяли участь П. Григоренко і Надія Світлична. 24 листопада на зібранні виступив П. Григоренко, який повідомив, що члени УГГ доручили йому і Л. Плющу офіційно представляти Групу на Заході. Правозахисник відзначив брак єдності серед українських організацій за кордоном та закликав до об'єднання заради «вільної, соборної і незалежної України»⁶³. На знак солідарності з українськими політичними в'язнями в СРСР Комісія з прав людини СКВУ звернулася до української діаспори із закликом кожного року відзначати 12 січня як день українського політв'язня⁶⁴. Після конференції близько восьми тисяч українців взяли участь у маніфестації на захист прав людини в Україні і за деколонізацію СРСР⁶⁵.

Комісія з безпеки і співробітництва в Європі та парламент Канади кілька разів висували членів Груп сприяння виконанню Гельсінкських угод в СРСР на Нобелівську премію миру. Перше офіційне повідомлення про це з'явилося 3 лютого 1979 р., в річницю арешту О. Гінзбурга⁶⁶. Вдруге Гельсінкська комісія Конгресу США висунула М. Руденка, А. Щаранського, Ю. Орлова і Віктора-са Пяткуса кандидатами на здобуття Нобелівської премії миру в 1981 р. В листі до Нобелівського інституту сенатори і конгресмени США зазначили, що висунені ними дисиденти, засуджені за участь у правозахисному русі, «поставили під загрозу своє життя, щоб служити справі миру і злагоди між націями»⁶⁷. 31 січня 1983 р. Комісія втретє висунула вісьмох правозахисників зі Східної Європи на здобуття згаданої премії. Серед кандидатів на отримання нагороди були Ю. Орлов, А. Щаранський, М. Руденко, В. Пяткус, Вацлав Гавел, Лех Валенса, Яцек Куронь і Адам Міхнік⁶⁸. У

⁶² *Свобода*. — 1978. — 11 жовтня; *The Ukrainian Weekly*. — 1978. — October 14.

⁶³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1891. — Арк. 199.

⁶⁴ *Свобода*. — 1979. — 10 січня; *The Ukrainian Weekly*. — 1979. — January 16.

⁶⁵ *Гомін України*. — 1978. — 29 листопада.

⁶⁶ *Новий шлях*. — 1979. — 8 лютого.

⁶⁷ *Свобода*. — 1981. — 14 лютого.

⁶⁸ *Там само*. — 1983. — 4 лютого; *The Ukrainian Weekly*. — 1983. — February 9.

1984 р. Гельсінкська комісія знову висунула М. Руденка, Ю. Орлова, А. Щаранського і В. Пяткуса на здобуття нобелівської премії миру. Відповідний лист підписав її голова Д. Фассел та дев'ять американських законодавців⁶⁹.

Дипломати Сполучених Штатів Америки неодноразово ставили в ООН питання порушення Радянським Союзом прав людини. Зокрема, 13 березня 1979 р. Едвард Мезвінський, представник США в Комісії з прав людини при ООН, зауважив, що в СРСР ув'язнено двадцять одного правозахисника, а П. Григоренка позбавили радянського громадянства. Дипломат закликав Комісію захистити політв'язнів, які постраждали за обстоювання прав людини і нації, гарантованих Гельсінкськими угодами⁷⁰.

Позбавлення П. Григоренка радянського громадянства і арешт провідних членів правозахисних організацій зменшили потік інформації про порушення прав людини в СРСР. 1 травня 1979 р. Закордонне представництво Української гельсінкської групи (ЗП УГГ) звернулося до Президента Дж. Картера, голів урядів демократичних країн, церков, Червоного хреста і Міжнародної Амністії з проханням звернутися до СРСР з клопотанням про негайне звільнення О. Тихого, якому в ув'язненні загрожувала смерть⁷¹. Про поганий стан здоров'я М. Руденка і О. Тихого світовій громадськості розповіли колишні політв'язні В. Мороз, Едуард Кузнецов, Георгій Вінс і Марк Димшиц, яких обміняли на засуджених радянських шпигунів Вальдека Енгера та Рудольфа Черняєва⁷². Активно захищали М. Руденка різноманітні організації літераторів. Зокрема, правозахисника обрали членом французького і японського осередків ПЕН-клубу. Комітет «Письменники у в'язниці» намагався використати політичну ситуацію і домогтися його звільнення. Для захисту М. Руденка об'єднали зусилля Міжнародна Амністія, ПЕН-клуб, американські видавці, а також Об'єднання українських письменників «Слово»⁷³. Комітет оборони радянських політв'язнів спільно з Американським ПЕН-клубом підготував петицію на за-

⁶⁹ *Гомін України*. — 1984. — 15 лютого.

⁷⁰ *Свобода*. — 1979. — 17 березня; *Гомін України*. — 19 березня.

⁷¹ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — *Пресові повідомлення*. — Укр. (1977—1992, 1 комплект); *Свобода*. — 1979. — 10 травня.

⁷² *Свобода*. — 1979. — 16 травня.

⁷³ *Гомін України*. — 1979. — 23 серпня.

хист керівника УГГ, в якій звернулися до світової спільноти літераторів і радянських письменників з проханням «активно і наполегливо захищати Миколу Руденка». Документ підписало сорок сім американських літераторів — членів ПЕН-клубу⁷⁴.

У відповідь на нові арешти в СРСР у демократичних країнах продовжувалися виступи на захист репресованих правозахисників. 10 жовтня 1979 р. Міжнародна Амністія звернулася до Л. Брежнєва з відкритим листом, у якому закликала звільнити всіх політв'язнів та припинити використовувати психіатрію для політичних репресій. Організація стверджувала, що серед осіб, які обстоюють права на «автономію, культурну самобутність і, в деяких випадках, політичну незалежність», найчастіше судять українців⁷⁵. У жовтні 1979 р. за ініціативою сенатора Джона Гайнца і голови Філадельфійського Комітету оборони національних і людських прав в Україні Уляни Мазуркевич у Сенаті США проведено кампанію на захист Л. Лук'яненка. Тридцять п'ять senatorів в листі до Л. Брежнєва висловило занепокоєння другим засудженням правозахисника і прохало його негайно звільнити⁷⁶. 16 листопада 1979 р. керівник Комісії з безпеки і співробітництва в Європі Д. Фассел на засіданні Конгресу США повідомив про арешт члена УГГ Василя Стрільціва. Конгресмен запевнив, що проблема арештів членів Гельсінкських груп в СРСР буде обговорюватися на Мадридській конференції з безпеки і співробітництва в Європі⁷⁷.

На початку грудня 1979 р. завдяки сприянню Комітету гельсінкських гарантій для України з СРСР до США виїхали колишні політв'язні Ніна Строката і Святослав Караванський⁷⁸. На зустрічах із українською діаспорою подружжя наголосило на потребі подальшого захисту українських політв'язнів. Їхній виїзд із СРСР став однією із перемог українського національного руху на Заході і стимулював проведення нових правозахисних кампаній. 18 лютого 1980 р. на XIII Зимових олімпійських іграх у Лейк-Плесіді відбулася прес-конференція, на якій Н. Строката розповіла про

⁷⁴ *Свобода*. — 1979. — 27 вересня.

⁷⁵ *The Ukrainian Weekly*. — 1979. — October 14.

⁷⁶ *Там само*. — October 28; *Свобода*. — 1979. — 3 листопада.

⁷⁷ *Свобода*. — 1979. — 23 листопада.

⁷⁸ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — Ф.ДП-29: К. — Шістдесятники — дисиденти — політв'язні. — Кандиба І.

репресії в СРСР⁷⁹. Протести громадськості проти репресій не давали необхідних результатів, тому 19 лютого Президент Дж. Картер оголосив, що США бойкотуватимуть Літні олімпійські ігри в Москві⁸⁰.

У квітні 1980 р. за сприяння Нью-Йоркського Комітету оборони радянських політв'язнів 250 американських адвокатів підписали петицію до уряду СРСР на захист Л. Лук'яненка. 17 квітня петицію передали прокурору УРСР Федору Глуху. Голова Комітету адвокатів Макс Франкел і президент Міжнародної ліги з прав людини Гарріс Вофорд закликали радянське керівництво опублікувати стенограму процесу Л. Лук'яненка і вирок суду, а також просили, щоб адвокат з правозахисної організації зміг відвідати правозахисника в таборі⁸¹. Комітет оборони радянських політв'язнів отримав згоду американського адвоката А. Бухгайстера захищати заарештованого 19 травня 1980 р. Василя Стуса. Комітет також звернувся до ПЕН-клубу з проханням виступити на захист правозахисника⁸². 1 липня 1980 р. керівник Міжнародної Амністії, Томас Гаммарберг, вислав телеграму до Верховного Суду Якутської АРСР у зв'язку з засудженням В'ячеслава Чорновола⁸³.

У червні 1980 р., напередодні відкриття Мадридської наради з безпеки і співробітництва в Європі, керівник ЗП УГГ П. Григоренко відвідав Францію, Великобританію, Швейцарію, Бельгію, Норвегію, Швецію, Голландію, Західну Німеччину й Італію. Зокрема, в Лондоні він виступив у парламенті, Інституті стратегічних досліджень, зустрівся з прем'єр-міністром Маргарет Тетчер. У Швеції виступив на форумі ПЕН-клубу, а в Німеччині взяв участь у конференції письменників. На різних державних форумах він розповідав про внутрішню політику СРСР, репресії в Україні, відповідальність Москви за невиконання Гельсінкських угод. Свідченням успішності візиту стало створення ряду Гельсінкських груп для підготовки до Мадридської наради⁸⁴. За ініціативою

⁷⁹ Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». — Пресові повідомлення. — Укр. (1977—1992, 1 комплект).

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Свобода. — 1980. — 23 квітня; *The Ukrainian Weekly*. — 1980. — April 27.

⁸² Там само. — 23 травня.

⁸³ Гомін України. — 1980. — 9 липня.

⁸⁴ Свобода. — 1980. — 8 липня.

П. Григоренка ЗП УГГ звернулося до Конференції з проханням ухвалити «Декларацію про право громадського контролю за виконанням Гельсінкського Заключного Акту та про недопустимість карного й адміністративного переслідування громадян за участь у такому контролі»⁸⁵. Активну участь у Мадридській конференції планував взяти СКВУ. 27—28 червня 1980 р. в Інституті св. Володимира в Торонто відбулася сесія Комісії прав людини СКВУ, на якій обговорили можливі заходи української громадськості на конференції⁸⁶.

11 листопада 1980 р. в Мадриді розпочалася конференція з безпеки і співробітництва в Європі. До Мадрида прибули представництва українських груп, зокрема: Христина Ісаїв — представниця Комісії прав людини СКВУ, яка, згідно з рішенням пленарної сесії СКВУ, була обрана координатором всіх українських акцій у Мадриді; П. Григоренко, Н. Строката і Л. Плющ — члени ЗП УГГ; А. Фединський, А. Каркоць і Орест Хам — представники Комітету гельсінкських гарантій для України та «Смолоскипа»; Оріся Гевка — від Комітету оборони людських і національних прав України; сенатор Петро Юзик — голова Комісії прав людини СКВУ і член Канадської делегації; а також адвокат Мирослав Смородський — член делегації США⁸⁷. 13 листопада Комісія прав людини СКВУ організувала прес-конференцію, у якій взяли участь Н. Строката, П. Григоренко, Л. Плющ і Володимир Малинович. Учасники зібрання зачитали листа О. Бердника, Л. Лук'яненка, Данила Шумука та інших правозахисників до Мадридської конференції і закликали громадськість виступати на захист заарештованих правозахисників. Цього ж дня відбулася прес-конференція делегації США. Її голова Гріффін Белл розповів про Гельсінкські групи в СРСР і репресії проти членів УГГ⁸⁸.

Делегації Сполучених Штатів Америки та інших західних держав наголошували на порушенні прав людини в СРСР, зокрема, С. Олівер засуджував СРСР за «насилену ліквідацію Української

⁸⁵ Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». — Пресові повідомлення. — Укр. (1976–1992, 2, 3 комплект); Свобода. — 1980. — 30 вересня.

⁸⁶ Свобода. — 1980. — 12 липня.

⁸⁷ Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип». — Пресові повідомлення. — Укр. (1976–1992, 2, 3 комплект); Свобода. — 1980. — 15 листопада.

⁸⁸ Свобода. — 1980. — 18 листопада.

Католицької Церкви», а також згадав репресії проти М. Руденка, Й. Терелі, О. Тихого і о. Василя Романюка. Британська і канадська делегації також засудили керівництво Радянського Союзу за переслідування членів Гельсінкських груп. Ірландський делегат виступив на захист українців-католиків, а канадська делегація порушила питання русифікації в Україні⁸⁹. 25 січня 1981 р. ЗП УГГ звернулося до урядових делегацій на Мадридській конференції, Міжнародної Амністії, ПЕН-клубу та громадськості із закликом виступити в обороні В. Стуса. Зокрема, правозахисники зауважили, що мета Мадридської наради «цілком збігається з метою члена Громадської групи «Гельсінкі» Василя Стуса — перевіряти і сприяти виконанню Гельсінкських угод»⁹⁰.

Повернувшись з Мадрида, П. Григоренко констатував, що конференція приречена на неминучий провал. Один із західних дипломатів у приватній розмові сказав йому: «Рішення на конференції будуть прийняті, виходячи з принципу одноголосності. А щоб досягти цього, треба вести довгий діалог. Совецький же Союз цього не хоче. На всі наші спроби відповідає лише монологами. А коли ми демонструємо факти, він відвертає голову й не дивиться на них»⁹¹.

Після оголошеної 19 грудня 1980 р. М. Руденком безтермінової голодівки конгресмен М. Фенвік розпочала в Конгресі США чергову акцію на його захист. Шістдесят вісім конгресменів поставили свої підписи під листом до радянського посла А. Добриніна з проханням звільнити керівника УГГ, а також надіслали ряд листів до радянських органів влади та адміністрації табору, у якому перебував правозахисник. Зокрема, конгресмен Лоренс Кофлін у листі до начальника табору висловив сподівання, що умови ув'язнення М. Руденка будуть переглянуті, «щоб забезпечити йому фізичне благополуччя». Окрім цього конгресмен просив звільнити правозахисника з ув'язнення «як в'язня сумління»⁹². Значного розмаху набрала кампанія в обороні Раїси Руденко, ініційована головою Комітету оборони людських і національних прав України У. Мазуркевич і Н. Строкатою. До їх ініціативи, завдяки зусиллям кон-

⁸⁹ *Свобода*. — 1980. — 12 грудня.

⁹⁰ *Свобода*. — 1981. — 11 лютого; *The Ukrainian Weekly*. — 1981. — January 15.

⁹¹ *До нашої участі в «Правозахисному Мадрид»*. — [б. м.]: Закардонне представництво Української гелсінкської групи, 1980. — С. 10.

⁹² *Свобода*. — 1981. — 25 березня.

гресменів Ч. Догерті і Б. Донеллі, приєдналися ряд членів Палати представників Конгресу США. З вимогою звільнити керівника УТГ і його дружину та дозволити їм емігрувати до США до радянського керівництва звернувся конгресмен Л. Кофлін. А 28 липня законодавець Норман Лент в емоційній промові висловив побоювання, що Р. Руденко, як Алла Горська і Володимир Івасюк, може опинитися у списку вбитих «запрограмованим тероризмом в СРСР»⁹³. Міжнародна Амністія оголосила Р. Руденко в'язнем сумління і виступила на її захист.

На початку 1980-х років відносини між Радянським Союзом і Сполученими Штатами погіршилися через війну в Афганістані. Конгрес США прийняв подану членом Гельсінкської комісії сенатором Крістофером Смітом резолюцію, згідно з якою Президент Рональд Рейган проголосив 9 листопада 1982 р. Днем Української гельсінкської групи. 19 липня 1983 р. у рамках відзначення Тижня поневолених націй Президент Р. Рейган виступив з промовою, у якій згадав український голодомор 1932—1933 рр., поневолення країн Балтії, Польщі, України та ін. країн Східної Європи. З промовами, присвяченими п'ятдесяти річниці голодомору, також виступили деякі американські законодавці та віцепрезидент Джордж Буш⁹⁴.

Хоча більшість українських правозахисників опинилася за ґратами, на Заході продовжувало діяти ЗП УТГ. Н. Світлична видавала «Вісник репресій в Україні», а в 1983 р. видавництво «Смолоскип» підготувало книгу «Українська Гельсінкська Група, 1978—1982, документи і матеріали». Активісти правозахисних організацій продовжували звертати увагу західної громадськості на порушення прав людини в Україні. 6 травня 1982 р. Н. Строката свідчила перед Ad-Nos комітетом про порушення прав людини в Україні. Правозахисниця наголосила, що більшість політ'язнів в СРСР українці, рекомендувала ознайомити ООН, ЮНЕСКО і членів Європейського Парламенту зі свідченнями переслідуваних та ув'язнених Москвою, а також вимагати продовження діалогу про можливість незалежності країн радянського блоку й республік, які входять до складу СРСР⁹⁵. 23 травня 1983 р. в Мілані на право-

⁹³ *Свобода*. — 1981. — 14 серпня.

⁹⁴ *Там само*. — 1983. — 28 липня.

⁹⁵ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — Пресові повідомлення. — Укр. (1976—1992, 2, 3 комплект).

захисній конференції, присвяченій А. Сахарову, виступив П. Григоренко, який засудив радянський режим за «деформацію життя в СРСР»⁹⁶. У липні 1983 р. конгресмен К. Сміт написав листа до генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова, у якому висловив стурбованість долею і здоров'ям Оксани Мешко⁹⁷. У серпні до його ініціативи приєдналося сто конгресменів, які підписали петицію на захист української правозахисниці, яка перебувала на засланні у с. Аян неподалік кордону з Китаєм⁹⁸.

П. Григоренко і Н. Світлична намагалися привернути увагу громадськості до переслідування дисидентів навіть тоді, коли, здавалося, зробити вже нічого було неможливо. Вони виступали на захист О. Тихого, Юрія Литвина, Валерія Марченка і В. Стуса, які загинули в ув'язненні. Власне, Н. Світлична, Н. Строката, А. Зварун і І. Ольшанівський написали листа до Генерального секретаря ООН Хав'єра Переса де Куельяра, у якому звинуватили Радянський Союз у політичних вбивствах⁹⁹. На Радіо Свобода про репресії в Україні розповідала Н. Світлична¹⁰⁰. Про загибель політв'язнів уряди країн-учасниць Гельсінкської наради інформувала Комісія прав людини СКВУ, а у Філадельфії відбулася акція протесту проти фактичного вбивства О. Тихого¹⁰¹. Внаслідок їхніх зусиль на смерть О. Тихого відреагував Державний департамент і Конгрес США. Зокрема, з відповідною промовою у Конгресі виступив конгресмен Д. Фассел, а речник Держдепартаменту Ален Ромберг назвав передчасну смерть українського правозахисника результатом «жорстокості Радянського Союзу до політичних в'язнів»¹⁰². Заяву з приводу смерті В. Марченка зробив Президент Р. Рейган¹⁰³. 22 жовтня 1984 р. державний секретар США Джордж

⁹⁶ *Гомін України*. — 1983. — 25 травня.

⁹⁷ *Свобода*. — 1983. — 29 липня; *The Ukrainian Weekly*. — 1983. — July 31.

⁹⁸ *Свобода*. — 1983. — 12 серпня.

⁹⁹ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — Ф.ДП-88: Т. — Шістдесятники — дисиденти — політв'язні. — Тихий О.; Америка. — 1984. — 28 червня.

¹⁰⁰ *Там само*.

¹⁰¹ *Там само*.

¹⁰² *Новий шлях*. — 1984. — 1 червня.

¹⁰³ *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 4.: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988 / Харківська правозахисна група; Упоряд. В. В. Овсієнко*. — Харків: Фоліо, 2001. — С. 234.

Шульц звинуватив у смерті Ю. Литвина і В. Марченка радянський режим, який не припиняє переслідувати всіх, хто має власну думку, відмінну від позиції КПРС, або бажає виїхати з СРСР¹⁰⁴. 23 жовтня Гельсінкська комісія Конгресу США підготувала заяву з приводу смерті Ю. Литвина, у якій звинуватила Радянський Союз у прискоренні смерті правозахисників і «цинічній зневазі до принципів, проголошених у Заключному Акті Гельсінкської наради»¹⁰⁵. Після загибелі В. Стуса ЗП УТГ звернулося із закликом до світової громадськості, урядів, Комісії з прав людини при ООН, Міжнародної Амністії і ПЕН-клубу вимагати міжнародного суду над вбивцями українського поета¹⁰⁶.

Громадські організації за кордоном доволі ефективно інформували світову громадськість про порушення прав людини в СРСР. Проте кампанії на захист репресованих правозахисників, незважаючи на підтримку їх рядом відомих громадських діячів і політиків, були неефективними. Швидше навпаки. Уряд Радянського Союзу вважав різноманітні правозахисні ініціативи спробою втручання «реакційних кіл Заходу» у внутрішні справи соціалістичних країн. Тому заарештованих членів Гельсінкської групи таврували «буржуазними націоналістами» і «запроданцями Заходу», які забули про обов'язки радянських громадян, а органи державної безпеки й адміністрація таборів пішли на фізичну розправу над активістами правозахисного руху. Лише наприкінці 1980-х рр. під тиском світової громадськості радянське керівництво звільнило політв'язнів і розпочало політику контрольованої лібералізації, яка призвела до розпаду СРСР.

¹⁰⁴ *Свобода*. — 1984. — 24 жовтня.

¹⁰⁴ *Congressional Record*. — 1984. — October 26.

¹⁰⁵ *Архів-музей українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»*. — ДП-82: С. — Шістдесятники — дисиденти — політв'язні. — Стус В.; *Новий шлях*. — 1985. — 28 вересня.

Василь Футала

*Доктор історичних наук, професор
кафедри нової та новітньої історії
України Дрогобицького державного
педагогічного університету імені
Івана Франка*

**ГАВРИЛІВ І.
ЗАХІДНА УКРАЇНА У 1921–1941 роках:
нарис історії боротьби за державність:
монографія. – Львів: Видавництво Львівської
політехніки, 2012. – 472 с.**

Vasyl Futala

Havryliv I. Western Ukraine in 1921–1941: the sketch of the struggle for statehood: monograph.— Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House, 2012.—472 p.

У скарбниці української історичної науки є чимало праць, присвячених політичній історії Західної України міжвоєнної доби ХХ ст. До різних аспектів цієї тематики зверталися Степан Макарчук, Юрій Сливка, Михайло Швагуляк, Микола Кугутяк, Ігор Васюта, Ігор Соляр та ін. Проте Ігор Гаврилів віднайшов такий кут зору на проблему, під яким вона ще не висвітлювалася комплексно, з урахуванням усієї гами історичних та історіографічних джерел. Провідною ідеєю твору став показ боротьби західноукраїнського політикуму за відновлення національної державності. Ав-

тор, порівняно зі своїми попередниками, розширив хронологічні межі дослідження, довівши свою розповідь до середини 1941 р. На його думку, саме Акт 30 червня 1941 р. став кульмінаційним моментом державотворчих зусиль західноукраїнських еліт у 20—40-х рр. ХХ ст., підсумком їхньої 20-літньої боротьби за вищу форму політичної організації українців.

Структурно праця побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку джерел і літератури, додатків та іменного покажчика. У вступі автор докладно проаналізував історіографію проблеми, у т. ч. вказуючи на праці, які узагальнено або побічно торкаються задекларованої теми. У цій же частині монографії представлено джерельну базу дослідження. Її основу склали численні архівні матеріали з колекцій Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Державного архіву Львівської області, Державного архіву Волинської області, Державного архіву Рівненської області, Державного архіву Тернопільської області, опубліковані документи і матеріали, мемуари. Критичне використання багатого джерельного комплексу дозволило авторові досягти поставленої мети — висвітлити національно-визвольний рух за відновлення державності України у міжвоєнний період та на початковому етапі Другої світової війни крізь призму ідейно-програмних засад, тактики і стратегії боротьби основних західноукраїнських політичних сил.

У першому розділі, «Військово-стратегічне та суспільно-політичне становище на західноукраїнських землях на початку 1920-х рр.», автор зробив спробу висвітлити велике коло питань, як-от: причини поразки українських визвольних змагань 1917—1921 рр.; суперечності великих держав Європи у вирішенні галицького питання й намагання еміграційного уряду ЗУНР використати їх для відродження галицької державності; встановлення у Східній Галичині та Західній Волині польського окупаційного режиму; відновлення міжпартійного союзу народно-трудової, радикальної і християнської партій та підтримка ними акцій галицького екзильного уряду; активізація діяльності партій прорадянської орієнтації; утворення і розбудова Української Військової Організації; форми і розмах масових саботажів та інших револю-

ційних виступів українців проти колонізаторської політики Польщі на західноукраїнських землях; парламентські вибори 1922 р. і тактика українських політичних середовищ.

Ведучи мову про причини втрати західноукраїнської державності, автор цілком слушно акцентував на відсутності політичного досвіду і особистих зв'язків на міжнародній арені політичних лідерів, а також єдиного плану дій усіх політичних сил — еміграційного уряду, галицького проводу, політикуму північно-західних земель. Не сприяли загальнонаціональній справі вузькопартійні інтереси, особисті амбіції партійних лідерів, моральний занепад окремих із них.

У другому розділі, «Західноукраїнські політичні сили в умовах утвердження польського окупаційного режиму», подано широке полотно подій у національному регіоні протягом 1923—1929 рр. Передовсім висвітлено заходи влади щодо державної та етнічної асиміляції українського населення, а також економічної колонізації «східних кресів». Автор резонно зауважив, що не тільки для польської правиці (ендеків), а й для лівиці (есдеків) західноукраїнські землі стали одним із головних чинників розбудови Польської держави.

У монографії переконливо показано, що старі політичні партії націонал-демократів (трудовиків), радикалів і соціал-демократів після санкціонування Радою послів держав Антанти анексії Східної Галичини пережили глибоку кризу, яка підштовхнула провідників цих партій до реорганізації політичних сил з метою їх об'єднання і консолідації, до розробки нової політичної лінії і тактичних настанов відповідно до змін державно-правового статусу анексованого регіону з урахуванням його міжнародного становища. Українська політична легальна опозиція бажала використати як метод силового тиску на польський уряд Українську Військову Організацію. Однак поширення ідеології українського націоналізму на західноукраїнських землях та в середовищі української еміграції, поповнення лав УВО радикально налаштованою молоддю призвело до створення наприкінці 1920-х рр. нової політичної структури — Організації Українських Націоналістів. На початку своєї діяльності ОУН поширила свій вплив на все українське суспільство, маючи намір перерости у загальнонаціональний рух, і поставила за мету прискорити зростання національної свідомості та політичної ак-

тивності українців до передбачуваних нових світових катаклізмів, під час яких і мала би вирішитися доля української державності.

У третьому розділі, «Питання української державності напередодні Другої світової війни», проаналізовано суспільно-політичну обстановку і визвольний рух у Західній Україні в умовах економічної кризи та репресивної національної політики польських властей. У центрі уваги дослідника перебували причини та наслідки саботажної акції УВО, ОУН 1930 р., угодівська лінія Українського національно-демократичного об'єднання, спроба згуртування національно-державницьких сил, поступове зростання впливу та авторитету націоналістичного підпілля. За спостереженнями автора, протягом 1930-х рр. у політичному житті західного регіону України окреслилося дві політичні лінії: одна була представлена противниками насильницьких заходів, які з тактичних міркувань йшли на компроміс із владою, а друга — прихильниками силових методів боротьби. Курс націоналістичного підпілля на розгортання в Західній Україні тотальної або перманентної революції призвів до загострення українсько-польських взаємин. Та найбільше до цього спричинилася інкорпораційна політика польської влади.

У цьому ж розділі розглянуто українське питання на тлі загострення міжнародних відносин напередодні Другої світової війни. На численних прикладах показано, що західноукраїнські політичні сили за допомогою національних емігрантських організацій постійно закликали європейську спільноту вирішити проблему української державності. Особливо активно та дієвою тут була ОУН, про що засвідчили події на Підкарпатській Русі. На думку автора, проголошення суверенітету Карпатської України відновило національні державницькі традиції. Звернуто увагу й на той факт, що бої на Закарпатті розгорталися за півроку до початку Другої світової війни. А це означало, що країни-агресори на чолі з нацистською Німеччиною зустріли перший збройний опір саме на українських землях.

Про становище західноукраїнських земель у 1939–1941 рр., причини й наслідки розколу ОУН, Акт проголошення Української держави та перспективи боротьби за її утвердження йдеться у четвертому розділі «Українська держава на початку Другої світової війни: спроба відновлення та утвердження». І знову спостерігаємо велику кількість фактографічного матеріалу, почерпнутого

з архівних фондів і спеціальної літератури, а відтак, глибокі узагальнення автора. На його переконання, на початку війни саме українські націоналісти, незважаючи на розлад своїх рядів та несприятливу для українських земель воєнну обстановку, коли один окупант змінював іншого, зуміли зорієнтуватися у такій складній ситуації, здійснивши конкретні заходи щодо консолідації національно орієнтованих сил. У результаті був проголошений Акт відновлення Української держави, який знайшов широкий відгомін серед українського громадянства, а в створюваних державницьких інституціях брали участь представники різних політичних середовищ. Саме вони стали тим каталізатором державотворчого процесу, який не так просто було спинити чужинцям. Окупаційна німецька влада, розпочавши репресії проти українських патріотів, спричинила масовий рух Опору, осердям якого була Українська Повстанська Армія. Цілком можна погодитися й з іншою авторською сентенцією: ставши історичним етапом національного державотворення, Акт 30 червня 1941 р. дав потенційну енергію наступним поколінням борців за волю України.

Загальні висновки сформульовані відповідно до завдань дослідження і позначені зваженістю та аргументованістю. Це яскраво ілюструє хоча б такий сюжет монографії: «Можна з певністю говорити, що діяльність УСДП, УСРП, УНДО та ОУН взаємно себе доповнювала, задовольняючи усі політичні запити західноукраїнського населення. [...] Їхня діяльність мала успіх, бо сприяла: а) збереженню державницьких традицій українського визвольного руху; б) підвищенню національної свідомості народу усіх земель Західної України [...]; в) розбудові національних господарських, культурно-освітніх та спортивно-патріотичних закладів і установ [...]; г) морально-духовному утвердженню українців [...]» (с. 409).

Разом із тим треба зауважити, що авторові не вдалося усебічно висвітлити всі аспекти теми. Це стосується, наприклад, історії боротьби західних українців проти польського окупаційного режиму на початку 1920-х рр. або саботажної акції УВО, ОУН 1930 р. Спонукають до дискусії окремі твердження дослідника (скажімо, щодо провідної ролі УВО в об'єднанні націоналістичних сил). У тексті мають місце й особисті переживання автора щодо певних подій чи історичних персонажів. Звичайно, з останнім зауваженням можна посперечатися, бо відомо, що свого часу й

видатний український історик-позитивіст Володимир Антонович намагався встановити відповідність між своєю активною позицією щодо теми дослідження і дотриманням об'єктивності в наукових пошуках. У нотатках до інавгураційної лекції, виголошеної в університеті ім. св. Володимира 1870 р., учений констатував: історик повинен на основі ретельного вивчення фактів критично аналізувати минуле, але це не означає, що він мусить абстрагуватися від предмета дослідження; навіть сильні патріотичні почуття можуть бути узгоджені з об'єктивністю.

У цілому ж монографія І. Гаврилів, що написана на солідній археографічній базі, є вагомим внеском у сучасну українську історичну науку і, безумовно, буде корисною для подальшого вивчення новітньої історії України.

СЛІДАМИ «ЛЬВІВСЬКОГО ПОГРОМУ» ДЖОНА-ПОЛА ХИМКИ

John-Paul Himka. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes. — 2011. — Vol. LIII. — № 2—3—4. — P. 209—243.

Sergiy Riabenko

ON THE HEELS OF «THE LVIV POGROM» BY JOHN-PAUL HIMKA

review: John-Paul Himka. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes. — 2011. — Vol. LIII. — № 2—3—4. — P. 209—243.

У 2011 р. у міждисциплінарному академічному часописі «Canadian Slavonic Papers» було опубліковано статтю Джона-Пола Химки «The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd» (надалі також — «Львівський погром»), присвячену подіям єврейського погрому 1 липня

1941 р. у Львові¹. Зазначена стаття є частково доопрацьованою та переробленою доповіддю пана Химки для ASN Convention, що мала назву «The Lviv Pogrom of 1941» та була прочитана у квітні 2011 р.² (надалі також — доповідь). Наприкінці грудня 2012 р. український переклад цієї статті було розміщено на інтернет-ресурсі «Історична правда»³.

За час, який минув від моменту появи цієї роботи у мережі Інтернет, з'явилося декілька критичних відгуків, що стосувалися цієї та інших статей пана Химки⁴. Однак здебільшого ці відповіді присвячені не стільки аналізу суті та аргументації наукових доробок автора, скільки обговоренню його політичних поглядів, джерел фінансування діяльності та методів роботи. Тому такий стан речей дозволив панові Химці минулого року у своїй черговій роботі ствердити, що його опоненти «намагаються скоріше захистити певну позицію, ніж з'ясувати, що відбувалося насправді, як це мали б робити історики», а також докорити останнім, що його «аргументи відкидаються одразу ж, без серйозного та чесного заперечення їх самих або джерел, на які вони спираються»⁵.

З огляду на це, зазначена робота є спробою аналізу саме аргументів та основних тез Джона-Пола Химки, висунутих у «Львівському погромі», а також використаних ним джерел.

¹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd* // *Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes*. — 2011. — Vol. LIII. — № 2—3—4. — P. 209—243.

² Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941. Paper for ASN Convention*. — 2011. — April. — P. 1—25.

³ Химка Дж.-П. *Львівський погром 1941-го: Німці, українські націоналісти і карнавальна юрба* [Електронний ресурс] // *Історична правда*. — 2012. — 20 грудня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>.

⁴ Сербин Р. *Боротьба Івана Химки з «українськими міттами»: хибні методи* [Електронний ресурс] // *Критика*. — 2012. — Ч. 6 (176). — Режим доступу: <http://krytyka.webukraine.com.ua/uk/articles/borotba-ivana-himki-z-ukrayinskimi-mitami-hibni-metodi>; Шимко Ю. *Відкритий лист до Володимира Кравченка — директора КІУС* [Електронний ресурс] // *Історична правда*. — 2013. — 13 січня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/01/13/108055/>; Лозинський А. *Неправда в «Українській Правді»* [Електронний ресурс] // *Воля народу*. — 2013. — 2 січня. — Режим доступу: <http://volianarodu.org.ua/uk/Vystupy/Askold-Lozynskyy-Nepravda-v-Ukrainiskiy-Pravdi>.

⁵ Химка Дж.-П. *Дружественные вмешательства: борьба с мифами в украинской истории XX в.* // *Историческая политика в XXI веке: Сборник статей*. — М.: Новое литературное обозрение, 2012. — С. 427.

Насамперед, слід зазначити, що задовго до Химки дослідженням єврейських погромів у Східній Європі під час Другої світової війни, зокрема і влітку 1941 р. на території окупованої нацистською Німеччиною Західної України займалися інші дослідники⁶. Тому автор «Львівського погрому», який, за його ж власними словами, інтенсивно займався проблемою Голокосту від серпня 2008 р. до травня 2010 р.⁷, у вказаному питанні не є першопрохідцем. Очевидно, це змусило його шукати власні «родзинки», які б відрізняли його дослідження від інших, значно більш ґрунтовніших та об'ємних, та привернули до нього увагу широкого кола читачів.

У своєму «Львівському погромі» Химка, насамперед, зробив ставку на порівняно невеликий обсяг дослідження, оформивши його не стільки у науковому, скільки у публіцистичному стилі. Уся стаття загалом займає тридцять чотири сторінки (з яких власне авторського тексту — менше тридцяти), структурно поділених на вступ, висновки та чотири окремі розділи: «Перебіг погрому», «Українські націоналістичні учасники», «Карнавальна юрба»,

⁶ Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*. — Chicago: Quadrangle Books, 1961. — 788 p.; Jones E. *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945*. — Łódź: Oficyna Bibliofilów, 1999. — 62 s.; Jones E. *Smoke in the Sand: The Jews of the Lvov in the War Years 1939–1944*. — Jerusalem and New York: Gefen, 2004. — 390 p.; Musiał B. «Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen»: Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges in Sommer 1941. — Berlin: Propylän, 2000. — 349 p.; Gross J. T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. — Princeton: Princeton University Press, 2001. — 214 p.; Lesser G. «Haniebne czyny będą pomśczone». *Pogromy Żydów w Galicji Wschodniej latem 1941 roku* [Електронний ресурс] // *Dialog Polsko-Żydowski*. — Режим доступу: http://www.dialog.org/hist_pl/pogromy-zydow.html; Matthäus J. *Operation Barbarossa and the Onset of the Holocaust // The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* / By Christopher R. Browning, with contributions by Jürgen Matthäus. — Lincoln and Jerusalem: University of Nebraska Press and Yad Vashem, 2004. — 615 p.; Finder G. N. and Prusin A. V. *Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust // East European Jewish Affairs*. — 2004. — № 34:2. — P. 95–118; *The Historiography of the Holocaust* / Ed. by Dan Stone. — Chippenham and Eastbourne: Royal Holloway, University of London, printed and bound in Great Britain by Antony Rowe Ltd, 2004. — 573 p.; Pohl D. *Anti Jewish Pogroms in Western Ukraine — A Research Agenda // Shared History — Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941* / Ed. by Eleazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve. — Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2007. — P. 305–313; *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* / Ed. by Ray Brandon and Wendy Lower. — Indiana Press/US Holocaust Memorial Museum, 2008. — 378 p.

⁷ Химка Дж.-П. *Дружественные вмешательства...* — С. 425.

«Німці». Таке рішення автора було викликано тим, що, за його власними словами, «для засвоєння інформації у наукових формах необхідні зусилля та час. Сучасний читач віддає перевагу коротким та простим текстам, і газетна колонка видається ідеальною — і за розміром, і за інтелектуальним рівнем»⁸. Варто зазначити, що обрана Химкою форма для цілей, які він перед собою ставив, значною мірою виправдала себе: лише за неповний місяць український переклад його статті, розміщений на «Історичній правді», зібрав більш ніж 1000 читацьких коментарів. Однак подібні порівняно невеликі за обсягами тексти, запуснені в мережу Інтернет, мають низку недоліків, що визнає і сам автор. Зокрема, такі тексти часом є «не досить точними»⁹. Подібні, користуючись словами самого Химки, «швидкі, миттєві реакції» призводять до появи у тексті помилок, часом дуже кумедних, наприклад: згадки про «Акт 31 червня 1941 р.»¹⁰ (в остаточному варіанті виправлена) або роботу Крістофа Міка під назвою «Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv Under Soviet and Jewish Occupation, 1939—1944»¹¹, посилання на неправильні джерела¹² тощо. Другою, набагато серйознішою проблемою такого тексту є те, що «короткий текст часто виявляється занадто спрощеним»¹³, чим у багатьох суттєвих місцях «грішить» і Химкин «Львівський погром».

Головною тезою, на спробі доведення якої дослідник зробив головний акцент у своїй статті, є начебто «забезпечення механізму погрому» з боку бандерівського крила ОУН¹⁴ (ОУН(б), а також очолення погрому створеною ОУН(б) Українською народною міліцією (УНМ)¹⁵. У раніше згадуваній доповіді автора ця теза прозвучала ще більш однозначно: «у цій доповіді я хотів би пояснити перебіг Львівського погрому, а також довести, що його очолила саме

⁸ Химка Дж.-П. Дружественные вмешательства... — С. 433.

⁹ Там само.

¹⁰ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941. Paper for ASN Convention...* — P. 5.

¹¹ *Ibidem.* — P. 210; Насправді у роботі Міка йдеться лише про «радянську» та «німецьку» окупації, про жодну «єврейську» там не згадується.

¹² Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 225, Ref. 81.

¹³ Химка Дж.-П. Дружественные вмешательства... — С. 434.

¹⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 243.

¹⁵ *Ibidem.* — P. 209, 226.

оунівська міліція»¹⁶. Тому «обґрунтуванню» цієї тези присвячено більше половини усього авторського тексту статті: увесь другий розділ «Українські націоналістичні учасники», а також значну частину першого «Перебіг погрому», половину третього «Карнавальна юрба» та четвертого «Німці»¹⁷, унаслідок чого у пересічного читача складається враження, ніби роль інших учасників погрому 1 липня була порівняно незначною.

Утім проблеми з обґрунтуванням цієї тези починаються в автора вже майже з самого початку статті. Як пише сам Химка, для цілей свого дослідження він використовує визначення поняття «погром», взяте у Рауля Гільберга, за яким погроми є «короткими насильницькими спалахами спільноти проти її єврейського населення»¹⁸. З огляду на це, оскільки відповідні «короткі насильницькі спалахи», за визначенням Гільберга, спрямовані «спільнотою проти її єврейського населення», то таке єврейське населення має бути складовою частиною цієї спільноти, зокрема, проживати з нею на одній території та складати з нею єдине ціле.

Однак у такому випадку не зрозуміло, яке відношення до описуваного Химкою погрому мають ексгумаційні заходи, які, за твердженням автора, «тривали три дні»¹⁹, примусові роботи, які тривали мінімум два дні поспіль²⁰? Дивно також, чому дослідник виокремлює власне «повноцінний погром 1 липня», і при цьому жодним чином не пояснює, у чому саме полягала його «повноцінність» та відмінність від інших насильницьких спалахів²¹. Незрозумілим є і віднесення до учасників погрому німців²², оскільки єврейське населення Львова, проти якого спрямовані насильницькі дії, аж ніяк не є частиною їхньої спільноти у контексті Гільбергового визначення. Враховуючи, що частина членів ОУН(б) на момент погрому формально також прибула з інших місць, то єдиним учасником погрому, який повністю підпадає під застосоване визначення, є юрба-шумовиння як частина населення Львова. З

¹⁶ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941. Paper for ASN Convention...* — P. 1.

¹⁷ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 210, 213, 215, 218, 220—236, 240—242.

¹⁸ *Ibidem.* — P. 211—212.

¹⁹ *Ibidem.* — P. 215.

²⁰ *Ibidem.* — P. 211—212.

²¹ *Ibidem.* — P. 211, 215.

²² *Ibidem.* — P. 209.

огляду на це, саме дослідженню її ролі у погромі Химка мав би присвятити основну частину роботи, однак, натомість, цьому питанню він відвів у статті порівняно небагато місця.

Складається враження, що, застосувавши у роботі Гільбергове визначення погрому, дослідник чомусь вирішив його заперечити, не запропонувавши, утім, ніякого нового. Усе це тільки зайвий раз підтверджує вади обраної автором форми дослідження єврейського погрому як складного, суперечливого та багатогранного явища, а також свідчить про те, що, поспішаючи «швидко, миттєво» донести до читачів свою реакцію задля «порушення плавної течії розлогих наративів та міфів»²³, автор до кінця не продумав концепцію роботи.

Власне, саме дослідження автор починає з наведення статистичної інформації щодо національного складу населення Львова у розрізі трьох найбільших громад — поляків (більше 50%), євреїв (майже 32%) та українців (майже 16%)²⁴. Хоча використання даних 1939 р. було б більш виправданим, ніж застосованих у доповіді відомостей 1931 р., які характеризували населення не стільки за національним, скільки за релігійним та мовним складом²⁵, однак вони також не відображали повного стану речей на літо 1941 р. Зокрема, якщо внаслідок німецької окупації західної частини Польщі та майже 2 років панування «перших совітів» на Західноукраїнських землях (ЗУЗ) співвідношення поляків та українців лишилося майже тим самим (дещо зменшилась загальна чисельність поляків та збільшилась українців), то чисельність євреїв і їхня питома вага у національному складі населення Львова значно зросла як за рахунок утікачів з Генеральної губернії (ГГ), так і за рахунок приїзду до міста фахівців-євреїв з інших регіонів Радянського Союзу²⁶. Таким чином, фактично єврейська громада Львова

²³ Химка Дж. -П. Дружественные вмешательства... — С. 434.

²⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 210.

²⁵ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941. Paper for ASN Convention...* — P. 5.

²⁶ Ковба Ж. Людність у безодні некла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». — К.: Дух і літера, 2009. — С. 39—40; Макаруч С. Зміни в етносоціальній структурі населення Львова в першій половині ХХ століття // Львів: місто — суспільство — культура: Збірник наукових праць / За ред. О. Аркуші й М. Мудрого. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. — Т. 6: Львів — Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. — С. 447; Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2009. — № 58. — С. 127.

у червні 1941 р. лише незначною мірою поступалася за чисельністю польській, і кожна з них більш ніж удвічі перевищувала українську громаду. Крім того, євреї з ГГ тікали, передусім, від нацистського терору, а євреї з інших частин СРСР прибували до міста переважно як працівники радянських установ. Обидві ці групи прибульців, опинившись у Львові, повинні були демонструвати лояльність та підтримку політиці радянської влади. Однак така поведінка в очах інших національних громад міста певною мірою впливала на ставлення і до місцевих євреїв, даючи підстави вважати їх прибічниками та помічниками радянської влади, хоча це відповідало дійсності лише частково. Зазначена обставина також була однією з причин вибуху погрому 1 липня та його перебігу, проте Химка чомусь повністю оминув її своєю увагою. Це видається дуже дивним як для дослідника, для якого «правда є цінністю сама по собі»²⁷, оскільки відповідні дані нескладно знайти у відкритих джерелах.

Навівши дані про національний склад населення, автор одразу ж приголошує читачів заявою про те, що «погром у Львові відбувався на тлі проголошення Української держави у місті першого дня німецької окупації»²⁸. Мотивом такої заяви є бажання Химки одразу пов'язати у свідомості читачів погром з ОУН(б), яка проводила Національні збори та проголосила Акт відновлення Української держави, ще більше «підсиливши» тим самим свою попередню заувагу про те, що «ОУН співпрацювала у цих антиєврейських акціях з метою підлеститися до німців, розраховуючи на визнання Української держави»²⁹. Виявлення ж тисяч тіл в'язнів, розстріляних енкаведистами у в'язницях Львова, на думку дослідника, було лише «іншою важливою концептуальною обставиною»³⁰, завдяки чому складається враження, начебто вибух погрому був пов'язаний більшою мірою саме з проголошенням Української держави. Насправді ж проголошення Української держави відбулося увечері 30 червня³¹, і більшість населення дізналася про нього лише наступного дня³². Однак ще вранці 30.06.1941 р. було виявлено тисячі тіл в'язнів, розстріляних енкаведистами³³,

²⁷ Химка Дж.-П. Дружественные вмешательства... — С. 427.

²⁸ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 210.

²⁹ *Ibidem.* — P. 209.

³⁰ *Ibidem.* — P. 210.

а вже ввечері того ж дня німецькі військові звітували про те, що «населення Львова виміщувало свою злість на убивцях з НКВД, «на євреях, які жили у місті, котрі завжди співробітничали з більшовиками»³⁴. Таким чином, погром у контексті Гільбергового визначення фактично відбувався незалежно від проголошення Української держави, яке не мало для погрому жодного вирішального значення. А тому винесення його на передній план з приділенням фактору енкаведистських розстрілів у тюрмах міста порівняно незначної уваги, як це робить Химка, є безпідставним.

Варто зауважити, що у першому розділі статті, «Перебіг погрому», чимало місця відводиться не стільки «погрому 1 липня», скільки описам подій, які йому передували (примусові роботи 30 червня), а також подій, які відбулися вже після та «окремо від нього» (систематичні страти, вчинювані протягом наступних кількох днів)³⁵. Утім опис робіт та заходів, які передували «повноцінному погрому» і в яких, як стверджує Химка, євреїв примушували брати участь, містить чимало пересмикувань, недомовок та змішування до купи подій, які насправді відбувалися у зовсім різні дні. Так, дослідник зазначає, що «уцілілі євреї говорять про те, як були примушені

³¹ Паньківський К. Від держави до комітету. — Нью-Йорк — Торонто: Життя і мислі, 1970. — С. 31; Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. — Торонто: [б. в.], 1967. — С. 87, 191—198; Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упор. О. Дзюбан. — Львів; К.: Піраміда, 2001. — С. 123, 167; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Пер. з фр. Р. Осадчука. — Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993. — С. 114; Україна у другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / Зібрав і впорядкував В. Косик. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — С. 136; Армстронг Д. Український націоналізм. Факти и исследования / Пер. с англ. П. В. Бехтина. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — С. 90; Патриляк І. Військотворчі заходи ОУН(б) у липні—вересні 1941 р. // Український історичний журнал. — 2001. — № 4. — С. 126.

³² Наконечний Є. Шоа у Львові. — Львів: ЛА «Піраміда», 2008. — С. 104.

³³ Стецько Я. 30 червня 1941... — С. 190; Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упор. О. Дзюбан. — Львів; К.: Піраміда, 2001. — С. 98—99; Армстронг Д. Український націоналізм. Факти и исследования / Пер. с англ. П. В. Бехтина. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. — С. 86—87; Наконечний Є. Шоа... — С. 98—99.

³⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 211.

³⁵ *Ibidem.* — P. 211, 219—221.

чистити будинки»³⁶. Однак Марія Гольцман, на чії слова посилається автор, говорить, що «на третій день після вступу німецьких окупантів до м. Львова група українських поліцейських на чолі з німецькими офіцерами привела до будинку № 8 по вулиці Арцишевського близько 20 громадян Львова, серед яких були й жінки. Серед чоловіків були професори, юристи та лікарі. Німецькі окупанти примусили осіб, що були приведені, збирати у дворі будинку губами сміття (без допомоги рук), осипаючи їх градом ударів палицями»³⁷. Таким чином, зазначений епізод мав місце не 30 червня, а 2 чи навіть 3 липня, і оповідачка не згадує про те, що вона брала якусь участь у цій примусовій праці. Ніщо не вказує також, що згадані нею люди, яких примушували збирати сміття, були євреями, оскільки у Львові професорами, юристами та лікарями були також представники інших національностей. Враховуючи, що саме 2—4 липня 1941 р. німці проводили арешти польських учених, членів їхніх родин та людей, які у той час перебували у їхніх квартирах³⁸, особи, про яких йдеться у розповіді Марії Гольцман, могли бути не євреями, а поляками.

Невідомо навіть, чи Марія Гольцман сама була очевидицею вказаних подій, чи вона просто переказувала чужі слова. Оскільки у свідченнях її чоловіка Броніслава Гольцмана, опублікованих у газеті «Красная звезда» та пізніше процитованих на Нюрнберзькому міжнародному військовому трибуналі, зазначається, що очевидцем таких подій був лише він сам та двірник будинку № 8 Леопольд Гіра³⁹, а про присутність на місці подій Марії Гольцман взагалі не згадується. Крім того, його розповідь в окремих деталях відрізняється від розповіді Марії, зокрема, вказується, що людей на подвір'я привела не «група українських поліцейських на чолі з німецькими офіцерами», а есесівці⁴⁰.

³⁶ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 211.

³⁷ Дюков А. *Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»*. — М.: Фонд «Историческая память», 2009. — С. 68—69.

³⁸ Боляновський А. *Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування: монографія*. — Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. — С. 31—35, 115, 117.

³⁹ *Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. О злодеяниях немцев на территории Львовской области // Красная звезда*. — 1944. — № 302 [5982]. — С. 2.

⁴⁰ *Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal Nurnberg 14 November 1945—1 October 1946*. — Nurnberg: [б. в.], 1947. — Vol. VII. — P. 491.

Наведені суперечливі деталі обох розповідей Химка оминув своєю увагою, ухопившись лише за одну з можливих версій розвитку подій та посиливши її власним дрібним пересмикуванням, що це, мовляв, розповідь уцілілих євреїв, яких примушували чистити будинки, а усі інші версії просто проігнорував.

Дуже специфічно виглядає у викладі Химки розповідь про силове примушування близько 10 євреїв до допомоги в «українській націоналістичній друкарській діяльності»⁴¹. Однак у спогадах Дмитра Гонти, звідки взято відповідний епізод, нічого не говориться про те, що до надання такої допомоги євреїв було залучено під примусом. Оповідач згадує лише, як він відправив «пару людей» з числа тих, хто знаходився у друкарні (з логіки тексту — тих самих друкарів) для організації допомоги працівникам друкарських машин, і за деякий час ті привели близько 10 євреїв⁴². Ніде не вказується також, що Гонта або будь-хто з його працівників належав до ОУН(б) чи інших націоналістичних організацій, не вказується, якого саме характеру афіші, листівки чи відозви друкувалися після появи у приміщенні друкарні згаданих близько 10 євреїв. Той факт, що євреї опинилися у приміщенні друкарні після того, як на вулицю для організації допомоги було вислано людей, аж ніяк не свідчить про те, що вони робили це під примусом, оскільки окремі очевидці подій згадують, що після зміни влади у Львові євреї готові були працювати, якби їх покликали до виконання тих чи інших робіт, та ставилися до цього цілком спокійно⁴³. З огляду на це, висновок Химки про силовий примус євреїв до допомоги у націоналістичній друкарській діяльності є необґрунтованим та недоведеним.

Переходячи до опису подій «повноцінного погрому» 1 липня, автор наводить дуже показовий фрагмент з прецедентами «характерних особливостей погрому» з окупованої нацистами Польщі:

⁴¹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 211.

⁴² Гонта Д. *Друкарство Західної України підчас окупації. Конкурс на спогади № 40. — Вінніпег: Український культурний та освітній центр у Вінніпегу, [б. р.]. — С. 40-15—40-16.*

⁴³ *Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (далі — АЖИИ).* — Sygn. 302/26, *Lejb Wieliczker.* — P. 4—5; *Wieliczker Wells L. The Janowska Road.* — New York: *The Macmillan Company, 1963.* — P. 36.

Кракова (грудень 1939 р.) та Варшави (великодні свята 1940 р.)⁴⁴. Факт того, що «жінки були силою роздягнуті у Кракові у грудні 1939 р.», дивним чином пов'язується Химкою з перебуванням там у цей час багатьох членів ОУН⁴⁵. Однак останнє не має прямого відношення до подій Львівського погрому 1 липня, тому лишається незрозумілим, на що цим хотів натякнути автор, який сам же засвідчує відсутність підстав підозрювати таких членів ОУН в участі у краківських інцидентах⁴⁶.

Не менш суперечливою є розповідь Химки про знуцання над жінками під час погрому 1 липня. Її автор ілюструє, зокрема, випадком зі шкільною подругою Рози Московіц, яку вулицями гнав натовп, відрізавши волосся⁴⁷. Однак оповідачка ніде не говорить, що дівчина, про яку йдеться, була єврейкою, зате згадується, що вона «стала активною комуністкою»⁴⁸. Ця важлива деталь біографії дівчини пояснює жорстокість натовпу по відношенню до неї з інших позицій, аніж її національна приналежність. «Активна комуністка» після відкриття львівських в'язниць у очах частини мешканців виглядала «зрадницею», перебравши на себе частину вини комуністичного режиму за страти багатьох невинних людей. Так само, наприклад, у післявоєнній Франції юрба «мстилася» жінкам за «співпрацю з ворогом», хоча уся вина їх полягала у тому, що вони були коханками німецьких окупантів або народили від них дітей поза шлюбом⁴⁹. Тому незрозуміло, яке відношення епізод зі шкільною подругою Рози Московіц (щодо якої немає жодних даних, що вона була єврейкою та постраждала саме через свою національність) має до погрому як «короткого насильницького спалаху спільноти проти єврейського населення»? Видається, що і тут з боку дослідника знову присутня підгонка наявних у його розпорядженні фактів під задалегідь вбудовану власну концепцію, аби нагромадити побільше прикладів страждань євреїв під час погрому і отримати змогу завершити відпо-

⁴⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 212–213.

⁴⁵ *Ibidem.* — P. 213.

⁴⁶ *Ibidem.* — P. 213.

⁴⁷ *Ibidem.* — P. 213.

⁴⁸ *Ibidem.* — P. 213.

⁴⁹ Лазарева А. Зрадниць буде скарано // Український журнал. Інформаційний культурно-політичний місячник для українців у Чехії, Польщі та Словаччині. — 2009. — № 5 (46). — С. 27.

відний фрагмент тексту гучною заявою про те, що «жертв обирали випадково, лише за те, що вони були євреями»⁵⁰.

Описам різноманітних «антикомуністичних вистав та ритуалів», які «супроводжували погром 1 липня», присвячено наступний фрагмент Химкиної статті. Нижче у тексті дослідник однозначно розставляє акценти, говорячи, що «жертви єврейського погрому були залучені до антикомуністичних ритуалів»⁵¹. Цю свою тезу автор у властивій йому манері намагається довести за допомогою розповіді Лариси Крушельницької про велетенський плакат з портретом Сталіна біля головоштамту, який було зірвано під аплодисменти натовпу, а потім потоптано ногами. Її спогадам автор протиставляє слова Яніни Гешелес (на той момент десятирічної єврейської дівчинки), яка «також була біля пошти того самого дня, і пригадує події зовсім по-іншому: перед поштою стояли люди з лопатами, і українці били їх і кричали “Jude! Jude!”»⁵². Однак звернення до тексту обох першоджерел дозволяє виявити черговий випадок маніпуляції з боку автора «Львівського погрому». Лариса Крушельницька справді згадує відповідний епізод зі зриванням портрета Сталіна біля пошти на розі вулиці Миколи Коперника, однак за її розповіддю це відбувається не у день «повноцінного громадського погрому 1 липня», а напередодні, 30 червня, причому ще до приходу до Львова перших загонів ОУН⁵³. Крім того, сам Химка нижче вказує, що «німецька кінохроніка про визволення Лемберга, вочевидь, показує цю саму сцену, а велика юрба справді випромінює радість та аплодує»⁵⁴. Цю німецьку кінохроніку⁵⁵ Химка згадує в одній із попередніх статей як «тижневні кіноновини (Wochenschau), що їх німці демонстрували у кінотеатрах», говорячи, що «фільм знято 31 [sic!] червня 1941 р.»⁵⁶. В ін-

⁵⁰ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 214.

⁵¹ *Ibidem.* — P. 214.

⁵² *Ibidem.* — P. 214.

⁵³ Крушельницька Л. Рубали Ліс...: Спогади галичанки. — Львів: Астролябія, 2008. — С. 176—177.

⁵⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 214.

⁵⁵ *Die Deutsche Wochenschau* Nr. 566 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=JssX0hAvK0E>. — Фрагмент 6:15—6:22.

⁵⁶ Химка І. Достовірність свідчення: Реляція Рузі Вагнер про Львівський погром влітку 1941 р. // *Голокост і сучасність*. — 2008. — № 2 (4). — С. 49.

шому місці «Львівського погрому» Химка знову згадує її як один з двох фільмів «про арешти євреїв у Львові 30 червня»⁵⁷. Зрештою, згідно з описом на сайті «Cinematography of the Holocaust», епізоди, присвячені подіям у Львові («Lemberg (Beitarg 2)»⁵⁸), знято 30 червня 1941 р. Таким чином, події, про які розповідала Лариса Крушельницька, насправді мали місце не 1 липня, а 30 червня.

Однак із розповіді Яніни Гешелес видно, що події біля пошти, свідком яких вона стала, відбувалися наступного дня після приходу до міста німців. Вона чітко вказує, що цей прихід відбувся «у понеділок», який сама оповідачка провела вдома, а вже «у вівторок, о пів на п'яту ранку» прийшов батько, і вона з ним пішла оглядати Львів після бомбардування та, зокрема, побачила епізод, про який йдеться⁵⁹. Згідно з календарем на 1941 р., «понеділок», про який згадує Гешелес, — це 30 червня, а похід дівчини з батьком до міста та епізод біля пошти, до якої вони потрапили вулицею Сикстуською (сучасна Петра Дорошенка) з боку вулиці Легіонів (сучасний проспект Свободи), відбулися, відповідно, у вівторок, 1 липня⁶⁰.

Таким чином, і Лариса Крушельницька, і Яніна Гешелес справді бачили події поблизу того самого місця — будинку № 1 на сучасній вулиці Словацького, однак не «того самого дня», як стверджує Химка, а в різні дні. Тому нічого дивного, що «десятирічна єврейська дівчинка» відповідні події «пригадує зовсім по-іншому», ніж Крушельницька, оскільки обидві вони бачили різні події. Штучне ж зведення цих подій до одного дня і протиставлення розповіді Крушельницької словам Гешелес є не чим іншим, як маніпуляцією з боку дослідника, який тим самим натякає, що українські очевидці, які «не бачать» побиття українцями ж «людей із лопатами» (треба думати, євреїв), є заангажованими, схильними до замовчування, а тому їхні спогади не заслуговують на увагу. Цей натяк автор підсилює подальшою заувагою про те, що

⁵⁷ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 235.

⁵⁸ *Cinematography of the Holocaust* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cine-holocaust.de/cgi-bin/gdq?efw00fbw000826.gd>.

⁵⁹ Гешелес Я. *Очима дванадцятирічної дівчинки* — К.: Дух і Літера, 2011. — С. 26–28.

⁶⁰ *Календар на 1941 р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kalender-365.de/kalendar.php?yy=1941>.

«кожна дівчинка зафіксувала у пам'яті ту картину, яка відбивала її власну позицію та перспективу»⁶¹, а ще нижче висловлюється однозначно: «ясно, що українські спогади мовчать про роль міліції у Львівському погромі»⁶². Після такого натяку у пересічного читача мимоволі виникає у голові асоціативний ланцюжок: якщо українські свідки замовчують та недоговорюють важливі події та є заангажовані, то єврейські свідки, як формально постраждала сторона, навпаки, кажуть правду. Тому всі подальші українські свідчення та докази, які не вписуються у створювану Химкою «концепцію погрому», починають сприйматися як неправдиві та такі, що не заслуговують на увагу, а авторська інтерпретація передусім єврейських спогадів, навпаки, приймається читачем некритично та на віру.

Утім вищезгадана маніпуляція з датами є далеко не єдиною проблемою цього фрагменту статті. Якщо епізод зі скиданням портрета Сталіна, який бачила Лариса Крушельницька, мав місце 30 червня, то яким чином він міг, як стверджує Химка, «супроводжувати», тобто «відбуватися одночасно»⁶³ з погромом 1 липня? Відповідь на це питання навряд чи знає сам дослідник.

Розповідь Гешелес, зі свого боку, теж містить у собі важливу деталь, яку чомусь не помітив дослідник. Говорячи про людей із лопатами, побиваних біля пошти начебто «українцями», вона згадує, що ці «українці» кричали їм «Юде! Юде!»⁶⁴. Слово «jude» справді означає «єврей», однак не українською чи польською, а німецькою мовою, і воно було добре знайоме Яніні Гешелес⁶⁵. Однак незрозуміло, чому вона ідентифікує людей, які кричали це слово біля пошти, саме як «українців»? Адже навіть «українцям», які начебто примусово зігнали до пошти «євреїв» із лопатами та почали їх бити, кричати на них німецькою мовою «Jude! Jude!», замість того, аби робити це українською чи бодай польською? Тому, якщо побивачі справді-таки кричали на своїх

⁶¹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 214.

⁶² *Ibidem.* — P. 231.

⁶³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і головний редактор В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — С. 1217.

⁶⁴ Гешелес Я. *Очима дванадцятирічної дівчинки...* — С. 28. В оригіналі «Jude! Jude!», в українському перекладі наведено кириличну транслітерацію.

⁶⁵ Гешелес Я. *Очима дванадцятирічної дівчинки...* — С. 31, 34, 39, 48.

жертв «Jude! Jude!» у значенні «єврей», то кричали, скоріше за все, німці або фольксдойчі, проте ніяк не українці. Утім згаданий крик міг не мати до євреїв ніякого відношення, адже в українській мові слово «юда/іуда» є одним із синонімів слова «зрадник». Тому під час подій біля пошти побивачі могли просто кричати саме це слово, однак це не означає ні що люди з лопатами, яким воно адресувалося, були євреями, а не просто комуністами чи симпатиками радянської влади, як подруга Рози Московіц, ні що самі побивачі були українцями, а не, наприклад, поляками. Можливо також, що побиття біля пошти, яке лише мигцем бачила Гешелес, лише випадково збіглося з погромом, а викликано було іншими причинами, наприклад особистого характеру. Утім будь-які варіанти розвитку подій, які не вписуються у ретельно створювану Химкою картину погрому, відкидаються навіть без обговорення.

Після цього епізоду Химка наводить інші приклади примусового залучення євреїв до антикомуністичних ритуалів, хоча спосіб, у який він це робить, викликає здивування вже з перших рядків. Наприклад, він згадує поляка, котрий розповідає про євреїв, яких примусили ходити по четверо у ряд, співати російських маршових пісень та викрикувати хвалу Сталіну, та продовжує це словами «єврейська очевидиця підтверджує: вона бачила юрбу, яка оточувала групу з двох або трьох сотень молодих єврейських чоловіків та жінок, які з піднятими руками були примушені співати російську комуністичну пісню «Моя Москва»⁶⁶. Маніпулюваннями з терміном «підтверджує» Химка створює у читача враження, ніби певний поляк та єврейська очевидиця бачили ту саму подію. Однак розповіді ані польського слюсаря з книги Мусіала⁶⁷, ані Аліції Рашель Гадар не містять конкретики щодо місця та часу подій, а також осіб, які брали в них участь, а крім того різняться у деталях, тому ніщо не вказує, що обидва очевидці бачили ту саму подію. Варто зазначити також, що влітку 1941 р. євреї у Львові ніяк не могли співати російську комуністичну пісню «Моя Москва», як це стверджує Аліція Рашель Гадар, оскільки перший

⁶⁶ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 214.

⁶⁷ Musial B. *Konterrevolutionäre Elemente...* — P. 177.

варіант її слів було написано у листопаді, опубліковано у грудні 1941 р., а власне «пісню» вона стала лише навесні 1942 р.⁶⁸

Викликає здивування і згадка Химки про те, що «подібні ритуали мали місце і деінде того літа» з наведенням як прикладу такого «деінде» чомусь лише Коломиї⁶⁹. Однак цей приклад, навпаки, спростовує тезу дослідника, бо в Коломиї спочатку після вступу угорців відбувся погром, який був припинений угорськими військами через 2 дні, а вже потім на дозволеній угорцями демонстрації євреїв примушували зносити пам'ятники Леніну і Сталіну⁷⁰. Тож у Коломиї «подібні ритуали» не могли «супроводжувати погром», адже відбувалися вже після його припинення. Незрозуміло, яке відношення останній приклад узагалі має до подій у Львові. Якщо, на думку дослідника, примусове залучення євреїв до руйнування радянської символіки в Коломиї доводить, що те ж саме обов'язково мало б відбуватися й у Львові, то такий висновок є необґрунтованим, оскільки в різних місцях події відбувалися зовсім по-різному. Наприклад, у Києві восени 1941 р. після відступу радянських військ пам'ятники радянським вождям знищували самі мешканці міста без якогось силового залучення до цього євреїв⁷¹. Пізніше, після відступу німців, люди так само без примусового залучення євреїв нищили символи нацистської влади⁷². Тож у контексті статті Химки «коломиїський приклад» не має жодного значення.

Як зазначає дослідник, для «погромних заходів» євреїв начебто збирали українські міліціонери, що ходили від будинку до будинку в єврейських околицях⁷³. Своє твердження автор об-

⁶⁸ Мухтаров Е. *Песни нашей Победы // Четыре года из тысячи: Ярославцы в Великой Отечественной войне. Альманах. Вып. 1 / Под ред. П. Стряхилева; Вступ. статья д.и.н. проф. Ю. Ю. Иерусалимского; Авт.: А. Власов, А. Кононец, С. Рябинин, Е. Мухтаров, Д. Озерова. — Ярославль: Ярновости, 2010. — С. 23—76.*

⁶⁹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 215.

⁷⁰ Musial V. *Konterrevolutionäre Elemente...* — P. 179.

⁷¹ Малаков Д. *Кияни. Війна. Німці. — К.: Амадей, 2008. — С. 36; Войтенко О. «Кияни почали глумитися над пам'ятниками Сталіну...» [Електронний ресурс] // Історична правда. — 2011. — 10 травня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/05/10/38340/>.*

⁷² Малаков Д. *Київ. 1939—1945. Фотоальбом. — К.: Кий, 2005. — С. 389; Уничтожим следы фашистской оккупации! Город Николаев, март 1944 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://photoshare.ru/photo3818388.html>; Керчь свободна, 1944 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://photoshare.ru/photo3818426.html>.*

ґрунтовує одразу кількома джерелами: власною статтею⁷⁴ та спогадами очевидців. Однак його висновок є безпідставним. Зокрема, Рузя Ваґнер у своїй розповіді згадує лише про якогось «підлітка з обличчям бандита» (тобто хлопця у віці 12—16 років перехідного віку⁷⁵, котрий, згідно з оунівськими інструкціями, не міг бути міліціонером⁷⁶), що покликав її до праці⁷⁷. Нічого не згадують про «українських міліціонерів» і троє наступних очевидців — польський слюсар, українська жінка та польський очевидець на ім'я Владислав⁷⁸. Крім того, незрозуміло, яким чином той факт, що чоловіків (які лише ймовірно були євреями) кудись вели вулицею 2 липня або що «на третій день після німецького вторгнення» банда «українських підлітків» вломилася до будинку навпроти в'язниці, де жили євреї, після чого звідти вивели групу євреїв та погнали невідомо куди ударами палиць⁷⁹, має доводити збір євреїв начебто українськими міліціонерами для «погромних заходів», якщо погром, за власними словами Химки, припинив вермахт увечері 1 липня⁸⁰?

Професор Мавріцій Аллерганд також згадує лише хуліганів-шумовиння, які не тільки били євреїв на вулиці, а й витягали їх із будинків⁸¹. Крім того, в розмові з колишнім суддею апеляційного суду Аллерганд по суті не заперечував, що погром учинив «польський мотлох», а українцям докоряв лише за те, що вони, на його думку, мали владу і вплив, однак нічого не зробили, щоб запобігти погромам⁸².

⁷³ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 215.

⁷⁴ Химка І. *Достовірність свідчення...* — С. 45.

⁷⁵ *Великий тлумачний словник...* — С. 773.

⁷⁶ Гонта Д. *Друкарство Західної України...* — С. 13—14; *ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1.* / Упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; Відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 148; Рябенко С. *До питання створення української міліції у Львові улітку 1941 р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://independent.academia.edu/SergiiRiabenko/Papers/1558331/_1941_. — С. 36—37.

⁷⁷ Химка І. *Достовірність свідчення...* — С. 45—46.

⁷⁸ Musial V. *Konterrevolutionäre Elemente...* — P. 177—178.

⁷⁹ *Ibidem.*

⁸⁰ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 219.

⁸¹ Musial V. *Konterrevolutionäre Elemente...* — P. 177.

⁸² *Наконецний Є. Шоа...* — С. 278.

Нічого не згадує про міліціонерів Яніна Гешелес: у її спогадах говориться лише про якихось невстановлених українців, які вбігли до будинку та почали витягати людей «під приводом, що беруть їх на роботу»⁸³. Однак оповідачка ніяк не називає цих українців, не подає жодних ознак, за якими їх можна було б ідентифікувати.

Єдиним із джерел, в якому формально згадується «міліція» як така, є спогади Лусії Горнстайн. Однак ідентифікація дійових осіб цією очевидцею є доволі плутоною: вона називає їх «українці, поліція чи міліція або ким вони там були»⁸⁴. Вона не наводить жодних ознак, за якими цих осіб можна було б точно ідентифікувати, а її власні слова свідчать про те, що цього, вочевидь, не знала сама оповідачка. Тому особи, яких вона бачила, могли бути або якимись «українцями», або представниками «поліції» (остання у Львові у цей час була виключно німецькою, однак при ній також перебували українці, які виконували функції перекладачів або здійснювали інші обов'язки⁸⁵), або «міліції», чи взагалі не мати жодного стосунку до усіх перерахованих груп. Тож зрозуміти, кого саме бачила Лусія Горнстайн, неможливо.

Варто зазначити, що спогади цієї очевидиці є доволі суперечливими у частині деталей та містять у собі суттєві неточності стосовно описуваних подій. Наприклад, говорячи про події 30 червня, Горнстайн згадує, як навіть до повного відступу радянських військ зі Львова українці взяли під контроль львівську радіостанцію, звідки «передавали й передавали погрози євреям: “І ми вітатимемо німців кошиками, наповненими єврейськими головами”»⁸⁶. Однак Горнстайн тут переплутала радіоповідомлення з листівкою⁸⁷, а фактично з повідомленням в окупаційній газеті

⁸³ Гешелес Я. *Очима дванадцятирічної дівчинки...* — С. 29.

⁸⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 230.

⁸⁵ Патрляк І. *Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 роках.* — К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут історії НАН України, 2004. — С. 341; Ільницький Р. *Думки про українську визвольну політику.* — Гадяч: Вид-во «Гадяч», 2007. — С. 128.

⁸⁶ Melamed V. *Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust // East European Jewish Affairs.* — 2007. — № 37:2. — P. 233.

⁸⁷ Berghoff K. C. and Carynnyk M. *The Organization of Ukrainian Nationalists and its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepys // Harvard Ukrainian Studies.* — 1999. — Vol. 23. — № 3—4. — P. 154.

«Lemberger Zeitung» за 1942 р.⁸⁸, яка виходила від серпня 1941 р. під твердою німецькою цензурою⁸⁹. З огляду на це, газета, особливо у німецькому варіанті, ретранслювала позицію не стільки українську, скільки окупаційної адміністрації, яка була зацікавлена у підтриманні суперечностей між різними верствами населення та національними групами, аби не дати їм об'єднатися проти німців як спільного ворога. Неточною є тут і згадка про начебто зайняття українцями радіостанції ще до повного відступу радянських військ 30 червня, адже основна маса радянських військ залишила місто увечері 29 червня, і лише окремі підрозділи НКВД, які прикривали відступ армійських частин, відійшли близько 2-ї години ночі⁹⁰, а частини німецької армії та батальйон «Нахтігаль», вояки якого, власне, і перебрали контроль над радіостанцією, увійшли до Львова близько 4:30 ранку 30 червня⁹¹. З огляду на це, таке зайняття радіостанції ніяк не могло відбутися ще «до повного відступу росіян».

Отже, висновок Химки про те, що збір євреїв для «погромних заходів» начебто проводили саме українські міліціонери, є недоведеним. У подібний спосіб дослідник «обґрунтовує» і своє твердження про те, що для ексгумації та знущань у тюрмі на Лонцького євреїв арештовували на вулицях також українські міліціонери. За його словами, такі арешти на вулиці Коперника, яка веде від центру міста у напрямку цієї в'язниці, добре задокументовані фотографічно⁹². На підтвердження цих своїх слів автор посилається на фільм, зроблений оператором 1-ї альпійської дивізії, та 566-й випуск «Die

⁸⁸ Berghoff K. C. and Carynyuk M. *The Organization of Ukrainian Nationalists and its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepyis* // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1999. — Vol. 23. — № 3—4. — P. 154, 177.

⁸⁹ Ковба Ж. Людяність... — С. 63; Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв. Видання Центральної Єврейської Історичної комісії при Центральному Комітеті Польських Євреїв № 4 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.tankurty.com/fridua.html>.

⁹⁰ Ковба Ж. Людяність... — С. 52; Косик. В. Україна і Німеччина... — С. 113; ОУН в 1941 р... — С. 13; Сборник боевых документов Великой отечественной войны. — М.: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1958. — Вып. 36. — С. 200—201; Российский государственный военный архив (далі — РГВА). — Ф. 40631. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 46—53.

⁹¹ Косик. В. Україна і Німеччина... — С. 113, 152.

⁹² Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 215.

Будівля Львівської ратуші в часи німецької окупації, 1941 р.

Deutsche Wochenschau»⁹³. Однак, як уже зазначалося вище, відповідні фрагменти цього випуску про події у Львові було відзнято 30 червня (у тому числі і сцену арешту), і тому невідомо, яким чином він стосувався «погромних заходів», адже, за Химкою, погром мав місце виключно 1 липня. Крім того, якщо уважно передивитись цю кінохроніку⁹⁴, неможливо не помітити, що згадуваний Химкою «арешт на вулиці Коперника» —

це епізод, де якісь люди штовхають крізь натовп кількох чоловіків і передають їх німецьким військовим, які заводять їх в арку будівлі з двома левами обабіч та написом «Посуд» праворуч. Усе це супроводжується звуковим рядом: «ганебні єврейські вбивці, які тісно співпрацювали з ГПУ, передаються обуреною юрбою німецьким військам на покарання». Однак ні камера, ні звуковий ряд не демонструють жодного «українського мільйонера» та не фіксують жодних ознак, за якими людей у кадрі можна було б ідентифікувати саме як мільйонерів. Єдиною особою в кадрі, яку можна визначити точно, є німецький солдат у касці. Що стосується конкретного місця подій, показаних на відео, то його добре ілюструє наведена вище фотографія, зроблена під час німецької окупації, хоча й пізніше, ніж вказаний випуск «Die Deutsche Wochenschau».

Зрозуміло, що йдеться про Львівську ратушу на площі Ринок⁹⁵. Карта подає також уявлення про те, на якій відстані одна від одної розташовані ратуша та вулиця Коперника, які розділяє між собою мінімум два квартали будинків та площа Міцкевича з доволі широким проспектом Свободи. Кінохроніка фіксує лише момент, власне, передачі євреїв німецьким військовим, однак із цього ніяк не випливає, що цих євреїв було «арештовано» саме на

⁹³ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 215, 235—236.

⁹⁴ *Die Deutsche Wochenschau* Nr. 566... — Фрагмент 5:35—5:50.

⁹⁵ *Доповнена реальність. Львів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://history.lviv.travel/photo_detail/16.*

вулиці Коперника. Отже, питання про те, яке відношення ця конкретна кінохроніка має до «арешту євреїв» на вулиці Коперника «українськими міліціонерами» та ще й «для ексгумаційних заходів» конкретно у тюрмі на Лонцького, є, мабуть, риторичним.

Що стосується другого фільму, то, за твердженням Химки, він «показує чоловіків та декількох жінок у процесі арешту, головним чином на вулиці Коперника»⁹⁶. Судячи з такого доволі загального опису, у об'єктив кінокамери не потрапила жодна особа, яку можна було б ідентифікувати як «українського міліціонера». Інакше про цю обставину дослідник неодмінно та прямо зазначив би у своїй роботі, а не обмежувався б загальними фразами, що, мовляв «обидва фільми про арешти євреїв у Львові 30 червня створюють сильне враження того, що там були певні лідери, які діяли у згоді та точно знали, що вони роблять»⁹⁷.

За уже випробуваним принципом «вінегрету» побудовано наступний фрагмент роботи, який стосується побиття євреїв під час ескортування до в'язниць 1 липня. Як і в попередньому випадку, автор послався як на джерела, котрі розповідають про події, що справді відбувалися 1-го числа (спогади Яніни Гешелес⁹⁸ та Тамари Браницьки⁹⁹), так і на джерела, де точні даті описуваних подій встановити неможливо (єдина прив'язка — це те, що вони відбувалися не раніше 30.06.1941 р.)¹⁰⁰, а також ті, які розповідають про події, що сталися вже після 1 липня (спогади Лешека Аллерганда, який в одному місці подає, що це мало місце «на третій день німецького вторгнення»¹⁰¹, а в іншому — що «усього за кілька днів» після німецької окупації Львова¹⁰²; обидва варіанти розпові-

⁹⁶ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 236; Химка І. *Достовірність свідчення...* — С. 48—49.

⁹⁷ *Ibidem.* — P. 235.

⁹⁸ Гешелес Я. *Очима дванадцятирічної дівчинки...* — С. 29.

⁹⁹ *Інтерв'ю з Тамарою Браницьки, 1922 р.н., записане кореспондентом Фондації «Шоа».* — 2001. — 21 квітня [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=cVVVPYktQyA>. — Фрагмент 18:00—23:00.

¹⁰⁰ Патрляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 335; Musiał B. *Konterrevolutionäre Elemente...* — P. 176.

¹⁰¹ Melamed V. *Organized and Unsolicited Collaboration...* — P. 232.

¹⁰² Leszek Leon Allerhand (born in 1931) [Електронний ресурс] // *The Association of «Children of the Holocaust» in Poland.* — Режим доступу: http://www.dzieciholocaustu.org.pl/szab58.php?s=en_myionas_09.php.

Внутрішній двір в'язниці «Бригідки», червень 1941 р. Світлина з колекції Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору» у Львові

ді різняться в окремих деталях). Обґрунтування факту побиття євреїв під час ескортування до в'язниць у подібний спосіб не є виправданим та навряд чи має щось спільне з об'єктивним та глибоким дослідженням суті проблеми.

Низку питань викликає інтерпретація Химкою окремих деталей світлини з архіву Девіда Лі Престона. Химка твердить, що на фотографії зображено «жертв в'язничної акції», намагаючись обґрунтувати свою

тезу про те, що «багато єврейських чоловіків, зібраних для роботи у тюрмах, були убиті після виконання свого завдання»; водночас він визнає помилковою інтерпретацію світлини як такої, що зображує жертв НКВД¹⁰³. Аргументація дослідника тут зводиться до наступного: тіла на світліні звалені у купи безсистемно, натомість тіла енкаведистських жертв викладено у чіткі ряди; одяга на світліні є досить яскравою (світлою), особливо справляють враження білі сорочки, натомість одяг на тілах убитих енкаведистами брудний та сірий; один із трупів на світліні має на собі підтяжки, які, як вважає Химка, з нього зняли б, якби він був в'язнем НКВД; на світліні зображено довгі багри та інструменти, якими користувалися єврейські жертви для ексгумації жертв НКВД¹⁰⁴. Однак такі висунуті дослідником тези є недостатніми для того, аби однозначно ідентифікувати зображені на фото тіла як «жертв в'язничної акції».

Дуже багато факторів вказує на те, що цю світліну було зроблено ще до 1 липня 1941 р. В одній із попередніх статей таке твердження висловлює сам Химка, говорячи, що цю та інші фотографії, «які стосуються львівських подій 30 червня 1941 р., на

¹⁰³ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 216–217.

¹⁰⁴ *Ibidem.* — P. 217.

інтернет-аукціоні eBay у серпні 2002 р.» придбав Девід Лі Престон¹⁰⁵. Крім того, світлини, які зображують те саме місце, зберігаються у колекціях Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору» у Львові та Спільноти пам'яті мучеників та героїв Голокосту «Яд Вашем» («Яд Вашем») під архівним номером 5138/98.

На звороті світлини з архіву Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору» у Львові зазначено, що її зроблено у червні 1941 р. Світлину з архіву «Яд Вашем» також датовано червнем 1941 р. та вказано, що її автором є німецький фотограф. Порівняння усіх трьох світлин (включаючи ту, що походить з архіву Престона) засвідчує, що усі вони зображують те саме місце та зроблені в один час, визначений архівами музею «Територія Терору» та «Яд Вашем» як «червень 1941 р.». Те саме місце і ту саму купу тіл демонструє німецька кінохроніка¹⁰⁶.

Оскільки остаточно енкаведистська обслуга тюрми «Бригідки» втекла у ніч із 27 на 28 червня, останні уцілілі в'язні вийшли на волю з допомогою українських націоналістів та місцевих мешканців 28 червня¹⁰⁷, бійці радянських військових підрозділів та співробітники НКВД залишили місто у ніч з 29 на 30 червня, а перші німецькі загони та батальйон «Нахтігаль» увійшли до Львова уранці 30 червня, то остання дата фактично і є єдиним днем червня, коли відповідні фотографії могли бути зроблені. Тому датування цих світлин в архівах музею «Територія Терору» та «Яд Вашем» збігається з тим, яке вказано Химкою щодо світлини з архіву

Внутрішній двір в'язниці «Бригідки», червень 1941 р. Світлина з колекції Спільноти пам'яті мучеників та героїв Голокосту «Яд Вашем»

¹⁰⁵ Химка І. Достовірність свідчення... — С. 50.

¹⁰⁶ Lemberg 1941 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=9dDONW2EU3Y>. — Фрагмент 2:02—2:20, 2:23—2:37.

¹⁰⁷ Яхненко Н. Від Бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939—1941 років. Львів. — Берая; Мюнхен, 1986. — С. 236—237; Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941. — Львів; Нью Йорк, 2002. — С. 269.

Престона у попередній статті. Однак ніде у «Львівському погромі» чи інших роботах дослідник не згадує про будь-які страсти євреїв, що працювали при розбиранні останків жертв НКВД («в'язнична акція») 30 червня 1941 р.¹⁰⁸

Трупи в'язнів були знайдені або у внутрішніх приміщеннях в'язниці, або на подвір'ї, у ямах чи просто присипані землею, звідки їх уже переносили на подвір'я та складали у чіткі ряди для опізнання на завершальній стадії ексгумації¹⁰⁹. Тож Престонова світлина зображує одне з таких поховань у дворі «Бригідок» після того, як верхній шар землі і частину трупів встигла порозсувати ексгумаційна команда. Цим пояснюються і безлад, і наявні в кадрі кийки та багри (потрібні для розтягування трупів, а не переносу їх двором), і відсутність самих ексгуматорів. Світлий колір одержі, на що вказує Химка, можна бачити лише на світлині з архіву Престона і лише на тілах деяких людей. На двох інших світлинах практично весь одяг — темних або сірих кольорів, навіть той, що на Престоновій виглядає яскраво білим або світлим. Така різниця у кольорах може бути пояснена якістю фотоплівки та її динамічним діапазоном, зовнішнім освітленням у момент зйомки, умовами подальшого зберігання фотоплівки та надрукованого знімка. Крім того, доволі світлі сорочки та деталі одягу на тілах жертв НКВД, «розкладених у чіткі ряди», фіксують інші світлини¹¹⁰, а також німецька кінохроніка¹¹¹. Наявність помочів на одному з тіл також може бути пояснена іншими причинами. З початком війни людей почали масово вилловлювати просто на вулицях та кидати у в'язничні камери, через що тюрми були суттєво переповнені¹¹². Про хаос, який панував у ті дні в паперах тюремної обслуги,

¹⁰⁸ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 211, 217—218, 221, 239.

¹⁰⁹ Українське державотворення... — С. 98; Яхненко Н. *Від Бюра до Бригідок...* — С. 237; Романів О., Федущак І. *Західноукраїнська трагедія...* — С. 257, 269, 354, 368; Казанівський Б. *Шляхом Легенди. Спомини.* — Львів: Кальварія, 2007. — С. 202; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Он. 1. — Спр. 57. — Арк. 16; Lemberg 1941... — Фрагмент 0:20—0:23, 0:49—0:57.

¹¹⁰ *The corpses of individuals murdered by the NKVD (Soviet Secret Police) in the courtyard of a Lvov city prison [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Меморіального музею Голокосту у США.* — Режим доступу: <http://digitalassets.usmm.org/photoarchives/detail.aspx?id=1153801&search=Lemberg&index=2>.

¹¹¹ *Die Deutsche Wochenschau* Nr. 566... — Фрагмент 4:42—4:55.

згадують і колишні в'язні «Бригідок»¹¹³. У ніч із 23 на 24 червня персонал в'язниці залишив її на кілька годин, і частині в'язнів вдалося відкрити двері камер, а деяким навіть дістатися до складу, де зберігалися речі — велика кількість різноманітної одяжі¹¹⁴. Наявність на тілах жертв НКВД особливого одягу та різних знаків згадується і в тогочасній пресі¹¹⁵. Німецькі документи фіксують виявлення в одній із в'язниць портупей та кашкетів німецьких летунів та летунського шолому у масовому похованні¹¹⁶.

Отже, світлина з архіву Престона ні за датою, ні за змістом не стосується «жертв в'язничної акції». А тому Богдан Мусял цілком правильно ідентифікував зображені на ній тіла як жертв розстрілів НКВД¹¹⁷, натомість Химкіна ідентифікація видається належним чином не обґрунтованою та помилковою.

Описуючи екзекуції під час в'язничних заходів 1 липня, автор спирається на спогади очевидців, які є доволі неоднозначними та суперечливими, а деякі мають суттєві внутрішні неузгодженості. Наприклад, він посилається на розповідь Германа Каца про те, як «німці та українці» спочатку знущалися над ним та іншими єврея-

¹¹² Паньківський К. Роки німецької окупації. — Нью Йорк; Торонто: Життя і мислі, 1965. — С. 26; Наконечний Є. Шоа... — С. 82; Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія... — С. 268; Спогад молодой журналістки М. П. // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2011. — № 66. — С. 325—327; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. — К.: Либідь; Військо України. — Кн. 2. — С. 229.

¹¹³ Яхненко Н. Від Бюра до Бригідок... — С. 230—231; Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія... — С. 268—269; Казанівський Б. Шляхом Легенди... — С. 198.

¹¹⁴ Наконечний Є. Шоа... — С. 84; Яхненко Н. Від Бюра до Бригідок... — С. 223—226; Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія... — С. 267—269; Казанівський Б. Шляхом Легенди... — С. 196—197; Спогади колишньої політв'язненої Ольги Попадин (дівоче прізвище — Заболотська). Інтерв'юер — Тарас Чолій, відеооператор — Богдан Іваницький. 2009. — 25 липня [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=s8hEjXaw0NU>. — Фрагмент 0:42—2:12; Спогади колишньої політв'язненої Марії Чунос (дівоче прізвище — Стара). Інтерв'юер — Тарас Чолій, відеооператор — Володимир Чопик. 2009. — 17 лютого [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.youtube.com/watch?v=ckZOifS_j2k.

¹¹⁵ Кривавий танок // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2011. — № 66. — С. 334.

¹¹⁶ Українське державотворення... — С. 99.

¹¹⁷ Musial B. Bilder einer Ausstellung Anmerkungen zur Wanderausstellung «Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944» // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. — 1999. — № 47.4. — P. 581.

ми та били їх, а потім почали розстрілювати їх по одному, і Кацу лише дивом вдалося уникнути смерті¹¹⁸. Однак оповідач нічого не каже про те, що в той час діялося на подвір'ї «Бригідок», і лише одного разу мимохідь кидає фразу, що німці та українці «говорили, що “знищення” — то “єврейська робота”». Зрозуміти з розповіді, про яке «знищення» йдеться, неможливо, лише з загального історичного контексту стає зрозуміло, що маються на увазі енкаведистські розстріли в'язнів «Бригідок». Оскільки, як стверджує Химка, ексгумаційні заходи тривали протягом 3 днів, тобто від 30 червня до 2 липня¹¹⁹, Кац повинен був би стати свідком таких заходів. Однак складається враження, що Кац або якимось чином усього цього «не помітив», або з певних причин не захотів чи не зміг про це розповісти і змушений був обмежитися лише однією малозрозумілою реплікою. Усе це викликає серйозні сумніви щодо об'єктивності Каца як свідка подій, а також щодо повноти та достовірності його спогадів. Можливо, його розповідь була спотворена певного роду «зовнішнім втручанням». Адже Герман Кац давав свідчення Єврейській історичній комісії у Любліні (Польща) 15 березня 1947 р.¹²⁰, коли Польща входила до радянської зони впливу, а в СРСР відповідна інформація належала до категорії небажаної, і її за поодинокими винятками не відображають навіть документи Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників або Комісії з історії Вітчизняної війни Академії наук УРСР. У будь-якому разі відсутність даних про ексгумаційні заходи у спогадах Германа Каца сама по собі є підставою для критичного ставлення до наведеної у них інформації з боку дослідників, чого Химка у своїй роботі не продемонстрував.

Варто звернути увагу також і на те, що окремі деталі розповіді Каца дивним чином повторюють розповідь Філіпа Фрідмана про події у тих же «Бригідках», де той наводить слова львівського адвоката Еліяша Ізидора Ляу (на той момент уже покійного)¹²¹; в

¹¹⁸ АЖІН. — Sygn. 301/2299, Herman Katz. — P. 1.

¹¹⁹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 215.

¹²⁰ АЖІН. — Sygn. 301/2299, Herman Katz. — P. 1.

¹²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 246. — Арк. 80—81.

іншій версії розповіді — Ізидора Еліаша Лана, який мешкав по вулиці Бернштейна (Шолом-Алейхема), 1¹²². Це і стояння людей під стіною та побиття їх при цьому, і згадка про заляпаний кров'ю в'язничний мур навколо подвір'я, і страта через розстріл, для чого жертв викликали по одному в певне місце, і німецькі військові як виконавці страти, і навіть припинення такої страти на оповідачеві (у варіанті Каца на ньому самому, у варіанті Фрідмана — на Еліяшеві Ізидорові Ляу/Лані), і навіть фраза німецького військового, якою завершилися розстріли: «Досить на сьогодні» («Genug für heute» / «Für heute genug»), та те, що після оповідача (Каца або ж Ляу/Лана) нікого більше з євреїв не розстрілювали. Така подібність ключових деталей обох розповідей аж ніяк не виглядає випадковістю. Відомо, що Фрідман у 1944—1946 рр. був засновником та керівником Центральної єврейської історичної комісії у Польщі¹²³, у грудні 1945 р. видав свою монографію «Винищення львівських євреїв», у якій вперше згадувався цей епізод у «Бригідках», а більш повна версія розповіді була записана у січні 1946 р.¹²⁴ Секції тієї ж самої Єврейської історичної комісії у Любліні вже після появи обох варіантів розповіді Фрідмана у березні 1947 р. давав свої свідчення Г. Кац¹²⁵. Тож питання про те, що було джерелом свідчень Каца (власний досвід чи чужа розповідь), а також чия версія розвитку подій відповідала дійсності (Каца, Фрідмана, який посилається на спогади покійної на той момент людини, або жодна), залишається відкритим.

Багато критичних зауважень викликає «детальний звіт Курта Левіна про пережиті ним знуцання під час в'язничної акції у “Бригідках”». Використана Химкою розповідь Левіна з книги «Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa», виданої 2006 р., є далеко не єдиним варіантом спогадів останнього про тогочасні події: існує як мінімум ще його книга «Archbishop Andreas Sheptytsky and the Jewish Community in Galicia During the Second World War», опублікована 1960 р., та відеосвідчення, записані фундацією «Шоа» у 1997 р. У багатьох

¹²² Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв... — С. 128.

¹²³ Біографія Філіпа Фрідмана [Електронний ресурс] // Електронна єврейська енциклопедія. — Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/14367>.

¹²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 246. — Арк. 78, 89.

¹²⁵ АЖИН. — Сьгн. 301/2299, Herman Katz. — Р. 1.

деталях ці три версії розповіді про ті самі події суттєво різняться між собою.

Наприклад, Химка переказує спогади з книги Курта Левіна у розділ, присвячений подіям у «Бригідках» 1 липня 1941 р., подаючи це як один із епізодів погрому¹²⁶. Однак у своїх відеосвідченнях Курт Левін наводить іншу хронологію, згадуючи, що першого дня після приходу німців до Львова нічого не змінилося, другий день все ще був спокійний, а потім почався погром¹²⁷. Виходячи з цього, погром і подальші події у «Бригідках» мали б відбуватися не 1-го, а 2 липня. Подібна хронологія наводиться ним і в книзі, яку цитує дослідник¹²⁸. У світлі раніше наведеного твердження Химки, що погром мав місце лише 1 липня, це щонайменше дивує. Можна припустити, що Левін помилився у датуванні подій, якби не та обставина, що іншими непрямыми доказами дата загибелі батька оповідача — рабина Єзекіїла Левіна, свідком якої був Курт Левін, ув'язується не з 1 липня, а вже з наступним днем¹²⁹. Зрештою, саме 2-м числом датує цю подію дослідник Владімір Меламед¹³⁰. Тому питання про встановлення точної дати подій вимагає подальшого з'ясування. На жаль, подібне недбале ставлення до дат трапляється на сторінках роботи Химки аж надто часто. Слова Левіна про спокійний другий день після приходу німців відверто дисонують і з твердженнями дослідника про «повноцінний погром» цього дня, і навіть з іншою версією спогадів того ж Левіна, де він згадує, що антиєврейські заворушення почалися «негайно після того, як вступили німецькі війська»¹³¹. Яким чином мають узгоджуватися між собою усі три версії цієї розповіді? Складається

¹²⁶ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 217–219.

¹²⁷ Інтерв'ю з Куртом Левіном, 1925 р.н., записане кореспондентом Фундації «Шоа». 30 січня 1997 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=RUBKuLL0rGc>. — Фрагмент 0:48:56–0:49:55.

¹²⁸ Lewin K. *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa*. — Warszawa, 2006. — С. 55–57;

¹²⁹ Гешелес Я. *Очима дванадцятирічної дівчинки...* — С. 30; *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане [Електронний ресурс] // Інститут юдаїки*. — Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Kahane/Kahane_04.html. *Щоправда, в останньому джерелі цей день помилково визначено як «віаторок».*

¹³⁰ Melamed V. *Organized and Unsolicited Collaboration...* — P. 219.

¹³¹ Білінський Я. *Історія і Сучасність. Причинок до студії українсько-єврейських взаємин під час Другої світової війни (Реакція на телевізійну програму «Голокост») // Часопис «Сучасність»*. — 1978. — Ч. 9 (213). — С. 56.

враження, що оповідач, на слова якого так беззастережно покладається Химка, відверто плутається у власних спогадах.

Подаючи передісторію свого та батькового потрапляння до «Бригідок», Левін говорить, що «були чутки, що українське населення нападає на євреїв», і тому його батько, рабин, пішов просити свого друга митрополита Шептицького про втручання¹³². Однак змальовувана ним далі картина подій викликає щонайменше подив: батько зібрався йти до Шептицького, однак перед цим запросив перукаря, щоб той підстриг сина, потім рабин у ритуальному одязі у супроводі двох старших членів громади пішов, а Курт Левін, чекаючи на його повернення, спокійно лежав на дивані і читав книжку — виданий у США вестерн у перекладі польською мовою¹³³. Рабин Левін передусім думає про синову зачіску, і тільки після того, як перукар закінчує роботу, йде просити митрополита Шептицького про втручання у ситуацію з нападами на євреїв, про які «були чутки». Сам Курт Левін спокійно прощається з батьком та лягає на канапу читати американський вестерн. Однак у ситуації, коли глава родини йде у небезпечне місто, яким вирували лихі чутки, його рідні не сиділи б спокійно та не читали якихось вестернів, а навпаки, місця не знаходили б собі від хвилювання. Слова ж Левіна лишають стійке враження, що він особливо не хвилювався за долю батька: не згадується ні про його власний неспокій, ні про прощання з батьком матері, навіть сама сцена прощання подається якось коротко та буденно. І це враховуючи те, що за два квартали від їхнього будинку розташована в'язниця «Бригідки», де ще 30 червня виявлено тіла жертв НКВД¹³⁴ та розпочато ексгумаційні заходи. Сумнівно, що Курт Левін просто забув усі ці подробиці, адже подія мала аж ніяк не рядовий характер (принаймні Езекіїл Левін одягнув ритуальну рабинську одягу); радше у його пам'яті не залишилося б якихось другорядних подробиць на кшталт змісту вестерна, який він читав. Скоріше, оповідач просто вирішив описати окремі події трохи не так, як вони відбувалися насправді, розставивши у деяких місцях необхідні йому емоційні акценти та для

¹³² *Інтерв'ю з Куртом Левіном... — Фрагмент 0:50:55—0:52; Lewin K. Przeżyłem... — С. 55—57.*

¹³³ *Lewin K. Przeżyłem... — С. 56—57; Інтерв'ю з Куртом Левіном... — Фрагмент 0:50—0:50:55.*

¹³⁴ *Українське державотворення... — С. 98; ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 16.*

підсилення створюваного ефекту навівши одні подробиці, які не надто вписуються у загальну логіку подій, і змовчавши про інші. Звідси такий буденний опис сцени прощання з батьком, відсутність згадок про хвилювання за його долю як із боку самого Левіна, так і його матері, яка теж перебувала в будинку¹³⁵. Все це вказує на те, що погром 1 липня та антиєврейське насильство напередодні мали значно локальніший характер та розголос, ніж це може здатися з «Львівського погрому»; навіть чутки, про які згадує Левін, були не стільки страшними, скільки незрозумілими, і тому великої тривоги за долю Єзекіїла Левіна його син не відчував. Виключно у такому контексті поведінка Курта Левіна зрозуміла та логічна, однак сам епізод не надто відповідає старанно змальовуваній Химкою картині погрому. На жаль, цим обставинам дослідник не дає жодного пояснення, просто не згадуючи їх у роботі, а лише вибірково цитує фрагмент розповіді Левіна, який «вписується» в його власну концепцію.

Так само суперечать одна одній сповнені численних перебільшень варіанти розповіді Левіна про появу у будинку «українців», про те, як вони витягали його на вулицю до в'язниці, і про те, як його та інших євреїв били по дорозі¹³⁶, а його ремарка, що для в'язничних заходів «не чіпали жінок у той час, тільки чоловіків», спростовується німецькою кінохронікою¹³⁷. Розповідаючи про жертв розстрілів НКВД, він акцентує увагу лише на поляках та євреях, а про українців узагалі не згадує¹³⁸, хоча навіть за переліком тих, чиї прізвища вдалося встановити, саме українці склали абсолютну більшість таких жертв у «Бригідках»¹³⁹.

Суперечливою є сама Левінова розповідь про те, що трапилося з ним безпосередньо у в'язниці. Зокрема, усі подробиці катувань у «Бригідках», які Химка цитує з його книги¹⁴⁰, у відеосвідченнях для фундації «Шоа» він зводить лише до однієї фрази: «Нам дали мотузки, і деякі люди мали йти вниз, і тіла винесли назовні. І я

¹³⁵ *Интерв'ю з Куртом Левіном... — Фрагмент 0:50:55—0:53; Lewin K. Przeżyłem... — С. 57—58.*

¹³⁶ *Lewin K. Przeżyłem... — С. 57—58; Интерв'ю з Куртом Левіном... — Фрагмент 0:50:55—0:53.*

¹³⁷ *Lemberg 1941... — Фрагмент з 0:32 і далі.*

¹³⁸ *Интерв'ю з Куртом Левіном... — Фрагмент 0:53—0:55.*

¹³⁹ *Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія... — С. 155—163.*

¹⁴⁰ *Lewin K. Przeżyłem... — С. 58—59.*

працював там»¹⁴¹. Схоже, що усі криваві подробиці, зокрема про побиття різним приладдям, елегантно вбраного українця з виряченими, налитими кров'ю очима, який начебто «просто вбився у пам'ять» Левіна, виникли у процесі написання книги завдяки бажанню Левіна-автора підсилити цим загальний драматизм ситуації та натиснути на емоції своїх читачів.

Розповідь про загибель Єзекіїла Левіна у різних варіантах також різниться у деталях. У книзі Курт Левін подає, що це сталося близько 10-ї години ранку, коли у кут, де він працював, «більше нікого не заганяли», і після цього раптом він побачив, як рабина Левіна двос німців, б'ючи прикладами, притягли до групи євреїв, де той промовив молитву, а потім почав співати *Szma Jisrael*, одночасно з чим німці розпочали стрілянину¹⁴². Однак у відеосвідченнях Левін говорить, що близько 10-ї ранку він тільки опинився на подвір'ї «Бригідок», а батька побачив, коли працював у дворі: той разом із іншими євреями йшов у кут, а після того, як туди завели першу групу, з неї відібрали людей, завели у куток великого двору, поставили перед кулеметами та стратили¹⁴³. Тут він не згадує ні про побиття «прикладками», ні про німців, які начебто «волокли батька», ні про молитви чи співи. Утім зовсім іншу версію подій подає Давид Кахане, наводячи спогад Елієху Йонеса, що ще увечері рабин Левін був живий, бо разом із групою інших євреїв цілий день простояв обличчям до стіни на подвір'ї «Бригідок»¹⁴⁴. Залишається незрозумілим, за яких саме обставин загинув рабин Левін і яка з озвучених Куртом Левіном версій його загибелі відповідає дійсності.

Суперечливою є й «ідентифікація» Левіном осіб, що перебували на тюремному подвір'ї. В одному варіанті він говорить, що там були присутні «гестапівці», звичайні солдати, німецький генерал, неназвані українці-побивачі, включаючи того, який «просто вбився у пам'ять», українська міліція, яка начебто «допроводжувала, а точніше приволикала, все нові жертви», а пізніше пішла додому, а також солдати Українського легіону («Нахтігаль»)¹⁴⁵. Цитуючи

¹⁴¹ *Интерв'ю з Куртом Левіном...* — Фрагмент 0:55—0:55:54.

¹⁴² *Lewin K. Przeżyłem...* — С. 60.

¹⁴³ *Интерв'ю з Куртом Левіном...* — Фрагмент 0:55—0:55:54, 0:57:08—0:58:04.

¹⁴⁴ *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане [Електронний ресурс] // Інститут юдаїки. — Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Kahane/Kahane_04.html.*

¹⁴⁵ *Lewin K. Przeżyłem...* — С. 58—60.

саме цей варіант його спогадів, Химка особливо підкреслює, що Левін як начебто й інші очевидці, згадував про участь «української міліції» в антиєврейських заходах¹⁴⁶. Однак у відеосвідченнях для фундації «Шоа» Левін окреслює учасників дещо інакше: не названі «українці», роль яких у події незрозуміла, а також німці: «люди у німецькій уніформі, що належали до українського батальйону, який називався “Нахтігаль”», якими командував Теодор Оберлендер, «німецькі солдати», і, можливо, «кілька людей з СС чи німецької поліції, фельджандармерії». При цьому оповідач зауважує, що точно про учасників «дуже важко знати, і крім того, я був не в тому стані, щоб розпитувати»¹⁴⁷. Таким чином, ні про яку присутність тут «української міліції» не йдеться. З огляду на це, однозначно відповісти на питання, хто саме був присутній на в'язничному подвір'ї і кого Левін там бачив, є неможливим.

Навіть останній фрагмент Левінової розповіді є не менш суперечливим. Якщо в одному варіанті оповідач згадує, що його та інших близько 21-ї години копняками та стусанами вигнали з в'язниці, з 2000 людей вживих увечері лишилося менше 80, а з його будинку з 30-х повернулося лише 3¹⁴⁸, то в іншому варіанті звільнення відбулося близько 19-ї години, з «Бригідок» до будинку повернулося не 3, а 2 осіб (Левін та пасинок його сусіда — аптекар), і про жодні стусани та копняки не згадується¹⁴⁹.

Абсолютно нелогічно виглядає у розповіді Левіна поведінка організаторів ексгумаційних заходів. Спочатку для їх проведення залучають дуже велику кількість євреїв, потім більшість із них вбивають, однак невеличку групу відпускають додому з наказом прийти наступного дня¹⁵⁰. Не треба бути великим мудрагелем, аби зрозуміти, що в такому разі уцілілі учасники не тільки не повернуться (як учинив сам Левін), але розкажуть про те, що сталося, усім своїм родичам-знайомим, а це значно ускладнить німцям наступний «збір» робочої сили. Наведений оповідачем у книзі порядок

¹⁴⁶ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 231.

¹⁴⁷ Інтерв'ю з Куртом Левіном... — Фрагмент 0:55:54—0:57:08.

¹⁴⁸ Lewin K. *Przeżyłem...* — С. 63.

¹⁴⁹ Інтерв'ю з Куртом Левіном... — Фрагмент 0:57:08—1:00:42.

¹⁵⁰ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 218; Інтерв'ю з Куртом Левіном... — Фрагмент 0:57:08—1:00:42.

цифр загиблих у результаті лише одного дня в'язничних заходів абсолютно не відповідає спогадам Каца та Фрідмана, обидва з яких подають зовсім інші цифри (останній узагалі зазначає, що з тюрми вийшла «досить велика частина людей»). З яких міркувань Левін подає подібні цифри, дослідник знову не пояснює.

Загалом за манерою викладу книга Курта Левіна носить більше художній, ніж документальний характер, хоча й ґрунтується, безперечно, на реальних подіях. Окремі наведені у ній подробиці є суперечливими, не вписуються у загальну логіку подій, не відповідають іншим варіантам розповіді Левіна та іншим джерелам. На жаль, автор «Львівського погрому» поставився до спогадів Курта Левіна некритично, бо вони надто добре «вписувалися» у створювану ним концепцію погрому з «провідною» роллю УНМ, не провів їх ґрунтовного порівняльного аналізу, чим укотре засвідчив своє небажання повно та усебічно вникати у суть справи.

Не менше питань викликає наступна розповідь Лусії Горнстайн, частина якої вже була проаналізована вище. За словами дослідника, 1 липня Лусія та її мати бачили на території «Бригідок» німців та українців у формі, чули, як «стріляли в євреїв», і такі постріли й крики лунали весь день¹⁵¹. Оповідачка прямо не каже, що це були за «українці у формі», хоча раніше цитовані Химкою слова Горнстайн та розміщення цього фрагменту одразу після «історії Левіна» справляють враження, що вони теж були «міліціонерами», а сам Химка ніякого іншого пояснення щодо «приналежності» цих «українців» також не подає. Однак враховуючи, що Горнстайн не говорить, яку саме форму мали ці «українці», що вони робили на задньому дворі «Бригідок», вони могли бути перекладачами чи іншими працівниками на німецькій службі, які носили німецьку уніформу, володіли українською мовою, однак могли бути і не українцями, а фольксдойчами¹⁵².

Не до кінця зрозуміло також, що саме за постріли протягом дня чули Лусія та її мати. Адже внутрішній двір «Бригідок» від-

¹⁵¹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 218.

¹⁵² Армстронг Д. *Український націоналізм...* — С. 87—88; *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси* / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). — К.: Наук. думка, 2005. — С. 69; *ЦДАГО України*. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 73. — Арк. 2.

ділений від їхнього будинку високими капітальними спорудами корпусів¹⁵³, а їх оточують 4 доволі жваві вулиці, забудовані цегляними будинками, стіни яких впливають на поширення звуків. Тому незрозуміло, чи весь день жінки чули постріли, які лунали саме з «Бригідок» (що, втім, не означало, що «протягом цілого дня» там стріляли євреїв, адже постріли могли бути й елементом залякування¹⁵⁴), чи з сусідніх вулиць. Прив'язка їх виключно до розстрілів євреїв у тюрмі суперечить спогадам Фрідмана та Каца, які твердять, що розстріл у «Бригідках» тривав порівняно коротко і загинуло там порівняно небагато робітників. Тому зазначене питання потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Варто також зауважити, що, як і в «історії Левіна», поведінка організаторів ексгумаційних заходів у викладі Горнстайн виглядає такою ж нелогічною. Утім це може бути пояснено або бажанням підсилити «напругу ситуації», або тим, що вона через багато років, як і у випадку з «українськими погрозами» по радіо, переплутала деталі розповіді батька про події, очевидцем яких вона не була¹⁵⁵. Ґрунтовного аналізу цих деталей від Химки знову чекати марно: так само, як і з Левіном, він сприймає на віру усе, що говорить Горнстайн, оскільки формально це вписується у його концепцію погрому.

У порівнянні з попередніми більш логічною, хоча й також не позбавленою суперечностей, видається розповідь Тамари Браницьки про події в тюрмі на Лонцького. Однак оповідачка плутається у хронології та деталях, говорячи, що після відходу радянських військ «у місті нікого не було протягом близько 3—4 днів», а 1 липня уранці до Львова увійшли німці. Викликає подив і її твердження, що німці «дали українському населенню можливість робити з євреями все, що заманеться»¹⁵⁶, притому, що дорогою до в'язниці вона згадує натовп, у складі якого могли бути не тіль-

¹⁵³ Генплан тюремного комплексу «Бригідки» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору». — Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/archive/photo-archive/photo/?pictureid=612>.

¹⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 246. — Арк. 81.

¹⁵⁵ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 218.

¹⁵⁶ Інтерв'ю з Тамарою Браницьки... — Фрагмент 18:00—19:00.

ки українці, а й поляки¹⁵⁷. За логікою оповідачки виходить, що українцям для знущань над євреями знадобилася «санкція» з боку німців, натомість поляки без такої змогли обійтися.

Як і у Левіна, суперечливою є «ідентифікація» Браницьки присутніх на подвір'ї в'язниці осіб. Вона згадує про «СС та гестапо»¹⁵⁸, зокрема «офіцера гестапо високого рангу», який відпустив додому усіх жінок та дітей¹⁵⁹, однак не пояснює, за якими ознаками вона їх розрізняла. Між тим, форма підрозділів СС на той час відрізнялася від форми вояків вермахту лише знаками на петлицях, а працівники гестапо взагалі не мали якоїсь окремої форми, а тим більше не мали офіцерських звань. У ситуації очікування розстрілу, в якій опинилася Браницьки¹⁶⁰, вона навряд чи приглядалася б до особливостей уніформи німців на подвір'ї чи, тим більше, розпитувала б, до яких підрозділів вони належать. Тому, ймовірно, оповідачка просто могла поширити на події, які сталися раніше і свідком яких вона була, пізніші уявлення про «гестапівців» та «есесівців» як катів євреїв, особливо не замислюючись, кого насправді вона бачила в тюрмі на Лонцького.

Існують у розповіді оповідачки і проблеми з іншими деталями. Наприклад, розповідаючи, як їх виводили з будинку до тюрми, вона згадує про присутність у приміщенні чотирьох осіб, яких забрали на Лонцького¹⁶¹, однак надалі під час перебування у в'язниці та повернення додому згадує лише про трьох¹⁶². Куди поділася четверта особа, лишається загадкою. Подібні суперечності потребують відповідних пояснень.

На жаль, до розповіді Браницьки автор «Львівського погрому» поставився так само некритично та не продемонстрував спроби її ґрунтовного аналізу, а натомість процитував, «вписавши» тим самим у свою концепцію погрому, причому зробив це доволі неухважно щодо деталей: згаданого оповідачкою «офіцера гестапо високого рангу» він перетворив одразу на кількох «офіцерів гестапо високого рангу»¹⁶³.

¹⁵⁷ *Интерв'ю з Тамарою Браницьки... — Фрагмент 21:16—22:00.*

¹⁵⁸ *Там само. — Фрагмент 25:00—27:00.*

¹⁵⁹ *Там само. — Фрагмент 27:00—28:00.*

¹⁶⁰ *Там само. — Фрагмент 26:00—28:00.*

¹⁶¹ *Там само. — Фрагмент 20:00—21:16.*

¹⁶² *Там само. — Фрагмент 26:00—28:00.*

¹⁶³ *Himka J. P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd... — P. 219.*

Важливою особливістю цитованих дослідником розповідей про події в тюрмі на Лонцького є те, що в жодній із них не говориться про масові страти єврейських робітників під час або після ексгумаційних заходів. Навпаки, зазначається, що таких страт не було, хоча мали місце лише недолугі погрози чи то «жарти» з боку німців. У щоденнику Гольда навіть вказується, що німецький офіцер намагався захистити євреїв від натовпу, який вимагав їхньої страти. Те ж саме говориться і про події у Замарстинівській в'язниці, де на подвір'я принесли кулемет, і євреїв кілька разів лякали розстрілом, але не розстріляли¹⁶⁴. Така деталь, на відміну від «історій» Левіна та Горнстайн, відповідає загальній логіці подій.

Викликає подив також твердження Химки, що «вермахт припинив погром увечері 1 липня, хоча окремі спалахи насильства продовжувалися наступні кілька днів»¹⁶⁵, хоча у контексті Гільбергового визначення такі «окремі спалахи насильства» в наступні дні і є «погромом». Тому незрозуміло, навіщо автор, не наводячи жодних відмінностей «окремих спалахів насильства» від, власне, «погрому 1 липня», у черговий раз це визначення фактично заперечив.

Останню частину першого розділу «Львівського погрому» присвячено розповіді про «систематичні вбивства, вчинювані німцями протягом кількох наступних днів», які здійснювалися німецькою айнзацгрупою «Ц» начебто без залучення натовпу «за сприяння української міліції уряду Стецька»¹⁶⁶. Як доказ такого «сприяння» автор наводить доволі довгу цитату зі спогадів Едварда Спайсера про те, як днями після погрому над ним знущалися німці та українці у цивільному, спочатку в якомусь місці поблизу залізничної станції, а потім на іншому великому місці, яке він назвав «хокейною ареною». Висновок дослідника однозначний: українці, які співпрацювали з німцями у цих стратах, були не цивільними, а членами міліції, лише меншість із яких носила уніформу¹⁶⁷. Але такий висновок є необґрунтованим та недоведеним.

¹⁶⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 219.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *Ibidem*. — P. 220.

Описані Спайсером події у «великому місці» (на «хокейній арені») могли відбуватися у будь-який день «після погрому»¹⁶⁸; є декілька місць, з якими зіставний цей опис¹⁶⁹. Згадуючи про участь у подіях українців, він не наводить жодних ознак, за якими їх можна було б ідентифікувати, тільки двічі наголошує, що вони були «у цивільному»¹⁷⁰. Однак така характеристика аж ніяк не доводить, що вони були членами УНМ. Жодним чином не обґрунтовують подібне твердження й інші джерела. Так, Ганс-Йоахім Баєр в інтерв'ю згадає лише про те, що «міліція дістає порядкові завдання всередині міста»¹⁷¹, але жодним чином не розшифровує, у чому саме вони полягали. Ймовірно, саме через це Химка одразу ж натякнув на високе становище Баєра в СД Львова та те, що той був «глибоко втягнутий у звірства проти поляків та євреїв», створюючи враження, ніби причетність до цих звірств самого Баєра якимось чином свідчить про «причетність» до них і УНМ. Важливо, однак, що саме це інтерв'ю у ключових моментах не відповідало реальному перебігу подій та суперечило іншим документальним джерелам¹⁷², що не дозволяє сприймати усю наведену в ньому інформацію як достовірну без проведення її ґрунтовного аналізу. Проте замість цього Химка поспішив «підперти» слова Баєра спогадами Костя Паньківського про те, що цілі, для яких німці почали використовувати міліцію, «можуть бути названі антиєврейськими справами»¹⁷³. Але ці слова Паньківського стосуються не конкретно Львова, а загалом усієї окупованої німцями території ЗУЗ, а до антиєврейських справ («протижидівського відтинку») він відносить як «зібрання відповідної кількості людей до роботи», так і «звільнення жидівських помешкань, реквізування меблів», не наводячи, втім, жодних конкретних прикладів та зазначаючи, що різні німецькі станиці

¹⁶⁸ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 220.

¹⁶⁹ План Лемберга [Електронний ресурс] // Центр міської історії Центрально-Східної Європи. — Режим доступу: http://lvivcenter.org/uk/umd/map/?ci_mapid=99.

¹⁷⁰ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 220.

¹⁷¹ Українське державотворення... — С. 153.

¹⁷² Рябенко С. До питання створення... — С. 33—36.

¹⁷³ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 221.

у різних місцях ставили перед міліцією (а інколи перед окремими поліцистами) різні вимоги¹⁷⁴.

Не підтверджують Химкин висновок і спогади Лейба Велічкера, незважаючи на заяву дослідника, що докладна розповідь останнього «недвозначно ідентифікує українців як членів міліції»¹⁷⁵. Велічкер описує події на колишньому хокейному полі поблизу Пелчинської вулиці¹⁷⁶ зовсім інакше, і його опис у багатьох деталях не збігається зі Спайсеровим. Якщо Спайсер згадує насамперед про фізичні знущання¹⁷⁷, то Велічкер каже більше про знущання морального характеру¹⁷⁸. Урешті Спайсера разом з іншими відпускають додому, натомість Велічкера з «хокейного поля» уночі приводять до «наступного найближчого поля» (у першому варіанті — «площі», на відстані кількадесят метрів звідти¹⁷⁹), де відбуваються наступні події¹⁸⁰. Тільки одного разу Велічкер згадує про присутність на місці подій якихось «двох українських убивць»¹⁸¹ (у другому варіанті ця згадка відсутня¹⁸²) та «прощальний удар від українських батогів» біля воріт¹⁸³ (хоча в першому варіанті заувага про їх «український» характер також відсутня¹⁸⁴), однак жодного разу не наводить ніяких ознак, за якими дійових осіб можна було б співвіднести з УНМ. Крім того, у тому, що стосується ідентифікації окремих учасників описуваних ним подій, Велічкер досить суттєво помиляється¹⁸⁵.

З огляду на це, жодним із наведених вище джерел висновок автора про співучасть української міліції у подіях, описаних Спайсером, не підтверджується. Слід також зауважити, що ні

¹⁷⁴ Паньківський К. *Роки німецької окупації...* — С. 401.

¹⁷⁵ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 221.

¹⁷⁶ АЖИ. — *Sygn.* 302/26, *Lejb Wieliczker.* — P. 8; *Weliczker Wells L. The Janowska Road...* — P. 39.

¹⁷⁷ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 220.

¹⁷⁸ *Weliczker Wells L. The Janowska Road...* — P. 39—40.

¹⁷⁹ АЖИ. — *Sygn.* 302/26, *Lejb Wieliczker.* — P. 8.

¹⁸⁰ *Ibidem.* — P. 8—11; *Weliczker Wells L. The Janowska Road...* — P. 40—43.

¹⁸¹ АЖИ. — *Sygn.* 302/26, *Lejb Wieliczker.* — P. 10.

¹⁸² *Weliczker Wells L. The Janowska Road...* — P. 42.

¹⁸³ *Ibidem.* — P. 43.

¹⁸⁴ АЖИ. — *Sygn.* 302/26, *Lejb Wieliczker.* — P. 11.

¹⁸⁵ Патріляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 352.

Спайсерова розповідь, ні усі інші «подібні історії»¹⁸⁶ не мають відношення до теми Химкиного дослідження, адже відбувалися пізніше та «окремо від погрому»¹⁸⁷. Тому незрозуміло, якою логікою керувався автор, включаючи їх до статті про «погром 1 липня», і чому тоді він не включив до неї усі наступні насильницькі заходи та знущання над єврейським населенням Львова до закінчення німецької окупації.

Наприкінці першого розділу «Львівського погрому» дослідник наводить дані про кількість євреїв, які, на його думку, загинули під час подій початку липня 1941 р., зазначаючи, що «львівський юденрат підрахував, що 2000 євреїв зникло під час погрому та страт у перші дні липня 1941 р., однак внутрішній звіт німецької безпеки, датований 16 липня, говорить, що поліція піймала та розстріляла близько 7000 євреїв у цей час»¹⁸⁸. Однак у першому випадку Химка наводить не підрахунки самого юденрату, а перевернену цитату з книги Джейкоба Герстенфельда-Мальтієля «*My Private War: One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis*»: згадані у книзі «близько 2000 трупів перших жертв нацистів»¹⁸⁹ він «заокруглює» до «2000», а фраза про те, що це було число жертв «протягом двох перших днів німецької окупації», очевидно, для надання словам Герстенфельда-Мальтієля більшої «достовірності», перетворюється на «перші дні липня». Крім того, Герстенфельд-Мальтієль ні в цьому, ні в інших випадках не спирається на жодні документи або інші джерела. Самі події описуються ним у художньо-публіцистичному стилі з багатьма перебільшеннями та навішуваннями різноманітних ярликів (передусім на українців), проти чого так рішуче у випадку з євреями протестує Химка. Наприклад, він безапеляційно заявляє, що євреї не брали участі в зустрічі німців місцевим населенням¹⁹⁰, хоча інші джерела показують, що

¹⁸⁶ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 220.

¹⁸⁷ *Ibidem.* — P. 219.

¹⁸⁸ *Ibidem.* — P. 221.

¹⁸⁹ Gerstenfeld-Maltiel J. *My private war: One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis.* — London: Vallentine Mitchell & Co. Ltd., 1993. — P. 54.

¹⁹⁰ Gerstenfeld-Maltiel J. *My private war...* — P. 53.

евреї, так само, як і інші, зустрічали їх під час вступу до Львова¹⁹¹. На протигагу цьому він характеризує більшість поляків як пристосуванців, звинувачує значну частину польського та українського населення у допомозі гітлерівцям у їхніх актах знищення¹⁹², а ще нижче вказує, що українці служили нацистам до кінця, вчиняючи найжахливіші різанини та убивства, і ледь не всі вони «підходили для цієї задачі. Вони знайшли у цьому шляхетному покликанні своє призначення, і уповні проявили свої таланти у вбивствах та різанині»¹⁹³. Однак по відношенню до загальної чисельності населення німцям у «вбивствах» та «різанині» єврейського населення «допомагала» досить невелика кількість людей, зате серед поляків та українців найбільшу порівняно з іншими народами Європи кількість осіб визнано «Праведниками народів світу»¹⁹⁴. Те, що оповідач порівнює українців із канібалами¹⁹⁵ та називає Симона Петлюру «керівником білих росіян [sic!] в Україні»¹⁹⁶, викликає щонайменше здивування. У подібному ключі написана уся книга Джейкоба Герстенфельда-Мальтієля. А тому наведена у ній цифра загиблих євреїв лише за перші два дні німецької окупації, враховуючи відсутність чітких вказівок на джерело, з якого автор її взяв, сумнівна. Слід враховувати також, що Юденрат було утворено лише 22 липня, склад його керівництва сформовано наприкінці серпня — на початку вересня 1941 р.¹⁹⁷, тому приступити до збору та опрацювання даних він зміг не раніше вересня. Однак за період липня — вересня у Львові відбулося декілька акцій антиєврейського характеру, тому встановити кількість загиблих під час «двох перших днів

¹⁹¹ Ковба Ж. Людяність... — С. 47; Ковба Ж. Останній рабин Львова. Езекіїл Левін. — Львів; К.: Дух і літера; Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є», 2009. — С. 62; Наконечний Є. Шоа... — С. 94—95; Jones E. Żydzi Lwowa... — S. 46—47; Jones E. Smoke in the Sand... — P. 78—79.

¹⁹² Gerstenfeld-Maltiel J. My private war... — P. 53.

¹⁹³ Ibidem. — P. 55.

¹⁹⁴ Праведники народів мира — по странам и национальной принадлежности спасателей. Статистика на 1 января 2012 г. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Спільноти пам'яті мучеників та героїв Голокосту «Яд Вашем». — Режим доступу: <http://www.yadvashem.org/yy/ru/righteous/statistics.asp>.

¹⁹⁵ Gerstenfeld-Maltiel J. My private war... — P. 54.

¹⁹⁶ Ibidem. — P. 60.

¹⁹⁷ Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства 1941—1944 // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2009. — № 58. — С. 164.

німецької окупації» юденрат навряд чи міг. Тому немає підстав вважати цифри Герстенфельда-Мальтієля, не підкріплені жодним джерелом, достовірними та спиратися на них у рамках серйозного наукового дослідження.

У подібний спосіб шляхом висмикування окремого фрагменту з контексту автор цитує дані з внутрішнього звіту німецької безпеки¹⁹⁸. Тут Химка так само посилається не на сам звіт, а на його доволі неточний та скорочений переказ із книги Елієху Йонеса¹⁹⁹, хоча цей звіт давно опублікований²⁰⁰. Однак його дані щодо розстрілу близько 7000 євреїв стосуються не лише Львова, а й Доброміля, Самбора, Яворова та інших місць на Західній Україні. Можливо, кінцева цифра справді є завищеною, як про це пише Химка²⁰¹, проте встановити, яка її частина стосується розстріляних у Львові євреїв та за який конкретно період, неможливо. З огляду на це, питання визначення кількості євреїв, що загинули під час погрому 1 липня, потребує подальшого вивчення.

Утім навіть у такому принциповому для себе питанні, як встановлення кількості жертв одного з масових злочинів²⁰², автор чомусь так само не демонструє бажання розібратися у суті, провівши ґрунтовний аналіз усіх наявних даних, а обмежується загальною ремаркою про те, що, мовляв, «у будь-якому разі зрозуміло, що тисячі євреїв загинули у Львові на початку липня»²⁰³. Таке вільне поводження з цифрами виглядає тим більше дивним на тлі його «моралізаторства» стосовно неприпустимості «змагання у мучеництві», «легкого трактування таких катастроф, маніпулювання ними, інструменталізування їх чи фальсифікування», потреби вияву «певної моральної чесності» при обговоренні подібного роду трагедій, «особливо обережного» ставлення до злочинів, вбивств,

¹⁹⁸ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 221.

¹⁹⁹ Jones E. *Smoke in the Sand...* — P. 83.

²⁰⁰ Україна у другій світовій війні... — С. 193—194, 197.

²⁰¹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 221.

²⁰² Химка Дж.-П. Дружественные вмешательства... — С. 423; Химка І. П. Скільки людей загинуло під час Голоду і чому це важливо? [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mankurty.com/statyi/golod.html>.

²⁰³ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 221.

порушень морального порядку, закликів «особливо поважати правду»²⁰⁴ та докорів дослідникам Голодомору у використанні «завищених цифр» при підрахуванні кількості жертв²⁰⁵.

Другий розділ статті, як уже зазначалося вище, присвячений дослідженню ролі ОУН(б) та української міліції у погромі 1 липня. Посилаючись на думку Томаша Шароти, що німці завжди вдавалися до тактики взаємодії з місцевими організованими групами, які повинні були очолити кожен інцидент, та твердження Дітера Поля, що есесівці не знали населення, топографії, не розуміли місцевої мови, а тому були повністю залежні від місцевих перекладачів, місцевої адміністрації та загонів міліції²⁰⁶, Химка зауважує, що такі місцеві агенти допомагали німцям викривати та переслідувати євреїв та здійснювати погроми, відводячи роль «природного кандидата на цю роль» ОУН, яка «тісно співпрацювала з німцями протягом попередніх років та намагалася наслідувати модель націонал-соціалізму»²⁰⁷. Однак при цьому автор знову «забуває» сказати, що в німецьких документах у цей час роль «природного кандидата» для використання в акціях самоочищення відводилася не ОУН, а «антиєврейськи та антикомуністично» налаштованим полякам²⁰⁸, що вкотре породжує сумніви щодо об'єктивності Химки.

Обґрунтування «природної кандидатури» ОУН(б) на роль «допоміжного учасника у організації погрому» зводиться у дослідника до таких тез: 1) ОУН роками співпрацювала з німцями, зокрема, про таку співпрацю говориться і в Акті проголошення відновлення Української держави 30 червня (Акт 30 червня)²⁰⁹; 2) створений ОУН(б) у Львові Український уряд очолював «затятий антисеміт» Ярослав Стецько²¹⁰; 3) програмні документи ОУН(б) мали антисемітський характер, зокрема, містили плани «етнічних чисток»²¹¹;

²⁰⁴ Химка І. П. Скільки людей загинуло під час Голоду...

²⁰⁵ Химка Дж. - П. Дружественные вмешательства... — С. 423.

²⁰⁶ Pohl D. *Anti-Jewish Pogroms...* — P. 308.

²⁰⁷ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 222.

²⁰⁸ Национальний архив Республики Беларусь (далі — НАРБ). — Ф. 1440. — Оп. 3. — Спр. 943. — Арк. 28—29; Україна у другій світовій війні... — С. 92—94.

²⁰⁹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 222—223.

²¹⁰ *Ibidem.* — P. 222.

²¹¹ *Ibidem.* — P. 224—225.

4) крім мотивації для розгортання антисемейських заходів, ОУН також мала засоби для втілення їх у життя²¹².

Утім докладний аналіз виявляє, що автор значною мірою знову видає тут бажаний для себе розвиток подій за дійсний. Наприклад, говорячи про «тісну співпрацю ОУН з німцями протягом попередніх років», він не приділяє належної уваги тому факту, що для ОУН(б) така співпраця до початку німецько-радянської війни обмежувалася контактами переважно зі структурами вермахту, зокрема абвером²¹³. Говорячи про Акт 30 червня та цитуючи ту його частину, де говориться про тісну співпрацю відновленої Української держави у майбутньому з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, яку він вважає «чітким проголошенням прихильності до нацистської Німеччини»²¹⁴, автор навмисно не згадує інших документів ОУН(б), які розкривають зміст цього формулювання. Однак, наприклад, декларація Правління Української держави (УДП) від 03.07.1941 р. подавала таку співпрацю як надання незалежної економічної допомоги німецькій армії та спільну боротьбу створеної української армії з вермахтом проти СРСР до розвалу останнього та звільнення усієї території України²¹⁵. Травневій Інструкції Революційного проводу ОУН (Степана Бандери) для організаційного активу в Україні на період війни «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» 1941 р. (надалі — Інструкції РП ОУН) також визначали напрямком співпраці організацію спільної з німецькими військами боротьби проти СРСР за звільнення України, і саме це разом із взаємовигідною політичною та господарською співпрацею є платформою для союзницьких відносин, у яких мають шануватися права і життєві вимоги України²¹⁶.

Таким чином, у контексті зазначених документів «тісна співдія» з Німеччиною мала полягати головним чином у спільній збройній боротьбі проти СРСР як окупанта України; з іншого ж боку, відповідні вживані в Акті 30 червня формулювання були

²¹² Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 225.

²¹³ Патрляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 200—201.

²¹⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 223.

²¹⁵ *Українське державотворення...* — С. 136—137.

²¹⁶ *ОУН в 1941 р....* — С. 71, 80, 93.

лише вираженням дипломатичними засобами подяки керівництва новоствореної Української держави керівництву Німеччини, війна якої з СРСР створила умови, в яких стало можливим відновлення незалежності України. Ні про яку співдію ОУН(б) чи УДП з Німеччиною щодо організації «антиєврейських акцій» тут не йдеться.

Висловлена Химкою теза про «націонал-соціалізм» як модель для ОУН та проповідування роками ідей тоталітаризму²¹⁷ є наразі дискусійною і щодо неї у істориків немає однозначної думки. Окремі дослідники погоджуються із зазначеною тезою повністю або частково, інші ж, навпаки, її заперечують та спростовують²¹⁸. У документах ОУН(б), зокрема у Маніфесті Проводу ОУН (грудень 1940 р.), постанові II Великого збору ОУН(б) у Кракові від квітня 1941 р. (надалі — постанова II ВЗ ОУН(б), а також уже згаданих Інструкціях РП ОУН можна знайти як положення, що формально підпадали під ознаки «тоталітаризму», так і ті, що були цілком демократичними²¹⁹. Слід зазначити також, що Інструкції РП ОУН регулювали передусім питання здобуття Української держави в ході національної революції, яка супроводжуватиметься збройним повстанням та подальшими військовими діями проти СРСР, визначали порядок та функції організації влади саме на цьому почат-

²¹⁷ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 222.

²¹⁸ Армстронг Д. *Український націоналізм...*; Бондаренко К. *Фашизм в Україні. До історії проблеми // Українські варіанти*. — 1997. — № 2. — С. 74—82; Касьянов Г. *Ідеологія ОУН: Історико-ретроспективний аналіз // Український історичний журнал*. — 2004. — № 1. — С. 29—42; Кентій А. *Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні написи: у 2 т.* — К.: [б. в.], 2005. — Т. 1. — 332 с.; В'ятрович В. *Ставлення ОУН до євреїв: формування позицій на тлі катастрофи*. — Львів: Мс, 2006. — 144 с.; Гунчак Т. *Ключові проблеми історіографії Другої світової війни*. — К.: УВС ім. Ю. Липи, 2011. — С. 45—76; Зайцев О. *ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи // Український історичний журнал*. — 2012. — № 1 (502). — С. 89—101; Motyl A. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism. 1919—1929*. — New York: East European Monographs, Boulder, 1980. — P. 162—173; Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w Latach 1929—1939. Geneza, struktura, program, ideologia*. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. — 433 s.; Grott B. *Nacjonalizm Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów jako faszyzm // Różne oblicza nacjonalizmu: polityka — religia — etos*. — Kraków, 2010. — S. 257—268.

²¹⁹ *Українське державотворення...* — С. 3—4, 7—15; Патриляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 473—474, 486—487, 494—496.

ковому етапі²²⁰. Вирішення питання про те, якою саме має стати ця держава в умовах мирного часу, відкладалося на майбутнє²²¹.

Тому відповідні твердження автора «Львівського погрому» є недоведеними, дискусійними, а питання ідеології ОУН(б) потребує подальшого дослідження.

Необґрунтованою та суперечливою є і наступна теза Химки про «затятий антисемітизм» голови УДП Я. Стецька. Фактично цю тезу дослідник засновує на двох документах, одним із яких є стаття «Жидівство і ми», опублікована Стецьком під псевдонімом 'Зиновій Карбович' у часописі «Новий шлях» навесні 1939 р.²²². Прочитавши підібрані звідти Орестом Мартиновичем вирази, якими Стецько характеризує євреїв та єврейство²²³, автор, однак, навмисно не згадує передостанній абзац цієї статті, що зводить нанівець увесь Химкин натяк. У ньому Стецько пише, що «Москва є головним ворогом України, а не жиди, які є помішниками Москви й як такі відповідно до питомої ваги є нами поборювані. Боротьба українства йде проти Москви й большевизму в першій лінії, а проти жидівства в тій мірі, в якій вони спомагають ворогів України й намагаються визискувати й розкладати український народ»²²⁴. У ще одній своїй роботі, «За зміст державного життя», написаній не пізніше липня 1941 р., Стецько в аналогічному ключі роз'яснює позицію стосовно національних меншин, зокрема євреїв, яку має займати відновлена Українська держава: стосовно національних меншин не вестиметься екстермінаційної політики, їм буде забезпечено культурний та господарський розвиток у межах інтегральності та суверенітету держави. Попри те, що тут запропоновано поділ на меншини «поневолюючих сьогодні Україну народів», ті, що борються проти окупантів, але неприхильно чи байдуже ставляться до Української держави на території свого проживання, ті, що допомагають

²²⁰ Патрляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 472, 508.

²²¹ Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том 1920—1939 / За ред. С. Ленкавського.* — Мюнхен; Лондон; Нью Йорк: Українське видавництво, 1968. — С. 95.

²²² Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 222—223.

²²³ Martynowych O. T. *Sympathy for the Devil: The Attitude of Ukrainian War Veterans in Canada to Nazi Germany and the Jews, 1933—1939 // Re-Imagining Ukrainian Canadians: History, Politics and Identity / Eds. R. Hinther and J. Mochoruk.* — Toronto: University of Toronto Press, 2011. — P. 189—190.

²²⁴ Карбович З. [Стецько Я.]. *Жидівство і ми // Новий шлях.* — 1939. — 8 травня.

окупантам (як приклад наведено євреїв), та прихильні до України, Стецько прямо зазначає, що «поставу Української держави до національних меншин визначають вони самі своєю поведінкою у час національної революції й у період закріплювання держави»²²⁵. Таким чином, в усіх випадках позиція Стецька чітка й однозначна: боротьба йде лише проти тих євреїв, які допомагають ворогам України (насамперед СРСР) визискувати (експлуатувати) український народ, і лише у відповідь на конкретні дії таких євреїв тою мірою, якою вони допомагають ворогам. Аналогічну позицію було закріплено у постанові II ВЗ ОУН(б)²²⁶.

Іншим документом, на якому ґрунтується теза про «затятий антисемітизм» голови УДП, є так званий «життєпис Стецька»²²⁷. Однак більшість дослідників визначає цей документ як такий, що має суперечливий характер та не відображає справжніх поглядів Я. Стецька. Зокрема, наведені у ньому дані не відповідають ні окремим етапам біографії Стецька, ні назвам реально існуючих організацій, ні обставинам окремих подій²²⁸, висловлюються сумніви щодо належності Стецькові підпису та правок²²⁹, а, крім того, висловлювані там погляди конкретної особи не мають стосунку до програмних чи офіційних документів ОУН(б) і не можуть бути поширені на всю Організацію²³⁰. Ряд непрямих доказів може свідчити про

²²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 19.

²²⁶ Українське державотворення... — С. 11.

²²⁷ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 223.

²²⁸ Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії... — С. 161—162. Сюди також можна додати наявність у «життєписі» згадки про начебто членство Стецька з 1928 р. у підпільній націоналістичній організації молоді «Юнацтво», хоча організації з такою назвою ніколи не існувало (були Союз української націоналістичної молоді (СУНМ) та Група української націоналістичної молоді (ГУНМ), які не називалися «Юнацтвом»). У складі ж ОУН підреферентура юнацтва (з 1930 р. — референтура) була створена лише 1929 р. Також у тексті «життєпису» згадується про начебто участь Стецька у конференції Проводу українських націоналістів (ПУН) та Крайовій езекутиві ОУН у Берліні, Данцигу та Празі у 1932—1933 рр., однак у липневій конференції 1932 р. у Празі Стецько участі не брав, а конференція у Берліні відбулася не до, а після пражської — у червні 1933 р. У Данцигу ж відбувалися не «конференції», а лише «організаційні зустрічі».

²²⁹ Ковба. Ж. Людяність... — С. 245.

²³⁰ Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження // Український визвольний рух. — Львів: Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр досліджень визвольного руху. — Львів: «Мс», 2003. — Зб. 1. — С. 187—188; Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії... — С. 153—154.

те, що до остаточного варіанту цього документа могли «прикласти руку» радянські спецслужби, які наприкінці 60-х років ХХ ст. проводили роботу з українською еміграцією²³¹ та здійснювали заходи, скеровані на дискредитацію українських націоналістичних організацій²³², зокрема, проти Я. Стецька, у рамках чого було виготовлено провокативну листівку з використанням фрагменту «життєпису»²³³. 1970 р. повний текст «життєпису» раптом був виявлений в архіві радянським функціонером Віталієм Чередниченком, після чого його почали активно використовувати прорадянськи налаштовані діячі типу Майкла Ганнусяка для боротьби проти ОУН(б)²³⁴. Зрештою, є докази, які вказують на причетність органів радянської держбезпеки до «дописування» навіть спогадів діячів українського підпілля та організації їх видання на Заході²³⁵. Усе це породжує сумніви в автентичності документа²³⁶. Навіть якщо «життєпис» повністю з усіма правками написаний Стецьком, то останній робив це, перебуваючи в німецькому ув'язненні²³⁷. Це, зрештою, визнають і Беркгоф та Царинник, які вперше опублікували повний текст «життєпису»: «Стецько, звісно ж, писав під примусом: СС помістило його під арешт та тримало під пильним наглядом»²³⁸. Однак це не завадило цим двом авторам на основі «життєпису», а також інших, не менш суперечливих документів, вибудувати цілу концепцію з цілком односторонніми «висновками»²³⁹.

²³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 446. — Арк. 107—116.

²³² Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії... — С. 169.

²³³ Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії... — С. 169—170, 172—174; В'ятрович В. Проти «оунівсько-сіоністської співпраці». Спроби загострення українсько-єврейських стосунків радянськими спецслужбами // Український визвольний рух. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр досліджень визвольного руху. — Львів: «Мс», 2011. — Зб. 15. — С. 259; В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 254—255.

²³⁴ Berghoff K. C. and Carynnyk M. *The Organization of Ukrainian Nationalists...* — P. 156—157.

²³⁵ Забілий Р. Як КГБ «дописував» спогади повстанців [Електронний ресурс] // Історична правда. — 2011. — 15 березня. — Режим доступу: <http://www.ispravda.com.ua/columns/2011/03/15/31535/>.

²³⁶ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв... — С. 9—10.

²³⁷ Гогун А. Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Автор. перекл. з англ. Т. Цимбал. — К.: Критика, 2011. — 455 с. // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. — 2011. — № 2 (10). — С. 177.

²³⁸ Berghoff K. C. and Carynnyk M. *The Organization of Ukrainian Nationalists...* — P. 153.

З огляду на це, висунута Химкою теза про «затятий антисемітизм» Стецька не підтверджується належними та допустимими доказами. Незрозуміло також, яке відношення, на думку автора, цей «затятий антисемітизм» Я. Стецька має до погрому 1 липня, адже жодне з використаних джерел не говорить про будь-яке планування, а тим більше про «участь» у ньому останнього.

Так само непідтвердженою лишається в роботі дослідника ціла конструкція про антисемітський характер програмних документів ОУН(б) і, зокрема, наявні плани «етнічних чисток»²⁴⁰. Обґрунтування її зводиться до цитування висмикнутих із контексту фрагментів різних бандерівських постанов, інструкцій, відозв та листівок. Автор навіть не намагається проаналізувати їх ні у контексті документів, з яких їх було взято, ні системно у прив'язці до інших документів, на виконання або з опорою на положення яких вони створювалися. Так, він згадує наявність у ОУН(б) чітко визначеної «програми «Україна для українців»²⁴¹, однак «забуває» повідомити, що в контексті програмних документів ОУН(б), а також праць теоретиків українського націоналізму, наприклад Миколи Міхновського²⁴², це означало, що влада в Україні повинна належати українцям, а не народам-окупантам, з якими слід вести боротьбу, допоки ті не припинять панування та експлуатацію українського населення²⁴³. Подібні гасла є типовими для будь-яких національно-визвольних чи антиколоніальних рухів.

У зацитованому дослідником фрагменті Військових інструкцій з Інструкцій РП ОУН щодо ліквідації небажаних діячів під час хаосу та заміщення йдеться не стільки про «планування етнічних

²³⁹ Минайленко О., Рябенко С. Пастка для дослідників. До питання про ґрунтовність джерелознавчого аналізу в зарубіжній історіографії українського націоналістичного руху [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.academia.edu/1243023/_i_i_. У цьому контексті, м'яко кажучи, «дивною» виглядає позиція Химки, який вважає Царинникову публікацію про ставлення ОУН до євреїв «високоавторитетною».

²⁴⁰ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 224—225.

²⁴¹ *Ibidem.* — P. 224.

²⁴² Мірчук П. *Нарис історії ОУН...* — С. 61, 91, 480.

²⁴³ *Українське державотворення...* — С. 156—157; Міхновський М. *Х заповідей УНП // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. Семківа.* — Львів: Світ, 1996. — С. 141—142.

²⁴⁴ Патріляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 461—463.

чисток», скільки про усунення конкретних активістів, які співпрацюють із ворогом або у той чи інший спосіб ведуть боротьбу проти ОУН(б) та створюваної нею Української держави. Але така постава знову була типовою не тільки для національно-визвольних рухів, а й навіть для існуючих держав у ХХ ст., особливо під час війн. До того ж, автори Інструкцій РП ОУН мали перед собою недавній приклад Чехословаччини (ЧСР), коли дії «небажаних діячів» з числа німецької та угорської меншин стали приводом спочатку для відторгнення від ЧСР значних територій, а згодом до зникнення її взагалі з карти Європи. Перед ОУН(б) стояло набагато складніше завдання, яке полягало не в утриманні вже існуючої держави, а у тому, щоб вибороти саму державу. Саме тому подібне положення передбачалося Військовими інструкціями, а оскільки відновлення незалежності України планувалося шляхом збройного повстання під час війни²⁴⁴, то за законами воєнного часу передбачалося застосування значно суворіших видів покарання, ніж в умовах мирного часу. Виокремлення саме «польських, московських та жидівських» діячів пояснюється тим, що «московськими діячами» на ЗУЗ були здебільшого різних рангів представники радянської влади, які в силу цього могли виступати проти створення Української держави, а «польські діячі» претендували на ці землі як «невід'ємну частину» Польщі, за відродження якої вели боротьбу. Що стосується єврейських діячів, то підстави для підозрювання їх у нелояльності до створюваної Української держави в оунівців були: непомірно велика кількість євреїв у партійних та чекістських структурах у 20-х—30-х рр. ХХ ст.²⁴⁵, керівництво Тюремним відділом НКВД у Львівській області²⁴⁶, підтримка та допомога у різний спосіб радянській владі після 1939 р.²⁴⁷, перебування на території ЗУЗ єврейських утікачів із ГТ та Німеччини²⁴⁸, які змушені були активно демонструвати свою лояльність радян-

²⁴⁵ Гунчак Т. *Ключові проблеми історіографії...* — С. 156—158.

²⁴⁶ Романів О., Федущак І. *Західноукраїнська трагедія...* — С. 52.

²⁴⁷ Про подібні випадки див., наприклад: Наконечний Є. *Шоа...* — С. 132—135; Urban W. *Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej, 1939—1945.* — Wrocław: Semper Fidelis, 1983. — S. 93—94; Giżejewska M. *Polacy na Koločie 1940—1943.* — Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1997. — S. 69; Nowak J. R. *Jedwabne a zbrodnie na Kresach 1939—1941 (VII)* [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.naszawitryna.pl/jedwabne_149.html.

²⁴⁸ Романів О., Федущак І. *Західноукраїнська трагедія...* — С. 42—43.

ській владі, тощо. Утім застосування такої «ліквідації» до вищезазначених діячів у контексті цього та інших документів ОУН(б) залежало не від їхньої національної приналежності, а від поведінки цих конкретних діячів під час боротьби за здобуття держави та її утримання. Це твердження добре ілюструє звіт Управління державної безпеки Служби безпеки ОУН(б) (складовою частиною якої мала бути створювана УНМ²⁴⁹) від 12.08.1941 р., у якому серед напрямків ведення безпеки «протисврейський» (протижидівський) або «свреї» (жиди) узагалі не значаться²⁵⁰, оскільки їхні «діячі» у своїй більшості на той момент жодним чином не перешкоджали діяльності ОУН(б).

Так само фрагментарно цитує Химка розділ щодо меншинової політики із Вказівок на перші дні організації державного життя за травень 1941 р. Він говорить, що «національні меншини, “які є ворожі до нас, росіяни, поляки, євреї”, були вказані як такі, що підлягають “винищуванню у боротьбі”»²⁵¹. Однак знову не говориться, що в контексті самих Вказівок та постанови ІІ ВЗ ОУН(б), на виконання якої їх було розроблено, це твердження мало дещо інше значення. Здійснюючи логічне та системне тлумачення п. 16 Вказівок, можна зрозуміти, що у пп. «б» під «ворожими» національними меншинами розуміються представники відповідних народів: «росіян (москалів), поляків та євреїв (жидів)»²⁵². Однак у контексті цього та інших оунівських документів застосування до цих представників ворожих народів відповідних заходів залежало від конкретної їх постави; щодо євреїв, зокрема, згідно з п. 17 постанови ІІ ВЗ ОУН(б), — наскільки окремі з них діяли як «підпора» радянської влади²⁵³. Химка не пояснює, що означає «винищування у боротьбі» у контексті Вказівок, хоча розшифровка подається нижче у документі: переселювання у їх землі, винищення головним чином інтелігенції з перешкоджанням доступу їй до влади та «продукування» такої інтелігенції²⁵⁴, що так само вказує, що об'єктом цих санкцій мали бути лише конкретні представники.

²⁴⁹ Рябенко С. До питання створення... — С. 18.

²⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 233. — Арк. 23—26.

²⁵¹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 224.

²⁵² Патріляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 485.

²⁵³ *Українське державотворення...* — С. 11.

²⁵⁴ Патріляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 485.

Зокрема, щодо євреїв таке «винищення у боротьбі» передбачало лише «поусувати з урядів, щоб уникнути саботажу»²⁵⁵, а «ліквідація» передбачалася лише конкретно тих, які залишаться на посадах, і лише за вчинені ними проступки²⁵⁶, під якими у контексті цього пункту розумівся, наприклад, той же саботаж в умовах воєнного часу. Варто зазначити також, що Вказівками не передбачалося будь-яке примусове зобов'язання євреїв залишатися на посадах та, тим більше, чинити саботаж абощо. Таким чином і тут ішлося про «винищування» когось не так за національною ознакою, як залежно від поведінки в умовах воєнного часу та надзвичайного стану.

Згадуючи про підготовлені керівником оунівського підпілля Іваном Климовим-‘Легендою’ листівки, першою з яких передбачалося запровадження революційних трибуналів включно з «масовою (родинною та національною) відповідальністю за провини проти українського війська, Української держави та ОУН»²⁵⁷, Химка забуває вказати, що цей документ є не листівкою «керівника оунівського підпілля», а наказом коменданта Української національної революційної армії (УНРА)²⁵⁸, навмисно перекручує зміст його окремих положень (Климів нічого не пише про відповідальність за провини проти ОУН²⁵⁹), а також не говорить, що такі «революційні трибунали» запроваджувалися не для «винищення ворогів українського руху», а для покарань «за всі проступки проти українського народу, Української держави, Українського війська та супроти моралі, безпеки»²⁶⁰ незалежно від національності порушника²⁶¹, у зв'язку з тим, що попередньо було впроваджено «на терені всіх українських земель воєнний стан»²⁶². Саме в умовах «воєнного часу» цей наказ і було оприлюднено²⁶³.

²⁵⁵ Патрляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 485

²⁵⁶ Там само. — С. 485—486.

²⁵⁷ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 224—225.

²⁵⁸ *Українське державотворення...* — С. 129.

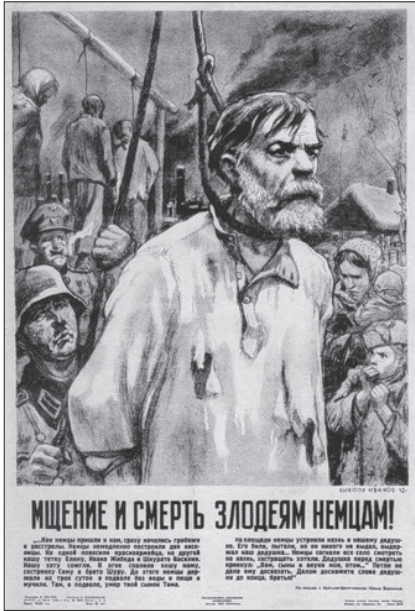
²⁵⁹ Там само. — С. 131.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Розділ IX наказу: «*все майно, всі громадяни, їх життя, праця і спосіб життя переходять під охорону і юрисдикцію військової влади.*»

²⁶² *Українське державотворення...* — С. 131.

²⁶³ Там само. — С. 129.

Радянський агітаційний плакат,
1942 р.

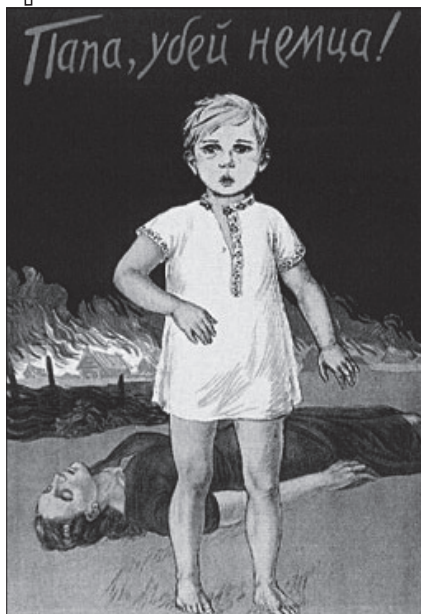
Радянські агітаційні плакати на
вулицях Ленінграда, 1943 р.

Цитуючи другу відозву Климова з переліком ворогів: «Москва, Польща, мадяри, жидова»²⁶⁴, Химка знову забуває вказати, що ця теза у відозві йде у чіткій прив'язці до попереднього основного заклику ставати до боротьби за відстоювання у боях Української держави у лавах УНРА та ОУН, творення війська та міліції та обійняття усіх галузей господарства та суспільного життя під проводом ОУН²⁶⁵. Звичайно, що у тексті відозви немає прямих посилок на програмні документи ОУН(б), однак і автору відозви, і керівникам ОУН(б) та УНРА (членам ОУН(б))²⁶⁶ зміст цих документів був відомий, і вони мали забезпечувати діяльність підпорядкованих їм структур та відділів саме відповідно до їхніх вимог²⁶⁷. Крім того, для членів бандерівського крила ОУН та для більшості

²⁶⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 225.

²⁶⁵ *Українське державотворення...* — С. 128—129.

²⁶⁶ Патріляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 456—458.

Радянський агітаційний плакат часів Другої світової війни

Радянський агітаційний плакат, 1943 р.

тогочасного українського населення ЗУЗ було без додаткових пояснень зрозуміло, які саме «жидова, мадяри» та які саме «Москва, Польща» («жидокомісари, жидокомуни, жидобольшевики» тощо) малися на увазі у відозві. Так само сучасним мешканцям України, наприклад, зрозумілий термін «донецькі», а прорадянськи налаштованим мешканцям СРСР у 1941—1945 рр. — радянські заклики «убити німця» у плакатах, віршах²⁶⁸, статтях²⁶⁹, офіційній пресі тощо, а також згадка про злочини «німців» у преамбулі указу про створення Надзвичайної державної комісії²⁷⁰.

²⁶⁷ Показово, що у своїй доповіді про Львівський погром Химка проводив паралель між цим закликком та відповідними положеннями Декалогу Міхновського, однак в обговорюваній статті від цього відмовився, оскільки таке загалом слушне порівняння йшло не на користь його концепції.

²⁶⁸ Симонов К. Убей его // Красная звезда. — Центральный орган Народного комиссариата обороны Союза ССР. — 1942. — № 167 (5231). — 18 июля. — С. 3.

²⁶⁹ Эренбург И. Убей // Красная звезда. — Центральный орган Народного комиссариата обороны Союза ССР. — 1942. — № 172 (5236). — 24 июля. — С. 4.

Радянський агітаційний плакат,
1944 р.

строї і що вона була гідна того, аби їй довірили утворення Української держави»²⁷², та що ОУН(б), координуючи свої військові дії з німцями, могла у принципі координувати їх і щодо єврейських погромів та страт²⁷³. Однак, крім того, що існування проблем із такою «координацією» визнає і сам дослідник²⁷⁴, гіпотеза автора щодо необхідності отримання ОУН(б) з боку німців якогось «мандата довіри» для «утворення Української держави» спростовується документальними джерелами: постановою II ВЗ ОУН(б), де наголошується на вповні суверенну Українську державу, за яку бореться ОУН(б)

Отже, відповідна теза Химки не знаходить свого підтвердження, оскільки цитовані ним фрагменти програмних документів ОУН(б) у контексті мають зовсім інший зміст, ніж той, який вкладає у нього дослідник, що виявляється при системному та логічному їх тлумаченні. Крім того, дослідник загалом не пояснює, яке відношення цей «програмний антисемітизм» бандерівців мав, власне, до погрому 1 липня, адже у своїх програмних документах ОУН(б) якраз рішуче заперечувала єврейські погроми²⁷¹. Він тільки припускає, що насильство проти євреїв у перші дні окупації «найбільш вірогідно пояснюється спробою ОУН продемонструвати німцям, що вона поділяє їхні антиєврейські на-

²⁷⁰ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г. / Под ред. Ю. Мандельштам. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. — С. 96—98.

²⁷¹ Українське державотворення... — С. 11.

²⁷² Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 234.

²⁷³ *Ibidem.* — P. 241.

²⁷⁴ *Ibidem.* — P. 241.

і яку має здобути український народ «тільки шляхом революційної боротьби з наїзниками»²⁷⁵. У подальших Політичних вказівках Проводу ОУН для низових організацій в умовах війни з Інструкцій РП ОУН приписувалося на звільнених землях України без зволікань проголошувати відбудову Української держави та встановлювати владу, мандат для чого «дає нам довголітня революційно-визвольна боротьба, підняття українського зриву, державно-творча ініціатива та активна сила»²⁷⁶. Отримання ж, як стверджує Химка, відповідного «мандата» від німецької влади зводило б фактично Українську державу до статусу Словаччини та Хорватії, на неприпустимості чого чітко наголосив Провід ОУН(б) у меморандумі від 23.06.1941 р.²⁷⁷. У зв'язку з цим стверджувалося, що «навіть, якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, там спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром це ставлення може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і без відповідних гасел» та підкреслювалося, що «немає закону чи розпорядження режиму, якого б український революційний рух і його співтовариші по боротьбі не зуміли обійти»²⁷⁸. Отже, позиція Проводу ОУН(б) була чітка й однозначна та не мала нічого спільного з отриманням «мандата» від німців для створення Української держави. Подібна точка зору зафіксована у вже згадуваній декларації УДП від 03.07.1941 р.²⁷⁹, протоколі переслухання С. Бандери від 03.07.1941 р.²⁸⁰, меморандумі Я. Стецька від 07.07.1941 р.²⁸¹. Те, що проголошенням Української держави ОУН(б) намагалася ставити німців перед «доконаним фактом», зазначає тогочасний німецький звіт²⁸² та відповідь Політичної служби ОУН(б) від 21.07.1941 р.²⁸³. Зрештою, незацікавленість ОУН(б) у єврейських погромах визнає і сам дослідник²⁸⁴. Таким чином, вищевказані при-

²⁷⁵ *Українське державотворення...* — С. 7.

²⁷⁶ *Там само.* — С. 28.

²⁷⁷ *Там само.* — С. 74—75.

²⁷⁸ *Там само.* — С. 70—71. Більше про зазначений меморандум див., наприклад: Гунчак Т. *Ключові проблеми історіографії...* — С. 51, 149—151.

²⁷⁹ *Україна у Другій світовій війні...* — С. 96.

²⁸⁰ *Там само.* — С. 109—111, 113.

²⁸¹ *Українське державотворення...* — С. 158—159.

²⁸² *Україна у Другій світовій війні...* — С. 100.

²⁸³ *Там само.* — С. 213—217.

²⁸⁴ Химка Дж.-П. Молодому поколінню трудно вірити, що націоналісти робили все те, що я й інші дослідники описуємо [Електронний ресурс] // Спільне/Commons. — 2010. — 30 червня. — Режим доступу: <http://commons.com.ua/?p=8555>.

пущення Химки є недоведеними та спростовуються документальними джерелами.

Нарешті, остання з висунутих автором тез на обґрунтування ролі ОУН(б) у погромі 1 липня стосується наявності в останньої засобів для втілення в життя антиєврейських заходів: батальйону «Нахтігаль» та УНМ²⁸⁵. Однак версія про причетність «Нахтігально» до погрому визнається Химкою за радянську фальшивку, створену для послаблення позицій уряду Конрада Аденауера у Західній Німеччині, яка не знайшла свого підтвердження під час судового розгляду на території ФРН²⁸⁶. Тому роль такого засобу Химка відводить УНМ²⁸⁷, однак із доведенням цього у роботі існують суттєві проблеми.

По-перше, автор належним чином не дослідив процедуру та механізм створення української міліції у Львові, що призвело до твердження, ніби джерелами створення такої міліції 30.06.1941 р. були «активісти ОУН, які прийшли до Львова з Кракова та члени ОУН зі Львова, які реєструвалися на пагорбі Св. Юра. Третім джерелом були колишні радянські українські міліціонери»²⁸⁸. Проте це твердження є хибним, бо з Кракова до Львова такі «активісти» прибули тільки у складі батальйону «Нахтігаль», які не мали до УНМ жодного відношення, та похідної групи Я. Стецька, з якої до УНМ мали стосунок тільки Іван Равлик та Євген Врецьона²⁸⁹. Крім того, серед мобілізованих 30 червня міліціонерів члени ОУН(б) становили меншість²⁹⁰. Таким чином, надміру та безпідставно акцентуючи увагу на приналежності мобілізованих міліціонерів до ОУН(б), дослідник займається пересмикуванням та видаванням бажаного за дійсне. Стосовно «джерела» у вигляді «колишніх радянських міліціонерів» Химка зазначає, що, з одного боку, деякі з цих людей були ОУН(б) «направлені до радянської міліції для отримання поліцейного досвіду»²⁹¹ (однак дослідження,

²⁸⁵ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 225—226.

²⁸⁶ *Ibidem.* — P. 225—226.

²⁸⁷ *Ibidem.* — P. 209, 226, 243.

²⁸⁸ *Ibidem.* — P. 229.

²⁸⁹ Рябенко С. *До питання створення...* — С. 4, 65.

²⁹⁰ Там само. — С. 65.

²⁹¹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 225—226.

на яке він посилається, стосується виключно Буковини з її специфічною ситуацією у 1940—1941 рр. та місцевою ініціативою тамтешнього провідника Віктора Кулишіра²⁹², а з іншого, у деяких випадках люди брали участь у німецьких антисемітських заходах, аби «дистанціюватися в очах нових керівників від своїх попередніх зв'язків із радянською адміністрацією»²⁹³ (що не мало відношення до бандерівців, які й так були ворогами радянської влади). Крім того, «антиєврейський характер» діяльності УНМ Химка намагається «обґрунтувати» за допомогою відповідної згадки про євреїв у звіті²⁹⁴ Я. Стецька С. Бандері від 25.06.1941 р. Однак вона не має жодного стосунку до Львова і пов'язана виключно з подіями, що сталися у Кобильниці Руській, про які йдеться в цьому звіті²⁹⁵; в аналогічних звітах із інших місць подібні згадки відсутні²⁹⁶. Вдається автор і до натяжок, вказуючи, що отриманий Омеляном Матлюю та Богданом Казанівським, які «відігравали важливу роль у львівській міліції», досвід в енкаведистських тюрмах став «причиною великого гніву»²⁹⁷. Проте при цьому знову «забуває» сказати, що будь-яка причетність О. Матли та Б. Казанівського до погрому 1 липня не підтверджується жодними джерелами. Не зробив дослідник також спроби з'ясування чисельності міліції станом на 30 червня — 1 липня 1941 р., а також функціональних обов'язків, для виконання яких вона створювалася, хоча про останнє зазначається навіть у використаних Химкою джерелах²⁹⁸. Між тим, напередодні погрому 1 липня чисельність міліції далеко не відповідала визначеній Інструкціями РП ОУН для міської та районних команд обласного міста чисельності, необхідній для

²⁹² Фостій І. Діяльність ОУН на Буковині у 1940—1941 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog%5Cdocument?id=42164>. — С. 6.

²⁹³ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 229.

²⁹⁴ Химка помилково називає документ «телеграмою», не пояснюючи при цьому, з якого телеграфного відділення Я. Стецько цю «телеграму» відправляв.

²⁹⁵ Українське державотворення... — С. 76—77.

²⁹⁶ Українське державотворення... — С. 78—95. Лише одного разу згадується про той самий випадок.

²⁹⁷ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 228.

²⁹⁸ Стецько Я. 30 червня 1941... — С. 179—182; Гонта Д. Друкарство Західної України... — С. 13; Казанівський Б. Шляхом Легенди... — С. 212—214.

виконання відповідних завдань у місті²⁹⁹. Зокрема, у зв'язку з нестачею людей керівництво УНМ не змогло забезпечити належну охорону об'єктів у місті та запобігти розкраданню майна³⁰⁰. Це не дивно, адже й у набагато менших містечках та селах формування української міліції займало від одного до кількох днів³⁰¹, і навіть Інструкціями РП ОУН на проведення лише першого (мобілізаційного) етапу відводилося 2 дні³⁰².

По-друге, джерелом доведення «провідної ролі міліції» у погромі 1 липня виступають післявоєнні, переважно єврейські, спогади³⁰³ з усіма їхніми, як слушно зауважив Дітер Поль, «проблемами інтерпретації»³⁰⁴. Більша частина цих спогадів була записана Єврейською історичною комісією у Польщі після закінчення Другої світової війни або зібрана Фондацією «Шоа» у 1990-ті та 2000-ні роки³⁰⁵, а незначну частину становлять різного роду післявоєнні мемуари та окремі публікації у пресі. Химка стверджує, що ці «десятки свідчень очевидців визнають міліціонерів головними учасниками погрому»³⁰⁶. Однак, якщо просто порівняти кількість подібних свідчень із загальною кількістю використаних Химкою та узагалі загальною кількістю джерел з архіву Єврейської історичної комісії та Фондації «Шоа», які стосуються подій у Львові починаючи з 30 червня 1941 р., то неможливо не помітити, що свідчення, де згадується про будь-яку участь міліціонерів у погромі 1 липня, становлять незначну частину і аж ніяк не вимірюються «десятками».

Крім того, подібні спогади про погром 1 липня часом узагалі містять дуже цікаві подробиці: наприклад, те, що у складі щойно створеної «української поліції» перебували українці та поляки³⁰⁷;

²⁹⁹ Рябенко С. До питання створення... — С. 65.

³⁰⁰ Казанівський Б. Шляхом Легенди... — С. 84–85; Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова і воєнного Відня. — К.: Критика, 2011. — С. 216.

³⁰¹ Рябенко С. До питання створення... — С. 10–11.

³⁰² ОУН в 1941 р... — С. 148.

³⁰³ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 229–231.

³⁰⁴ Pohl D. *Anti-Jewish Pogroms...* — P. 306–307.

³⁰⁵ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 231.

³⁰⁶ *Ibidem.* — P. 229.

³⁰⁷ Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане [Електронний ресурс] // Інститут юдаїки. — Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/Kahane/Kahane_04.html.

присутність на місці подій «україномовних солдатів, які носили емблеми СС»³⁰⁸ тощо. Слід також мати на увазі, що великий масив цих спогадів був зафіксований через 50—60 років після подій, протягом яких очевидці спілкувалися з іншими людьми, слухали радіо, читали газети та книжки, дивились телебачення, що певним чином впливало на їхні ще на той момент не зафіксовані спогади, подекуди стаючи їх частиною та заступаючи справжні подробиці пережитих ними подій. Так, Яніна Гешелес під впливом подій, пов'язаних зі справою Оберлендера, у 60-х рр. ХХ ст. раптом пригадала, як вона бачила під час погрому біля тюрем вояків «Нахтіґаля», а також те, що її батько був убитий найманцями в уніформі, хоча в її щоденнику нічого подібного взагалі не згадується³⁰⁹. Для дитячих спогадів, збираних Єврейською історичною комісією після війни, навіть було розроблено спеціальний методологічний буклет, який, серед іншого, забороняв укладачам переривати оповідачів, хоча вони були цілком свідомі того, що очевидці могли перебільшувати чи додумувати події, факти³¹⁰. Дорослі так само могли перекручувати певні події або, навпаки, недоговорювати про деякі з них, що добре видно на прикладі спогадів Г. Каца.

Таким чином, ці спогади потребують дуже ґрунтовного, глибокого та ретельного аналізу. Однак складається враження, що автор «Львівського погрому» просто вибрав з усіх наявних у його розпорядженні спогадів фрагменти, які хоч якось можна було «прив'язати» до міліції, та процитував чи згадав їх у своїй роботі, навіть не намагаючись розібратися, яким чином ці свідки ідентифікували участь у подіях саме міліціонерів, кого насправді вони могли бачити та чому робили акцент саме на українцях. На жаль, самі свідки лише у декількох випадках наводять такі «ідентифікуючі ознаки»: носили сині та жовті пов'язки, мали зброю та розмовляли українською³¹¹. Хоча Інструкція Служби безпеки з Інструкцій

³⁰⁸ Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галичини, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933—1945 гг. — Львов: [б. в.], 1998. — С. 108—110.

³⁰⁹ Гешелес Я. Очима дванадцятирічної дівчинки... — С. 28—30, 33.

³¹⁰ Винник О. Дитячі голоси: свідчення тих, хто пережив Голокост у Львові [Електронний ресурс] // Україна модерна. — 2012. — 7 серпня. — Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/179>.

³¹¹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 231.

РП ОУН справді передбачала для міліціонерів наявність нарукавних пов'язок синьо-жовтого або білого кольору³¹², однак ні цим, ні жодним іншим із документів ОУН(б) не заборонялося носити такі пов'язки будь-яким іншим особам. Очевидці та документальні німецькі джерела згадують, що подібні пов'язки у той час у Львові носили як члени ОУН(б), які не належали до УНМ³¹³, так і загалом члени українських організацій³¹⁴ або навіть цілком випадкові особи (не обов'язково українці), зокрема з кримінального середовища³¹⁵. Сам Химка по суті це твердження не оспорує, лише зазначає, що, мовляв, «символічно, що вони [польські злочинці — С. Р.] обрали для себе маскування під українських міліціонерів»³¹⁶, не пояснюючи при цьому, що саме символічного він убачає в тому, коли бандити маскуються під правоохоронців.

Що стосується «української мови», то у Львові на той час вона перебувала під помітним впливом польської, і навіть місцеві українці використовували у ній чимало польських слів³¹⁷. Крім того, у місті побутувала ще так звана «львівська гвара», утворена внаслідок змішування місцевих говорів української та польської мови зі значними домішками німецької та єврейської лексики³¹⁸. Тому не дивно, що такою «українською мовою» за необхідності розмовляли не тільки українці, а й поляки³¹⁹. Місцеві євреї загалом володіли українською не надто добре, а деякі навіть дуже погано³²⁰, аби за окремими особливостями вимови відрізнити українця від поляка. Наприклад, наведена у спогадах Рузі Вагнер фраза одного з погромників

³¹² *ОУН в 1941 р...* — С. 130, 135, 148.

³¹³ *Українське державотворення...* — С. XIII.

³¹⁴ *Там само.* — С. 98.

³¹⁵ *Паньківський К. Від держави до комітету...* — С. 35–36; *Наконечний Є. Шоа...* — С. 115; *Тарнавський О. Літературний Львів, 1939–1944: Спомини / Передм. М. Ільницького.* — Львів: Просвіта, 1995. — С. 67.

³¹⁶ *Himka J. P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 236.

³¹⁷ *Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги) / Ю. Шевельов.* — Харків; Нью-Йорк: Фоліо, 2001. — Т. I. — С. 262–263.

³¹⁸ *Короткий словник львівської гвари [Електронний ресурс].* — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/gwara.htm>.

³¹⁹ *Паньківський К. Від держави до комітету...* — С. 35–36; *Наконечний Є. Шоа...* — С. 115; *Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги) / Ю. Шевельов.* — Харків; Нью-Йорк: Фоліо, 2001. — Т. I. — С. 262–263.

³²⁰ *Інтерв'ю з Куртом Левіном...* — Фрагмент 0:50–0:50:55.

³²¹ *Химка І. Достовірність свідчення...* — С. 69.

«chodźcie — no panienki popracowac troche»³²¹ практично однаково могла пролуhati як із вуст українця, так і поляка. Наявність зброї сама по собі також не могла бути ідентифікуючою ознакою міліціонерів, оскільки її мали також представники злочинного світу, польського підпілля міста, колишні співробітники радянських структур, які не змогли або не захотіли евакуюватися з міста, і навіть дехто з населення, яке ховало зброю з часів розгрому польської армії або здобувало під час відступу радянських підрозділів. Очевидці подій та фотографії фіксують навіть військову техніку, залишену на вулицях міста при відступі радянських військ³²². За одягом відрізнити українця від, скажімо, поляка теж було складно, оскільки за майже 2 роки панування «перших совітів» у Львові мешканці у більшості перейняли так звану «радянську моду» з її сірими жіночими хустками, чоловічими кашкетами та чоботами³²³.

З огляду на це, усі наведені вище «ідентифікуючі ознаки» не обов'язково вказують на приналежність конкретної особи до УНМ. А тому питання про те, чи бачили цитовані Химкою свідки міліціонерів, чи просто людей із пов'язками або зі зброєю, а також бачили вони тих самих людей чи різних, потребує ґрунтовного дослідження. На жаль, із боку автора «Львівського погрому» такого здійснено не було. Більш того, у другому розділі своєї роботи він також періодично вдавався до перекручувань та пересмикувань, домислюючи певні деталі за свідків або приписуючи їм те, чого вони й не думали говорити. Наприклад, цитуючи спогади Броніслава Гольцмана за роботою Дюкова, він наголошує на тому, що очевидець ідентифікував людей, які знущалися над його дружиною, як поліцейських із синьо-жовтими пов'язками³²⁴, хоча ні Дюков, ні сам оповідач, ні Марія Гольцман ніде не зазначають, що ці люди якимось чином «знущалися» над дружиною Гольцмана³²⁵. Згадуючи

³²² Волчук Р. *Спомини з передвоєнного Львова...* — С. 82; *Старый Львов — глазами очевидца [Електронний ресурс]*. — Режим доступу: http://strubcina.narod.ru/page10/p10_05_ru.html.

³²³ *Західня Україна під большевиками (IX.1939—IV.1941) / За ред. М. Рудницької.* — Нью Йорк: НТШ, 1958. — С. 87; М. Семчишин. *3 книги Лева. Український Львів двадцятих—сорокових років: Спомини / Ред. вид. О. Романів.* — Львів: [б. в.], 1998. — С. 68.

³²⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 230.

³²⁵ Дюков А. *Второстепенный враг...* — С. 68—69; *Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии...* — С. 2; *Trial of the major war criminals...* — P. 491.

слова Тамари Браницьки про українських конвоїрів із гвинтівками, дослідник «уточнює», ніби ті носили «синьо-жовті нарукавні пов'язки»³²⁶, хоча сама Браницьки каже про «жовті пов'язки»³²⁷, що може бути як помилкою, так і екстраполяцією на цих людей жовтих пов'язок єврейської порядкової служби у гетто, незалежно від того, чи мали ці люди будь-які пов'язки взагалі. Не гребує Химка і посиланням на статтю Лео Гаймана, хоча єдина досить загальна згадка там не стосується конкретно Львова та подій погрому 1 липня³²⁸; загалом стаття присвячена розповідям євреїв, які вижили та урятувалися завдяки допомозі з боку оунівського підпілля та УПА, однак у іншій своїй роботі Химка факти такого порятунку якраз рішучо заперечує³²⁹.

Великого значення дослідник надає також «ідентифікації» міліціонерів по фотографіях із погрому, виконаній Джефрі Бурдсом³³⁰. Як приклад такої ідентифікації наводиться начебто «упізнання» в одному з чоловіків у кадрі міліціонера Івана Ковалишина з «щойно оформленої української міліції»³³¹. Аналогічний приклад такої «ідентифікації» іншого міліціонера Михайла Печарського наводив під час своєї «лекції» колишній аспірант Химки Їжегож Россолінський-Лібе³³². Однак неможливо не помітити, що відбиток печатки, який міститься на посвідках, має як український, так і німецький текст, що не відповідало вимогам Інструкції служби безпеки з Інструкції РП ОУН стосовно подібних печаток³³³, а також печаткам інших створених ОУН(б) органів (УДП, місцеві управи тощо), які мали написи виключно українською мовою³³⁴. Вже ця деталь свідчить про те, що посвідки стосуються не «щой-

³²⁶ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 230.

³²⁷ Інтерв'ю з Тамарою Браницьки... — Фрагмент 19:00–20:00.

³²⁸ Heiman L. *They saved Jews: Ukrainian Patriots Defied Nazis* // *Ukrainian Quarterly*. — 1961. — № 17.4. — P. 326.

³²⁹ Химка Дж. -П. *Дружественные вмешательства...* — С. 424–425.

³³⁰ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 232–233.

³³¹ Химка І. *Достовірність свідчення...* — С. 61, 63–64.

³³² Солодько П. *Лекція про «фашиста» Бандеру. Конспект і хронологія скандалу [Електронний ресурс] // Історична правда. — 2012. — 5 березня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/5/75689/>.*

³³³ *ОУН в 1941 р...* — С. 142.

³³⁴ Рябенко С. *До питання створення...* — С. 62–63.

но створеної української міліції» станом на 30 червня — 1 липня 1941 р., а значно пізнішого часу³³⁵. Також у всіх випадках демонструється виключно лицевий бік міліцейських посвідок із фотографією, відбитком круглої печатки, а також іменем, прізвищем і службовим ступенем особи, проте жодного разу не показується зворотній бік, а також не повідомляється, ким та коли було ці посвідки видано. Це лише в черговий раз підтверджує, що методи, якими Химка та окремі його «колеги по цеху» «обґрунтовують» свої ключові висновки та тези, мають небагато спільного з усебічним та об'єктивним дослідженням. Адже на зворотній стороні цих посвідок немає підписів жодної з відповідальних за створення УНМ осіб із числа ОУН(б), натомість там міститься підпис штурмбанфюрера (майора) СС Кіпки³³⁶. Але найцікавіше навіть не це: посвідка, видана, наприклад, Василю Турковському під № 35, датована 14 липня 1941 р.³³⁷, а наведена Химкою посвідка Ковалишина під № 53 — взагалі **21 липня** 1941 р.³³⁸, тобто аж через три тижні після погрому³³⁹! «Вражаючі» темпи видачі цих посвідок (за два тижні липня видано менше 4 десятків; за наступний тиждень теж близько 2 десятків) засвідчують, що на кінець липня 1941 р. міліціонерів із подібними посвідками не могло бути більше сотні на усе місто. Крім того, жодна з цих посвідок не доводить, що, приміром, той же Ковалишин вступив до міліції 30 червня або навіть 1 липня, і жодним із наведених Химкою джерел це також не підтверджується. З огляду на це, незрозуміло, яким чином посвідки, видані через 2—3 тижні після того, як відбувся погром, мають доводити, що зафіксовані на фотографіях особи були станом на 1 липня членами української міліції? На це питання у своїй роботі дослідник жодної відповіді не дає.

Сама ж «ідентифікація» Бурдсом міліціонерів шляхом зіставлення світлин на міліцейських посвідках зі світлинами з подій погрому не свідчить, що на них зображені ті самі люди. Наприклад, фотографія Ковалишина на посвідченні дуже поганої якості, і на

³³⁵ Рябенко С. До питання створення... — С. 63—64.

³³⁶ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. Р.12. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 2—10.

³³⁷ Там само. — Арк. 10.

³³⁸ Там само. — Арк. 6.

³³⁹ За допомогу у з'ясуванні цієї обставини дякую п. Сергію Музичуку.

чоловіка, зображеного на відповідних фотографіях³⁴⁰ він мало схожий. Ще менше схожий на будь-кого з людей з іншої світ-лини³⁴¹ Михайло Печарський, фотографія якого міститься на іншій міліційній посвідці за № 51³⁴². Крім того, при бажанні на подібних фотографіях з погрому зі Львова або інших місць в їх учасниках можна так само

легко «упізнати» будь-яких персонажів, наприклад наркома НКВД Єжова або навіть Ульянова-Леніна³⁴³.

Показово, однак, що ні тоді, коли дослідник 2008 р. уперше з дозволу Бурдса навів відповідний приклад «упізнання» міліціонера³⁴⁴, ні тоді, коли він у квітні 2011 р. оприлюднював свою доповідь про погром 1 липня³⁴⁵, ні при публікації «Львівського погрому» наприкінці 2011 р.³⁴⁶, ні навіть у грудні 2012 р.³⁴⁷ дослідження Бурдса усе ще не було опубліковане. Незрозуміло, чи буде воно, урешті-решт, опубліковано, коли, а головне — в якому вигляді? Проте автор оперує його даними так, неначе результати Бурдсової «ідентифікації» є усім відомим, доконаним та неспростовним фактом. Схоже, що посилатися на неопубліковані чи навіть незакінчені дослідження у Химки та деяких його колег «по цеху» вважається «переконливим аргументом» у наукових дискусіях³⁴⁸.

Говорячи про участь у погромі 1 липня дітей та підлітків, Химка робить висновок, що лише деякі з них «просто приєдналися

³⁴⁰ Химка І. Достовірність свідчення... — С. 61, 64.

³⁴¹ Там само. — С. 56.

³⁴² ДАЛО. — Ф. Р.12. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 4; Солодько П. Лекція про «фашиста» Бандеру... Зображення цієї посвідки демонстрував під час своєї «лекції» у приміщенні Посольства Німеччини у Києві Гжегож Россолінський-Лібе. Деякий час воно містилося у статті П. Солодька на «Історичній правді», однак було видалено звідти на прохання І. Россолінського-Лібе.

³⁴³ У графічних ілюстраціях-зіставленнях, розміщених на с. 321–322, використано зображення з робіт Дж.-П. Химки та Б. Мусіала.

³⁴⁴ Химка І. Достовірність свідчення... — С. 64.

³⁴⁵ Himka J. P. The Lviv Pogrom of 1941. Paper for ASN Convention... — P. 19.

³⁴⁶ Himka J. P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd... — P. 233.

³⁴⁷ Химка Дж.-П. Львівський погром 1941-го...

до погрому у пошуках пригод», однак інші були «дитячими солдатами національної революції». Він зазначає, що «у Західній Україні такими дітьми та підлітками-кривдниками найімовірніше була молодь, пов'язана з бандерівським рухом», та вказує, що «на Галичині найкраще організованою та найчисленнішою молодіжною організацією, що діяла одразу після відступу совітів, була молодіжна група ОУН(б) (Юнацтво),

до якої входило підпільних 7000 членів у квітні 1941 р.»³⁴⁹. Однак і тут Химка знову вдається до перекручувань та не приділяє належної уваги деталям. Так, дані про 7000 членів Юнацтва ОУН(б) стосуються не квітня 1941 р., а кінця 1941 р. — початку 1942 р., і не лише Галичини, а усієї території України³⁵⁰. Тому задля створення враження начебто масової участі членів Юнацтва ОУН(б) у погромі 1 липня Химка знову видає бажаний йому розвиток подій за дійсний, не перевіряючи першоджерела своєї інформації.

Дуже мало місця у роботі відведено дослідженню ролі юрбишумовиння у погромі 1 липня³⁵¹, однак навіть ту він переважно розглядає через призму «провідної ролі» у погромі української

³⁴⁸ Химка Дж.-П. Дружественные вмешательства... — С. 434—435, 447—448; Katchanovski I. *Katyn in Reverse in Ukraine: Nazi led Massacres turned into Soviet Massacres* [Електронний ресурс] // OpEdNews. — 2012. — 13 грудня. — Режим доступу: <http://www.opednews.com/articles/Katyn-in-Reverse-in-Ukraine-by-Ivan-Katchanovski-121212-435.html>.

³⁴⁹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 233—234.

³⁵⁰ Патрляк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 171; Кентій А. *Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929—1941 рр.)*. — К.: НАН України; Інститут історії України; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; ЦДАГО України, 1998. — С. 158; Прокоп М. *Україна і українська політика Москви. Частина I: Період підготовки до Другої світової війни*. — Мюнхен: Вид-во «Сучасна Україна», 1956. — С. 137.

³⁵¹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 235—238.

міліції та ОУН(б), на чому постійно наголошує. Спираючись на дослідження П. Брасса³⁵², дослідник говорить про начебто існування між трьома в'язницями Львова та у місті координації дій, що «передбачає загальне планування», яким повинні були займатися «спеціалісти», включаючи «місцевих войовничих ватажків», згадуючи при цьому, що завданням ОУН(б) було «опанувати революційну стихію мас» та докоряючи, що «важко уявити, що міліція ОУН, яка точно була на місці подій у Львові, допустила ці прояви насильства, якби вона принаймні не схвалювала їх»³⁵³. З цього натяку автора створюється враження, що «координацією» та «плануванням» займалися ОУН(б) та УНМ. Однак ця теорія «планування та координації» знову не має нічого спільного з Гільберговим визначенням «погрому», що укотре засвідчує усю нелогічність та непродуманість статті. Крім того, навіть розповідь Химки про перебіг «в'язничних заходів» у трьох тюрмах не створює враження такої «координації»: в одних випадках, наприклад, на роботу забирали виключно чоловіків, а у других — також жінок³⁵⁴, у «Бригідках» відбувалися страти єврейських робітників та дозволялося юрбі знущатися над ними³⁵⁵, а в інших тюрмах можливою стратою лише лякали, а насильство з боку юрби припиняли досить швидко³⁵⁶ тощо. Також, говорячи про наявних у середовищі юрби лідерів та «войовничих ватажків», дослідник не вказує, що такі могли з'являтися під час погрому з самого натовпу, а не бути наперед підготовленими до цієї ролі. Цитуючи фрагмент Військових інструкцій з Інструкції РП ОУН³⁵⁷, автор знову робить це у своїй звичній манері, вихоплюючи окремий фрагмент із контексту та не зазначаючи, що він, як і усі Військові інструкції, стосується організації антирадянського повстання на території України, а «опанування революційної стихії мас та ситуації» має

³⁵² Brass P. R. *Introduction: Discourses of Ethnicity, Communalism, and Violence // Riots and Pogroms / Ed. by Paul R. Brass. — New York: New York University Press, 1996. — P. 12, 16–21, 33.*

³⁵³ *Ibidem.* — P. 235.

³⁵⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 216.

³⁵⁵ *Ibidem.* — P. 216–217.

³⁵⁶ *Ibidem.* — P. 218–219.

³⁵⁷ *Ibidem.* — P. 235.

на меті, по-перше, упорядкування та організацію на звільненій території життя задля зустрічі «надходящих союзників у зорганізованій формі зо зброєю у руках», а по-друге, створення основи майбутньої української армії³⁵⁸. Усе це не має жодного відношення до «планування погромів». Докори ж на адресу УНМ у мовчазному схваленні та небажанні припинити погромне насильство породжені значною мірою неналежним дослідженням процедури та механізму створення міліції Львова з боку автора, який навіть не намагався з'ясувати, чи могла міліція за тих умов те насильство припинити до того, як це увечері 1 липня зробив вермахт³⁵⁹. Адже особовий склад УНМ на той момент був нечисленним³⁶⁰, не всі з міліціонерів отримали зброю, а належний вишкіл мала дуже незначна їх кількість. Міліція перебувала у стадії мобілізації та організації структури і не могла навіть забезпечити належну охорону важливих об'єктів у місті, запобігти розкраданню майна та забезпечити патрулювання вулиць у місті уночі навіть у наступні після погрому дні³⁶¹. До того ж, реальну мілітарну силу у Львові тоді становили лише німецькі підрозділи, які не були зацікавлені у запобіганні чи надто швидкому припиненні антисемітського насильства, що визнає і сам дослідник³⁶². Усі ці фактори свідчать про те, що міліціонери навряд чи змогли б запобігти та припинити насильство за відсутності відповідного бажання німців. Максимум, спроби втрутитися у ситуацію з боку погано озброєних та ще гірше вишколених міліціонерів призвели б до зіткнень між ними та німцями, які швидко були б «подавлені» останніми з наступним використанням цього як приводу для початку репресій проти членів УНМ, ОУН(б) та взагалі українського населення, у чому бандерівці не були зацікавлені. Зрештою, чим закінчувалися подібні спроби «припинення насильства», добре ілюструє спогад одного з учасників подій³⁶³. Тому слушність докору Химки полягає лише в

³⁵⁸ Патрисяк І. *Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 113.

³⁵⁹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 219.

³⁶⁰ Рябенко С. *До питання створення...* — С. 65.

³⁶¹ Ляницький Р. *Думки...* — С. 117.

³⁶² Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 238.

³⁶³ Волчук Р. *Спомини з передвоєнного Львова...* — С. 85.

тому, що на той час для УНМ, як і загалом ОУН(б), пріоритетними були зовсім інші завдання, пов'язані з організацією структури державних органів, запобігання розкраданню зброї зі складів та арсеналів, проведення мобілізації населення до лав створюваної армії тощо, виконанням яких вони займалися.

Що ж до німців як третього учасника погрому 1 липня, то найкраще їхню роль у подіях, за Химкою, описує фраза з доповіді останнього: «німецькі солдати були також присутні»³⁶⁴. Дослідженню ролі німців у погромі автор присвятив ще менше місця, ніж карнавальній юрбі, причому левову частку четвертого розділу знову займають намагання прив'язати до «організаторів погрому» ОУН(б) за допомогою сумнівних припущень про чи то запозичення досвіду «литовських націоналістів, які були в контактi і з ОУН, і з СС», чи то німецького посередника на кшталт професора Г.-Й. Баєра, унаслідок чого ОУН начебто «відреагувала на висловлені Гейдрихом побажання» щодо погрому. Химка навіть висловлює думку, що «під час погрому оунівці потурбувалися, як показують фотографії, поставити міліціонерів у цивільному на громадські ролі»³⁶⁵. Утім жодне з вищевказаних припущень не є доведеним³⁶⁶.

Наостанок слід зазначити, що основна теза дослідника про те, що у погромі «провідну роль» нібито грала українська міліція, далеко не нова. Ще у 1947—1948 рр. позицію, що айнзацкоманди у Львові начебто тільки допомагали місцевій міліції «карати винних» за енкаведистські розстріли, обстоював під час Нюрнберзького процесу у справі айнзацгруп Ервін Шульц³⁶⁷, що, утім, не допомогло йому уникнути покарання.

Багато важливих деталей, пов'язаних із причинами та перебігом погрому, лишилися поза увагою дослідника. Зокрема, він навіть не спробував дослідити, чому очевидці у першу чергу бачили у погромниках «українців» і наскільки обґрунтованими були такі їхні висновки. Хоча очевидці згадують, що після невдалої спроби

³⁶⁴ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941. Paper for ASN Convention...* — P. 20.

³⁶⁵ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 241.

³⁶⁶ Показово, що раніше, обстоюючи у доповіді ту саму тезу про «координацію дій» між ОУН(б) та німецькими органами безпеки, Химка обходився без будь-яких «посередницьких ланок». Утім, по суті, він і там не зміг обґрунтувати це припущення чимось більшим, ніж своїм бажанням саме так бачити розвиток подій.

³⁶⁷ Jones E. *Smoke in the Sand...* — P. 77—78.

нападу бандерівського підпілля на тюрми Львова для визволення в'язнів у місті посилилися заходи безпеки, розпочалися арешти українців, а радянська пропаганда змальовувала їх як терористів та фашистських посібників³⁶⁸, відголоски чого можна знайти навіть у післявоєнних єврейських джерелах³⁶⁹. Крім того, під час німецько-радянської війни та після неї у СРСР насаджувалося уявлення про представників українського націоналістичного руху як про «українсько-німецьких буржуазних націоналістів», а наприкінці 1940-х рр. у Польщі, де була записана значна частина використаних Химкою свідчень, на офіційному рівні у рамках боротьби з УПА на Закарпатті провадилася антиукраїнська пропаганда. Тому не було нічого дивного в тому, що погромники асоціювалися в очевидців насамперед із «українцями». Не дослідив автор питання, як саме погромники відрізняли серед багатьох інших єврейські помешкання у Львові, хоча такі дані можна знайти навіть у використаних ним джерелах³⁷⁰. За лаштунками його роботи залишився і такий важливий аспект, як перешкодження радянськими органами євреям із західних районів СРСР тікати на схід³⁷¹, що значно зменшило б число жертв Голокосту. Фактор розстрілів в'язнів НКВД у тюрмах Львова та число їхніх жертв узагалі відсунути дослідником на другий план, хоча побачене впливало навіть на поведінку та бойовий дух німецьких солдатів³⁷².

Не досліджено один із факторів погромного насильства — вплив на суспільну думку мешканців Львова довоєнної антисемітської пропаганди окремих легальних польських політичних партій, зокрема так званих «ендеків», та державної політики Польщі щодо євреїв до початку Другої світової війни³⁷³. Статтю побудо-

³⁶⁸ *Наконечний Є. Шоа...* — С. 82; *Спогад молодій журналістці М. П...* — С. 325—326.

³⁶⁹ *Weliczker Wells L. The Janowska Road...* — P. 34.

³⁷⁰ *Наконечний Є. Шоа...* — С. 114.

³⁷¹ *Наконечний Є. Шоа...* — С. 86—87; *Левин Д. Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года [Электронный ресурс] // Historicus.* — Режим доступу: <http://www.historicus.ru/529/>.

³⁷² *Кершоу Р. 1941 год глазами немцев. Березовые кресты вместо Железных.* — М.: Яуза, 2010. — С. 310—312.

³⁷³ *Ковба Ж. Людність...* — С. 18; *Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б)...* — С. 334; *Федевич К. Українці і політичний терор у Польщі в 1920—1939 роках [Електронний ресурс] // Zaxid.net.* — 2012. — 1 листопада. — Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?ukrayintsi_i_politichniy_teror_u_polshhi_v_19201939_rokah&objectId=1269571.

вано загалом на післявоєнних єврейських спогадах, до яких продемонстровано некритичне ставлення за відсутності їх системного аналізу. При цьому дуже незначною мірою використано документальні джерела. Зокрема, документи ОУН(б) цитовано фрагментарно та вибірково, не використано ряду важливих тогочасних німецьких документів, як звіт начальника поліції безпеки та СД з СРСР від 2 липня 1941 р.³⁷⁴, не згадано взагалі про жодні документи польського підпілля, наприклад звіт польського генерала Стефана Ровецького-Ґрота³, складений у вересні 1941 р., в якому вказується, що арешти та гнання євреїв до тюрем у Львові здійснювалися місцевим шумовинням³⁷⁵. Не використано також великого масиву свідчень, зібраних Надзвичайною державною комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників, а також Комісією з історії Вітчизняної війни Академії наук УРСР, хоча окремі з них нескладно знайти навіть в Інтернеті³⁷⁶. Події, які містили ознаки вуличного насильства, однозначно віднесено дослідником до єврейського погрому, хоча насправді не всі вони могли бути такими.

За рахунок цього, а також тенденційного тлумачення, перекручування, використання натяків, упущення важливих деталей, висунення цілого ряду необґрунтованих та сумнівних припущень, суттєво перебільшена роль у подіях як бандерівського крила ОУН, так і української міліції. Доводиться констатувати, що у своїй роботі Химка поставив за мету не сумлінно, об'єктивно та ґрунтовно розібратися в суті питання, а лише усіма можливими способами «навісити» на УНМ, а через неї на ОУН(б) «провідну роль у погромі» та повідомити про це якнайширшому загалу, незважаючи на факти, які суперечать такій концепції. Автор зосередився не на скрупульозному аналізі джерельної бази, а на тому, аби сильніше вдарити на емоції читачів, змушуючи останніх сприймати тези дослідника не стільки на логічному чи аналітичному, скільки на емоційному рівні.

³⁷⁴ НАРБ. — Ф. 1440. — Оп. 3. — Спр. 943. — Арк. 28—29.

³⁷⁵ *Холокост (Шоа). Убийство евреев в 1933—1945 гг. Документы, свидетельства, литература. Антология / Сост. и ред. А. Кардаш. — Иерусалим: Издатель Иосиф Бегун, б. г. — Т. 1: Уничтожение. — С. 135.*

³⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 280. — Арк. 1—16; Оп. 3. — Спр. 246. — Арк. 78—89; Оп. 2. — Спр. 73. — Арк. 1—14; Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 243. — Арк. 120—133; Оп. 2. — Спр. 277. — Арк. 1—30.

Не до кінця з'ясовано дослідником справжні масштаби погрому та кількість його жертв. Фактично застосоване автором Гільбергове визначення погрому ним же самим у статті постійно заперечується. Тому не дивно, що зрештою для Химки мета влаштованого погрому залишилася незрозумілою³⁷⁷.

Загалом дослідник зробив спробу вмістити у порівняно невелику статтю дослідження складного, багатогранного та суперечливого явища. Однак своїми маніпуляціями, змішуванням різних подій, пересмикуваннями, перекручуваннями, необґрунтованими припущеннями та залишенням за лаштунками великого масиву важливих факторів та джерел він суттєво знизив цінність роботи. Таким чином, по суті єдиним безперечно корисним наслідком появи статті є введення в науковий обіг низки спогадів про події у Львові влітку 1941 р. Однак для досягнення такого результату не потрібно було писати тенденційну статтю, а достатньо було просто видати збірку таких спогадів з авторською передмовою, в якій пояснювалося б, звідки походять ці спогади та ким є люди, яким вони належать.

³⁷⁷ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd...* — P. 242.

Олеся Ісаюк

Науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, аспірант Maria Curie-Skłodowska University (Люблін, Польща)

MAGNUM OPUS ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.): Монографія / Центр дослідження визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.

Olesia Isaiuk

Magnum opus about Ukrainian Liberation Movement

Patrylak I. «Stand up and Fight! Listen and trust...»: Ukrainian nationalist underground and insurgent movement (1939—1960): Monograph / Center for Research on the Liberation Movement.— Lviv: Chasopys, 2012.— 592 p.

Останнім часом стрімко збільшилася кількість досліджень на тему Української Повстанської Армії. Одночасно розширилося коло обговорюваних проблем — крім уже традиційної теми протистояння радянізації Західної України в повоєнний період, додалися тема боротьби проти німецької окупації, «похідних груп» та організації націоналістичного підпілля у Центральній та Східній

Україні; почали глибше розроблятися окремі аспекти підпільної діяльності — пропаганда, постачання, зв'язок, озброєння та обмундирування, з'явилися перші ґрунтовні біографії діячів підпілля, розпочалися дослідження таких вузьких і специфічних тем, як жінка у підпіллі, іноземці в УПА, історія Служби Безпеки ОУН, повстанський фольклор.

Усьому цьому різноманіттю бракувало одного — праці-компендіуму, яка б об'єднала основні дотеперішні досягнення науковців, збудувала на їх основі більш-менш чіткий образ підпілля у його тягlostі, сформулювала цілісний погляд на феномен українського визвольного руху та разом послужила б орієнтиром для майбутніх дослідників. Інакше кажучи, назріла пора для *magnum opus*.

Тут застеречуся, що «*magnum opus*» — специфічний жанр історіографії. Хоча прийнято вважати, що монографічні дослідження цього типу мають об'єднувати всі основні досягнення науковців у дослідженні тої чи іншої проблеми історичного знання, вони застарівають з причини постійної появи нової інформації. Щось подібне почало відбуватися з одною з кращих монографій з історії визвольного руху — «Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідеологія і практика» Юрія Киричука, виданою в 2003 році.

Бути новим «*magnum opus*» претендує праця «Встань і борись! Слухай і вір...». Автор цього дослідження — доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Іван Патриляк. Він займається проблематикою українського визвольного руху уже понад десять років, концентруючи свої дослідницькі зусилля в основному на періоді нацистської окупації України, який для визвольного руху обернувся остаточною кристалізацією структур і переходом на стадію збройного опору.

Темою книги став український визвольний рух як явище, у всій тривалості його існування, спрямований проти нацистської Німеччини, Радянського Союзу та польського підпілля, від 1945 р. — також і комуністичної Польщі. Оскільки усі ці протистояння збіглися в часі і просторі тільки частково, а також мали свою специфіку, їх розглянуто як окремі явища. Все це зумовило структурний поділ книги, яка складається зі вступу, висновків та шести розділів, кожен з яких присвячений окремому періоду в історії націоналістичного підпілля та УПА.

Перший розділ розкриває історію ОУН та організованого нею підпілля під час першої радянської окупації Західної України, тематику розколу ОУН на дві фракції та спроби підпілля організувати збройний опір радянському режимові у 1939—1941 рр. Цей розділ служить своєрідним прологом до всіх наступних розділів, де проаналізовано усі три протистояння.

У другому розділі розглядається стан націоналістичного підпілля від початку німецько-радянської війни до кінця 1941 р. Протягом цього часу підпілля зробило спробу підняти організований збройний опір, легалізуватися через проголошення Акту відновлення Української держави, але змушене було знову повернутися до попереднього стану, коли нацисти відповіли на Акт відновлення державності репресіями.

У третьому розділі описується процес остаточного переходу до збройної боротьби з нацистським окупаційним режимом і створення Української Повстанської Армії. Четвертий розділ присвячено протистоянню УПА нацистському окупаційному режимові та формуванню політичного представництва українського підпілля шляхом створення Української Головної Визвольної Ради.

П'ятий розділ фактично являє собою дещо відокремлену тематично частину книги, оскільки розглядає окрему сторінку історії УПА, яка мала ряд особливостей, а саме боротьбу з польським підпіллям та повосенню комуністичною Польщею.

Завершальний, шостий розділ присвячений тому періоду існування УПА, який, за влучним висловом Олександра Гогуна, став «візитною картою» бандерівців — боротьбі УПА з тоталітарним СРСР.

Зі структури викладу матеріалу добре помітно, що автор спеціалізується перш за все на «німецькому» періоді історії УПА — він розтягнувся на два розділи і заторкнув ще два. З іншого боку, це не стало недоліком книжки, оскільки на тему німецької окупації в Україні написано менше, ніж про радянський режим, а саме цього періоду стосуються найпопулярніші протиповстанські міфи, створені радянською пропагандою, що побутують дотепер.

Попри відчутну перевагу тематики нацистської окупації України, кожен з епізодів боротьби українського визвольного руху автор розглядає *ad fontes*, тобто від самих його витоків. Аналізуючи протистояння українського націоналістичного руху та нацистської

Німеччини, автор розпочинає розповідь від співробітництва обох сил у середині та наприкінці 1930-х рр.; коли йдеться про протистояння націоналістів з радянською системою — розповідь починається від конкурентного протистояння націоналістичних та червоних партизанів, перед викладом подій українсько-польської війни автор пояснює історичні передумови українсько-польського конфлікту. Віддаючи належне авторові за глибоке проникнення в тематику, все ж слід зазначити, що опис реалій XVI — XVIII століття інколи справляє враження перенесення стандартів і уявлень XX століття у добу, коли більшості понять, які визначили суть українсько-польських стосунків у XX столітті, ще просто не існувало, як не існувало і явищ, які вони позначають зараз.

Підсумовуючи розгляд структури монографії, зазначимо, що побудова матеріалу демонструє читачеві гармонійне поєднання проблемного та хронологічного принципу, при якому хронологія подій не губиться серед напливу фактів, а останні не виявляються розірваними між часовими проміжками.

Хронологічні рамки книги охоплюють 1939—1960 рр., тобто період від початку протистояння націоналістичного підпілля радянському та нацистському тоталітарним режимам до остаточного згасання активності підпільних структур. Географія дослідження включає усі території, на яких діяло українське націоналістичне підпілля, а в час його найбільшого розвитку — це майже вся етнографічна Україна, включно з Донецькою областю і Кубанню.

Книга І. Патриляка — це не тільки максимально повний в теперішній ситуації компендіум знань дослідників про визвольний рух, а й презентація нового погляду на це явище.

Автор послідовно проводить думку, згідно з якою націоналістичний рух є цілком закономірний і логічний в історії України та фігурує як рівноправний суб'єкт міжнародних відносин у Центральній та Східній Європі протягом Другої світової війни. Яскравим прикладом такого підходу є розкриття сюжету про меморандум Проводу ОУН(б) нацистському керівництву у червні 1941 р., у якому бандерівці позиціонують себе як повноцінних і рівних Німеччині суб'єктів міжнародної політики.

Написання загальної праці про український визвольний рух вимагає від дослідника фаховості не тільки в обраному предметі дослідження, а й ряді споріднених дисциплін — історії полі-

тичних течій і вчень, біографістиці, політології, зброєзнавстві, уніформістиці. Крім того, дослідникові українського визвольного руху необхідні знання з історії радянсько-німецької війни 1941—1945 рр., польського підпілля, яке було безпосереднім «сусідом» і конкурентом українського визвольного руху, історії та ідеології обох тоталітарних систем, які претендували на контроль над Україною — нацистської та комуністичної. Враховуючи, що український визвольний рух як явище проаналізований всесторонньо і як політичний рух, і як збройна боротьба, і як спосіб перетворити українство в суб'єкт міжнародної політики, можемо ствердити, що автор блискуче відповів усім вимогам, які поставив перед ним вибір теми.

До позитивів монографії слід віднести і те, що вона стала майданчиком для презентації методів, які мало використовуються у традиційній гуманітарній науці в Україні. Крім елементів біографістики і вмілого поєднання досягнень суміжних історичних дисциплін, автор застосовує також менш поширені методи, яскравим прикладом чого є підрозділ «Колективний портрет» вояка Української Повстанської Армії». Щоб створити такий портрет, автор використав статистичні методи та прийоми просопографії, продемонструвавши, яким чином настільки непомітне і, здавалось би, малоінформативне джерело як «евіденційні картки» вояків УПА, яких, до того ж, збереглося зовсім небагато, може суттєво допомогти у розкритті суті УПА як явища.

Читаючи монографію, можна не тільки скласти цілісне уявлення про УПА, а й довідатися про маловідомі сторінки історії українського націоналістичного руху. Серед таких — збройне протистояння загонів ОУН та польської армії восени 1939 р., відносини між ОУН і Третім Райхом у 1939—1941 рр., формування УПА, завершальний період протистояння УПА і радянської влади у Західній Україні.

Слід відзначити також легкий стиль автора, який, однак, зберігає всі ознаки наукового і не переходить у популярний виклад. Хоча зовсім без підготовки цю книгу не осилиш — але, зрештою, роль просвітницької літератури з успіхом виконують більш популярні тексти.

Можна ствердити, що з появою дослідження «Встань і борись! Слухай і вір...» українська історіографія отримала одну з кра-

щих монографій на тему українського визвольного руху за останні чверть століття, яка містить всі необхідні елементи, щоб бути вагомим явищем як у вузькому колі фахівців з історії визвольного руху, так і серед зацікавлених темою нефахівців.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 18

Відповідальний редактор: к.і.н. Марта ГАВРИШКО

Літературний редактор: Ольга СВДЗИНСЬКА

Оригінал-макет обкладинки: Ольга САЛО

Макет і верстка: Петро КЛИМ

Відповідальна за випуск: Ярина ЯСИНЕВИЧ

Асистент проекту: Ірина КОГУТ

Автори опублікованих матеріалів повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Центр досліджень визвольного руху

79000, м. Львів, а/с 103

тел./факс: (+38 032) 247 45 22

history@cdvr.org.ua,

www.cdvr.org.ua

www.facebook.com/cdvrua

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741

Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні

ТзОВ «Часопис» м. Львів, вул. Сихівська 10,183

тел.: +38 096 274-83-36

Зам. № 01/02/12